

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 108

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Збірник розраховано на наукових працівників, викладачів, студентів юридичних вищих навчальних закладів і практичних працівників органів державної влади й місцевого самоврядування.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. Г. І. Чанишева (головний редактор), д-р юрид. наук М. Р. Аракелян (заступник головного редактора), канд. юрид. наук О. В. Дикий (відповідальний секретар), д-р юрид. наук, проф. С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, проф. Л. Р. Біла-Тіунова, канд. юрид. наук В. А. Динту, д-р юрид. наук В. В. Дудченко, д-р юрид. наук, проф. Т. А. Латковська, д-р юрид. наук, проф. В. О. Туляков, д-р юрид. наук, проф. Г. О. Ульянова, д-р юрид. наук, проф. В. І. Фелик, професор права George A. Bermann (США), д-р юрид. наук, проф. Bernd Wieser (Австрія).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія»,
протокол № 4 від 27 листопада 2025 року.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-03883.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, буд. 23, м. Одеса, 65009, chancellery@onua.edu.ua, тел. +38 (048) 719-88-01).

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (D8 «Право», D9 «Міжнародне право» та K9 «Правоохоронна діяльність»).

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Сайт видання: www.apdp.in.ua

ISSN (Print) 2309-818X
ISSN (Online) 2664-6269

© НУ «ОЮА», 2025

УДК 347.9 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.1>*Ю. І. Алендар*

ORCID: 0000-0001-8487-3287

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ПОЗИВАЧА ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ЧАСТИНИ З СТАТТІ 154 ЦПК УКРАЇНИ

Вступ. Основоположні зміни процесуального законодавства, що відбулись у 2017 році, зумовили внесення до Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) положень, що регулюють підстави, умови та порядок застосування зустрічного забезпечення, яке за своєю правовою природою є субінститутом, покликаним захистити права відповідача та сприяти відшкодуванню збитків, що можуть бути завдані останньому внаслідок застосування заходів забезпечення позову.

Цивільному процесу в цілому притаманна висока ступінь диспозитивності та віднесення вирішення значної кількості питань до дискреційних повноважень суду, проте в окремих ситуаціях законодавець імперативно зобов'язує суд до конкретної моделі прийняття рішень. До таких питань належить обов'язковість застосування судом заходів зустрічного забезпечення у чітко визначених ЦПК України випадках.

Метою статті є здійснення аналізу дотримання прав позивача при застосуванні зустрічного забезпечення у порядку, визначеному частиною 3 статті 154 ЦПК України.

Постановка проблеми. Україна є проєвропейською правовою державою, тому важливо, аби чинне законодавство не лише забезпечувало належне функціонування правових інститутів, що задіяні під час здійснення цивільного судочинства, а також створювало нормативні рамки, здатні забезпечити і охороняти права та інтереси учасників процесу і не суперечило базовим міжнародним системоутворюючим принципам і засадами. Одним із таких принципів є рівність сторін, на який пропонуємо поглянути крізь призму субінституту зустрічного забезпечення. Важливо, аби порядок здійснення цивільного судочинства, регламентований приписами ЦПК України, забезпечував рівні умови для всіх учасників. Проте законодавцем прописано посилений особливий порядок надання зустрічного забезпечення для окремої категорії позивачів, що є дискусійним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення позову як складової інституту забезпечення позову постійно перебувають в центрі дискусій науковців та утворюють активний напрямок наукових пошуків. Ця проблематика висвітлювалась в роботах Д.Д. Луспеніка, О.Ю. Одосій, А.І. Коцюруби, Н.С. Алексєєвої, М.П. Курило, І.О. Кравченко та інших.

Разом з тим ще багато питань або залишається поза увагою дослідників і практиків, або недостатньо опрацьовані. Так, науковою доктриною на сьогодні не вивчено ґрунтовно питання дотримання прав позивача, що не має в Україні зареєстрованого місця проживання, перебування, місцезнаходження та майна, при застосуванні зустрічного забезпечення та відповідність положень цивільного процесуального закону міжнародним нормотворчим процесам.

Виклад основного матеріалу. У наукових колах хоча і не вироблений єдиний підхід до визначення поняття «зустрічне забезпечення», втім в цілому відзначається позитивний вплив цього механізму на досягнення завдань цивільного судочинства. Зокрема, Д.Д. Луспеник відзначає спрямованість зустрічного забезпечення на захист інтересів відповідача, що фактично є збереженням status-quo між сторонами до ухвалення остаточного рішення суду [1]. М.П. Курило та І.О. Кравченко вказують, що зустрічне забезпечення складає невід'ємну складовою механізму забезпечення позову і за своєю суттю є гарантією відшкодування можливих збитків відповідача, має на меті забезпечити баланс інтересів сторін і нейтралізувати можливі негативні наслідки, які можуть виникнути внаслідок застосування судом забезпечувальних заходів. Його застосування можливе виключно у випадках, коли суд вживає заходів для забезпечення позову, що гарантує право на справедливий суд [2, с. 81-82].

А.І. Коцюрuba відносить зустрічне забезпечення до інструментів захисту прав відповідача та визначає його як субінститут інституту забезпечення позову, що спрямований на збереження процесуальної рівності сторін і попередження настання або гарантоване відшкодування можливих для відповідача збитків з урахуванням співмірності із заходами забезпечення позову та їхнім розміром [3, с. 10].

Цивільний процесуальний закон не наводить визначення досліджуваного механізму як такого, втім із системного аналізу змісту Глави 10 Розділу I ЦПК України вбачається, що слід погодитись із думкою тих науковців, хто визначає зустрічне забезпечення як субінститут, оскільки він не може існувати і бути реалізований самостійно поза межами інституту забезпечення позову.

За загальним правилом вирішення питання про надання зустрічного забезпечення відбувається на розсуд суду за виключенням визначених частиною 3 статті 154 ЦПК України випадків. Разом з тим законодавцем імперативно встановлено обов'язок суду застосувати зустрічне забезпечення, коли:

1) позивач не має зареєстрованого в установленому законом порядку місця проживання (перебування) чи місцезнаходження на території України та майна, що знаходиться на території України, в розмірі, достатньому для відшкодування можливих збитків відповідача, які можуть бути спричинені забезпеченням позову, у випадку відмови у позові;

2) суду надані докази того, що майновий стан позивача або його дії щодо відчуження майна чи інші дії можуть ускладнити або зробити неможливим виконання рішення суду про відшкодування збитків відповідача, які можуть бути спричинені забезпеченням позову, у випадку відмови у позові [4].

Друга підстава кореспондується із передумовами застосування заходів забезпечення позову, тоді як перша, вочевидь, більшою мірою стосується нерезидентів, які за відсутності зареєстрованого місцезнаходження та майна на території України, автоматично мають бути піддані додатковим матеріальним обтяженням у вигляді надання зустрічного забезпечення у випадку, коли їх права, свободи та інтереси і без того є порушеними або обмеженими. У випадку ж ненадання зустрічного забезпечення позивач втрачає й можливість використати інструменти

забезпечення позову, оскільки в силу приписів частини 10 статті 154 ЦПК України наслідком ненадання зустрічного забезпечення у визначені судом строк і спосіб буде скасування ухвали про забезпечення позову та про зустрічне забезпечення [4].

Способи надання зустрічного забезпечення закріплені в частині 4 статті 154 ЦПК України. Так, зустрічне забезпечення здійснюється шляхом внесення на депозитний рахунок суду грошових коштів у розмірі, визначеному судом. У випадках, коли позивач з поважних причин не має можливості внести відповідну суму, альтернативним варіантом може бути (1) надання гарантії банку, поруки або іншого фінансового забезпечення на визначену судом суму та від погодженої судом особи, щодо фінансової спроможності якої суд не має сумнівів; або (2) вчинення інших визначених судом дій для усунення потенційних збитків та інших ризиків відповідача, пов'язаних із забезпеченням позову [4]. Виходить, що позивач, який і без того вимушений шукати судового захисту своїм правам та інтересам, додатково має нести обмеження, без яких не зможе повною мірою реалізувати свої цивільні процесуальні права. До того ж, як добре відомо, для надання гарантії банку або внесення визначеної судом суми на депозитний рахунок суду така особа може стикнутись не лише з додатковими вимогами банківських установ щодо обслуговування осіб, які не мають зареєстрованого місця перебування в Україні, а також й з діючими обмеженнями на транскордонні перекази коштів.

Іноземний досвід демонструє, що зустрічне забезпечення передбачено в небагатьох країнах. Нормативно, як правило, закріплено коло осіб, відносно яких такі заходи можуть бути застосовані. В окремих державах наявність обов'язкового зустрічного забезпечення взагалі розглядається як порушення статті 6 «Право на справедливий суд» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) щодо вільного доступу до суду – у таких заходах вбачається дискримінаційна складова, особливо, коли закон передбачає їх застосування відносно іноземців [1].

Гарантоване статтею 6 Конвенції право на справедливий неодноразово було предметом аналізу Європейського суду захисту прав людини, результати чого знайшли своє відображення у сформованій судовій практиці. Рівність сторін визначено одним з невід'ємних елементів поняття справедливого судового розгляду, який вимагає, аби кожна сторона бачила, що їй надано розумні можливості представити свій інтерес за умов, які не ставлять її у несприятливе становище, порівняно із супротивником (*calan v. Turkey*; *Foucher v. France*; *Bulut v. Austria*; *Faig Mammadov v. Azerbaijan*), а також забезпечення справедливої рівноваги між сторонами і застосовується як до цивільних, так і до кримінальних справ [5].

З огляду на загальноєвропейські тенденції до гармонізації та зближення законодавства пропонуємо також звернутись до положень Модельних європейських правил цивільного процесу (далі – Правила). Частина 3 Правила 187 Правил визначає підхід до регулювання питання надання зустрічного забезпечення, відповідно до якого суд не повинен вимагати забезпечення лише на підставі того, що заявник або відповідач не є громадянином або резидентом держави суду. Такий підхід втілює принцип недискримінації, який є частиною законодавства Європейського Союзу, а також викладений у Принципі ALI/UNIDROIT 3.3. Грома-

дяни, резиденти, негромадяни та нерезиденти повинні мати однакове ставлення. [6, с. 224–225].

Із системного аналізу положень чинного вітчизняного законодавства вбачається, що поняття «резидент» більшою мірою базується на визначенні місця знаходження та/або проживання учасника правовідносин. Додатковими критеріями віднесення особи до резидента або нерезидента можуть бути – наявність тісних особистих чи економічних зв'язків (у тому числі й майна), тобто центру життєвих інтересів, в Україні, місце здійснення діяльності, довготривалість періоду безперервного перебування в Україні [7; 8]. Відтак, особи, що не мають в Україні зареєстрованого місця перебування, можуть бути визначені як нерезиденти [9] для цілей пункту 3.3 Принципів ALI/ UNIDROIT, а отже недопустимим є їх дискримінаційне положення у порівнянні з іншими учасниками цивільного процесу за ознакою нерезидентності.

Базою правового регулювання правового статусу, прав та обов'язків нерезидентів в Україні є Основний Закон. Частиною 1 статті 26 Конституції України закріплено можливість для іноземців та осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуватися тими самими правами і свободами, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України [10]. Це положення знайшло свій подальший розвиток в приписах частини 1 статті 3 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», відповідно до якої іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України [11].

Передбачений наведеними нормами правовий режим для осіб, що не є громадянами України, частково нівелюється положеннями ч. 3 ст. 154 ЦПК України, з огляду на деяку непослідовність правового регулювання, допущених законодавцем. Наприклад, особа, що не є громадянином України, може перебувати в Україні на законних підставах, як-от довгострокова віза або в межах дозволеного періоду перебування громадянам країн, з якими Україна має безвізовий режим, і не мати при цьому зареєстрованого місця перебування і майна в Україні. За таких обставин, хоча права такої особи є захищеними відповідно до Конституції України та Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», втім у випадку реалізації своїх прав в межах процесуального статусу позивача ця особа буде вимушена виконувати вимогу надання зустрічного забезпечення для отримання можливості захисту своїх інтересів шляхом реалізації права на вжиття заходів забезпечення позову.

Розмір зустрічного забезпечення подається законодавцем як оціночна категорія і відповідно до частини 5 статті 154 ЦПК України визначається судом з урахуванням обставин справи [4]. Розмір зустрічного забезпечення може бути вказаний у відповідній заяві про вжиття заходів зустрічного забезпечення, проте кінцевий розмір визначається виключно судом з урахуванням обставин конкретної справи, співмірності із заходами забезпечення позову та розміру можливих збитків, яких

може зазнати особа внаслідок здійснення забезпеченням позову. Зустрічне забезпечення може бути застосоване у спорах не тільки майнового характеру, але й у спорах немайнового характеру, оскільки можливість вжиття такого заходу забезпечення та його розмір визначається не характером вимоги, а розміром та ступенем імовірних негативних наслідків [12, с. 20].

У правовій доктрині набула поширення позиція, відповідно до якої закріплення розміру зустрічного забезпечення як оціночного поняття на законодавчому рівні визнається таким, що може зумовити проблеми у правозастосуванні [13, с. 197]. Як вірно відзначає Д.Д. Луспеник, найбільше складнощів для суддів виникатиме тоді, коли вимога позивача носитиме майновий (а не грошовий) характер – маються на увазі вимоги про визнання. У таких випадках суд має виходити зі своїх дискреційних прав, власних оціночних суджень та внутрішніх переконань. Імовірні збитки можуть складатися як збитків в їх класичному розумінні (ст. 22 ЦК України), так в якості негативних наслідків, пов'язаних із завданням нематеріальної шкоди (діловій репутації, гідності та честі) [14].

Зрозуміло, що неможливо імперативно врегулювати усі можливі варіанти розрахунку розміру зустрічного забезпечення, що підлягало б застосування в різних категоріях справ і за різних обставин, особливо у немайнових спорах. Положеннями частини 5 статті 154 ЦПК України закріплено принцип співмірності заходів зустрічного забезпечення із заходами забезпечення позову, застосованими судом, та розміром збитків, яких може зазнати відповідач у зв'язку із забезпеченням позову [4]. Вважаємо, що таке положення підлягає доопрацюванню з тим, аби визначити більш чіткі критерії розміру зустрічного забезпечення, що може бути предметом подальших наукових пошуків.

За поточної редакції наведеного нормативного припису не видається можливим в принципі будь-яким чином спрогнозувати обсяг зустрічного забезпечення, застосування якого слід очікувати позивачеві тоді, коли в силу положень частини 2 статті 154 ЦПК України надання зустрічного забезпечення є обов'язковим. Через це останній, окрім того, що має вжити додаткових дій та отримати додаткові обмеження для реалізації своїх процесуальних прав, ще й не може, хоча б з мінімальним ступенем вірогідності, передбачити наслідки для себе, що не сприяє формуванню сталої судової практики та передбачуваності застосування правових норм, як складової принципу правової визначеності.

Висновки. Встановлено, що положення частини 3 статті 154 Цивільного процесуального кодексу України є дискусійними і вступають в протиріччя з положеннями Конституції України та Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», у частині встановлення правового режиму, обсяг прав та обов'язків для іноземців та осіб без громадянства); а також не відповідають змісту права на справедливий суд, закріпленого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, і приписам частини 3 Правила 187 Модельних європейських правил цивільного процесу. З'ясовано, що є сумнівним безперешкодне надання позивачем зустрічного забезпечення у випадках, коли таке надання є обов'язковим, з огляду на особливості роботи банківської системи та сис-

теми транскордонних безготівкових переказів. Крім того віднесення вирішення питання про розмір застосовуваного зустрічного забезпечення виключно до дискреційних повноважень суду не відповідає принципу правової визначеності.

Література

1. Луспенник Д.Д. Зустрічне забезпечення. *Закон і бізнес*. 2017. № 34 (1332). URL: <https://court.gov.ua/press/publications/375761/> (дата звернення: 07.12.2025).
2. Курило, М. П., Кравченко, І. О.. Зустрічне забезпечення в цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 80–83. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/18> (дата звернення: 07.12.2025).
3. Коцюруба А.В. Захист прав відповідача у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. К., 2021. 20 с.
4. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 02.12.2025).
5. Посібник із статті 6 Європейської конвенції з прав людини. 2019. https://first.vaks.gov.ua/wp-content/uploads/sites/2/2021/12/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf (дата звернення: 07.12.2025).
6. ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure. Oxford University Press, 2021. URL: https://www.europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/ELI_UNIDROIT_Model_European_Rules.pdf (дата звернення: 29.11.2025). DOI: 10.1093/oso/9780198866589.001.0001.
7. Термінологія законодавства. Термін «Резиденти». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/25479#top> (дата звернення: 05.12.2025).
8. Податковий кодекс України : Закон від 02.12.2010 № 2755-VI. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 07.12.2025).
9. Термінологія законодавства. Термін «Нерезиденти». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/17310> (дата звернення: 05.12.2025).
10. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення 02.12.2025).
11. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 05.12.2025).
12. Бут І.О. Особливості вжиття заходів зустрічного забезпечення за Цивільним процесуальним кодексом України. *Новели цивільного процесуального кодексу України* : матеріали круглого столу / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса. 2018. С. 17–20. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f352ea56-4f3e-4b20-82ea-aafd5fbbfd41/content> (дата звернення: 05.12.2025).
13. Одосій О.Ю. Забезпечувальні заходи в цивілістичному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 235 с.
14. Луспенник Д. Д. Зустрічне забезпечення – новела цивільного процесу. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/107640-zustrichne-zabezpechennya-novelatsivilnogo-protsesu> (дата звернення: 05.12.2025).

Анотація

Алендар Ю. І. Зустрічне забезпечення: дотримання прав позивача при застосуванні положень частини 3 статті 154 ЦПК України. – Стаття.

Статтю присвячено дослідженню питання дотримання прав позивача при покладенні на нього обов'язку надання зустрічного забезпечення у випадках, передбачених частиною 3 статті 154 Цивільного процесуального кодексу України, зокрема коли позивач не має зареєстрованого в установленому законом порядку місця проживання (перебування) чи місцезнаходження на території України та майна, що знаходиться на території України, в розмірі, достатньому для відшкодування можливих збитків відповідача, які можуть бути спричинені забезпеченням позову, у випадку відмови у позові.

Визначено, що зустрічне забезпечення являє собою субінститут забезпечення позову, передусім призначений для захисту прав відповідача і в цілому має сприятливий вплив для досягнення завдань цивільного судочинства дотримання балансу інтересів сторін під час судового розгляду.

Проаналізовано приписи досліджуваного положення цивільного процесуального закону у взаємозв'язку з приписами Конституції України та Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб

без громадянства», а також на предмет їх співставності зі статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, частини 3 правила 187 Модельних європейських правил цивільного процесу та пункту 3.3 Принципів ALI/UNIDROIT.

Відзначено дискусійність підходу, за якого позивач, у якого в Україні відсутнє зареєстроване місце проживання/перебування чи місце знаходження та майно, в розмірі, достатньому для відшкодування можливих збитків відповідача, беззаперечно зобов'язаний виконати вимогу про надання зустрічного забезпечення у розмірі та порядку, визначеному судом, для збереження свого права на забезпечення позову. Встановлено, що такі вимоги мають дискримінаційне забарвлення і покладають на позивача додатковий тягар при повній неможливості останнього передбачити імовірний обсяг і вид зустрічного забезпечення, який від нього може вимагатись з огляду на оціночний характер цієї категорії, що визначається за внутрішнім переконанням судді у кожному конкретному випадку індивідуально з урахування обставин справи та поведінки сторін.

Ключові слова: цивільний процес, цивільне судочинство, захист прав позивача, обов'язкове надання зустрічного забезпечення, баланс інтересів сторін, право на справедливий суд.

Summary

Alendar Yu. I. Counter-guarantee: observance of the claimant's rights when applying Part 3 of Article 154 of the Code of Civil Procedure of Ukraine. – Article.

The article is devoted to the study of the issue of compliance with the rights of the claimant when imposing on him the obligation to provide counter-security in cases as established under Part 3 of Article 154 of the Civil Procedure Code of Ukraine, in particular when the claimant does not have a registered place of residence (stay) or location in the territory of Ukraine and property located in the territory of Ukraine in an amount sufficient to compensate for possible losses of the defendant that may be caused by securing the claim in the event of refusal of the claim.

It is determined that counter-security is a sub-institution of securing the claim, primarily aimed to protect the rights of the defendant and generally has a favorable impact on achieving the objectives of civil proceedings of maintaining the balance of interests of the parties during the trial.

The prescriptions of the studied provision of the civil procedural law are analyzed in relation to the provisions of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine «On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons», as well as for their compatibility with Article 6 of the European Convention on Human Rights, Part 3 of Rule 187 of the Model European Rules of Civil Procedure and paragraph 3.3 of the ALI/UNIDROIT Principles.

It is noted a debatable approach, according to which the claimant without registered place of residence/ stay or location and property in Ukraine, in an amount sufficient to compensate for possible losses of the defendant, is unconditionally obliged to fulfill the requirement to provide counter-security in the amount and manner determined by the court, in order to preserve his right to secure the claim. It has been established that such requirements are discriminatory and impose an additional burden on the claimant, given his the complete impossibility to foresee the probable amount and type of counter-security that may be required of him, given the evaluative nature of this category, which is determined by the judge's internal conviction in each specific case individually considering the circumstances of the case and the behavior of the parties.

Key words: civil process, civil proceedings, protection of the claimant's rights, mandatory provision of counter-security, balance of interests of the parties, right to a fair trial.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 711.4:656.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.2>**З. М. Бурик**

ORCID: 0000-0002-4394-6766

М. М. Бурик

ORCID: 0000-0001-8939-1324

С. А. Лапшин

ORCID: 0000-0002-2578-8055

ПРОСТОРОВЕ ПЛАНУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ІНТЕГРАЦІЇ ТРАНСПОРТНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації територіальної організації економіки та суспільних процесів особливого значення набуває питання ефективного просторового планування як інструменту інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури. Ефективність розвитку територій у значній мірі визначається здатністю системно поєднувати економічні, соціальні та транспортні компоненти просторового середовища, забезпечуючи синергію між урбаністичними, регіональними та міжмуніципальними процесами.

Незважаючи на численні законодавчі ініціативи та наукові рекомендації, у практиці українського просторового планування існують проблеми, пов'язані з фрагментованістю управлінських рішень, обмеженим використанням інтегрованих моделей розвитку, а також недостатнім урахуванням міжгалузевих взаємозв'язків транспортної та соціальної інфраструктури. Традиційні методи планування часто характеризуються низькою узгодженістю між окремими секторами, що призводить до дисбалансу у розвитку територій, нераціонального розміщення об'єктів інфраструктури та обмеженої доступності послуг для населення. У цьому контексті концептуальний та методологічний підхід до інтегрованого просторового планування стає критично важливим для формування збалансованих, функціонально ефективних і соціально орієнтованих територіальних систем, здатних одночасно задовольняти потреби громадян, бізнесу та органів управління.

Проблема дослідження полягає у необхідності розробки та впровадження механізмів, що забезпечують взаємозв'язок транспортної інфраструктури та соціальних сервісів на рівні територіальних громад та регіонів, а також інтеграцію цих процесів у контексті сталого просторового розвитку та відновлення територій у післявоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури у процесах просторового планування активно розглядається вітчизняними та зарубіжними дослідниками. М. Мельник та І. Лещух [1] наголошують на значенні когерентного підходу для формування сучасної моделі просторового розвитку економіки України, підкреслюючи необхідність взаємозв'язку між економічними, соціальними та транспортними компонентами.

М. Мельник, І. Лещух, Д. Тимків [2] показують, що просторове планування може слугувати ефективним інструментом формування інтегрованого економічного простору, особливо у контексті післявоєнної відбудови, забезпечуючи синхронізацію розвитку інфраструктурних та соціальних мереж.

М. Мельник, І. Лещух, В. Чайковський [3] розглядають проблеми та інструменти інтеграції просторового розвитку в умовах війни та післявоєнного відновлення, підкреслюючи роль стратегічного планування та комплексного підходу до розміщення інфраструктурних об'єктів у забезпеченні стабільності та життєздатності територіальних систем.

Основні законодавчі й нормативні акти України, зокрема Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо планування використання земель» [6] та Постанова Кабінету Міністрів України № 853 «Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на розроблення комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад» [5], визначають правові рамки просторового планування, наголошуючи на необхідності інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури з урахуванням місцевих потреб і потенціалу розвитку громад.

Інституційно-правові аспекти регулювання просторового розвитку отримали комплексне осмислення у роботах І. Сторонянської та І. Залуцького [9], які наголошують, що ефективне планування територій передбачає не лише належне нормативне забезпечення, а й формування системних механізмів взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями та суб'єктами бізнесу, що дозволяє забезпечити узгодженість управлінських рішень, підвищити прозорість процедур та інтегрувати інтереси різних зацікавлених сторін.

У своїх дослідженнях С. Щеглюк [12, 13] демонструє, що практична реалізація комплексних просторових планів на рівні об'єднаних територіальних громад сприяє не лише оптимізації транспортної доступності та раціональному розміщенню соціальної інфраструктури, але й стимулює підвищення якості життя населення, економічну стабільність територій та їх соціально-економічну стійкість.

У глобальному контексті U. Janin Rivolin [15] показує, що планувальні системи виступають як інституційні технології, що інтегрують різноманітні функціональні сфери просторового розвитку, забезпечуючи комплексний підхід до взаємопов'язаного формування територіальних систем; це є особливо релевантним для сучасної України, де післявоєнна відбудова вимагає високого рівня координації між економічними, соціальними та транспортними компонентами розвитку територій. У сукупності ці дослідження підкреслюють необхідність системного поєднання правового, організаційного та функціонального підходів у процесах просторового планування, що забезпечує ефективну інтеграцію транспортної та соціальної інфраструктури на всіх рівнях управління та сприяє сталому розвитку територій.

Отже, аналіз наукової літератури й практики застосування законодавчих інструментів свідчить про те, що просторове планування виступає основним механізмом інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури, сприяючи сталому розвитку територій, підвищенню ефективності управлінських рішень і покращенню якості життя населення. Водночас існує потреба у системному дослідженні

методологічних, інституційних та практичних аспектів реалізації інтегрованого просторового планування в умовах української трансформаційної економіки, що визначає наукову новизну й практичну значущість обраної теми.

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі ролі просторового планування як інструменту інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури, визначенні основних методологічних підходів, нормативно-правових механізмів та практичних інструментів, що сприяють формуванню збалансованого, функціонально ефективного та соціально орієнтованого просторового розвитку територій.

Виклад основного матеріалу. Термін «просторове планування» виник наприкінці ХХ століття та набув широкого поширення у країнах Європейського Союзу, де він використовувався в процесі вироблення спільних рішень щодо раціоналізації землекористування, що, своєю чергою, зумовило формування концепції «планування землекористування» [2, с. 19–20]. За твердженням І. Сторонянської та І. Залуцького, просторове планування забезпечує географічне відображення економічної, соціальної, культурної та екологічної політики суспільства, одночасно виконуючи функції наукової дисципліни, адміністративної техніки та інструмента регіональної політики, як це визначено в Європейській хартії регіонального та територіального планування [9, с. 37]. Його розглядають як міждисциплінарний і комплексний підхід, орієнтований на досягнення збалансованого розвитку регіонів та організацію простору з урахуванням соціальних, економічних і екологічних вимог.

Довідник європейського просторового планування трактує його як систему методів, що широко застосовуються державою для впливу на майбутній розподіл діяльності у просторі, наголошуючи, що основною метою є створення раціональної територіальної організації суспільства, забезпечення збалансованості потреб його членів, охорона довкілля та досягнення соціально-економічних цілей [10, с. 33]. Відповідно до Керівних принципів сталого просторового розвитку Європейського континенту та Європейської хартії просторового планування, просторове або регіональне планування розглядається як діяльність, спрямована на формування територіальної структури з метою управління розвитком територій та координації секторальних політик, що дозволяє запобігати конфлікту інтересів між різними галузями [14].

С. Щеглюк визначає систему просторового планування як специфічну соціальну конструкцію, що характеризується встановленням і застосуванням у певних інституційних контекстах, у часовому та просторовому вимірах визначених методів публічного управління та співробітництва, спрямованих на регулювання колективних дій щодо використання простору. На його думку, ефективна система просторового планування здатна забезпечити комплексні економічні, соціальні та екологічні вигоди, а тому її впровадження, розвиток і вдосконалення мають стратегічне значення для більшості держав [13].

Розвиток України протягом останніх десятиліть супроводжується проблемами дезінтегрованості, недостатньої інтегрованості та інклюзивності соціально-економічного простору, а також міжтериторіальної дивергенції та асиметрії за ключовими показниками розвитку. На думку М. Мельника, ці процеси набули особливої

гостроти в умовах проведення реформи місцевого самоврядування та фінансово-адміністративної децентралізації, тоді як війна, що розпочалася 24 лютого 2022 року, створила новий виклик, пов'язаний із необхідністю переосмислення підходів до забезпечення просторової згуртованості та інтегрованості на суспільно-економічному рівні [1, с. 24–25].

Застосування проблемно-орієнтованого підходу до аналізу розвитку регіонів і територіальних громад в умовах шоківих змін дало змогу виокремити просторове планування на засадах інтегрованого підходу як один із ключових інструментів формування єдиного економічного простору України в період повоєнного відновлення. Такий підхід передбачає узгоджене прийняття рішень щодо цілісного, комплексного розвитку населених пунктів як систем розселення та їх суміжних територій, забезпечуючи координацію функціональних, соціальних і економічних компонентів просторового розвитку.

В ухваленому Законі України від 17 червня 2020 року № 711-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» [6] територіальні громади отримали якісно новий інструмент стратегічного управління розвитком територій – комплексний план просторового розвитку території громади. Цей документ, який має подвійний правовий статус, поєднує функції містобудівної документації на місцевому рівні та документації із землеустрою, забезпечуючи цілісне бачення просторової організації території. У його межах визначаються функціональне призначення земель, планувальна структура, принципи формування системи громадського обслуговування населення, транспортної та інженерно-інфраструктурної мережі, а також напрями благоустрою, інженерної підготовки території та забезпечення цивільного захисту населення від природних і техногенних ризиків. Комплексний план містить положення щодо охорони земель, формування екологічної мережі, збереження культурної спадщини та автентичного характеру середовища населених пунктів, а також визначає етапність реалізації прийнятих рішень, у тому числі послідовність освоєння території [7].

Відповідно до вимог зазначеного закону, Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [7] та Постанови Кабінету Міністрів України від 1 вересня 2021 року № 926 «Про затвердження Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації», органи місцевого самоврядування зобов'язані до 1 січня 2025 року забезпечити розроблення комплексного плану просторового розвитку території громади. Реалізація цього нормативного припису формує підґрунтя для системної інтеграції транспортної, соціальної та інженерної інфраструктури, що уможливорює сталий, збалансований і взаємопов'язаний розвиток територій на локальному рівні. Такий підхід спрямований на забезпечення синергії між секторальними політиками, зокрема у сферах земельного управління, екологічної безпеки, просторового планування та соціально-економічного розвитку.

Наявність комплексного плану просторового розвитку території громади створює низку суттєвих переваг як для органів місцевого самоврядування, так і для суб'єктів господарювання, інвесторів і населення. Передусім, він забезпечує довгострокову стабільність розвитку, незалежну від політичних змін і ротацій

у місцевій владі. Комплексний план виступає інституційним гарантом збереження стратегічної послідовності дій, фіксуючи ключові напрями розвитку, що узгоджують економічні, соціальні та екологічні пріоритети територіальної громади. У цьому контексті він стає інструментом гармонізації інтересів різних учасників планувального процесу, сприяючи формуванню просторової згуртованості та раціональному використанню природних ресурсів.

Запровадження планування на основі комплексного підходу забезпечує можливість проведення детальної інвентаризації природно-ресурсного потенціалу, зокрема земель, лісових масивів, водних ресурсів і корисних копалин, з подальшою інтеграцією відповідних даних до державних кадастрових систем. Це створює основу для обґрунтованого зонування територій, підвищує рівень екологічної безпеки та сприяє формуванню ефективної системи управління природними активами. Водночас комплексний план дозволяє підвищити ефективність бюджетної політики громади, оскільки оптимізація територіального розвитку дає змогу уникнути дублювання функцій і нераціонального розподілу фінансових ресурсів, зменшуючи ризики реалізації неефективних або неузгоджених інфраструктурних проєктів [8].

Станом на початок другого кварталу 2024 року жодна територіальна громада в Україні не розробила та не затвердила комплексний план просторового розвитку, що свідчить про наявність значних перешкод у процесі його впровадження [8]. За даними Всеукраїнської асоціації громад, на кінець першого півріччя 2023 року рішення про розроблення комплексного плану ухвалили лише 41% територіальних громад, тоді як сформовані робочі групи за участю представників органів місцевого самоврядування, громадськості та бізнесу існували лише у 20% громад. Основними бар'єрами для ефективної реалізації комплексних планів залишаються недостатня експертна спроможність, відсутність належного кадрового потенціалу та обмежені фінансові ресурси. Лише 8% громад змогли самостійно розробити технічне завдання на створення комплексного плану, 36% розпочали збір необхідних даних, проте завершили цей процес лише 4% територіальних громад. При цьому 78% опитаних громад зазначають про необхідність залучення експертної підтримки для організації процесів просторового планування [8].

Суттєвим обмеженням залишається застаріла картографічна база, оновлення якої потребує як відповідних технічних ресурсів, так і висококваліфікованих фахівців. У умовах воєнного стану проведення аерозйомки є обмеженим, що ускладнює формування актуальних даних. У зв'язку з цим 91% опитаних громад наголошують на критичній потребі модернізації картографічної основи [8]. Додатковим фактором, що стримує впровадження комплексних планів, є дефіцит фінансових ресурсів: лише 39% громад можуть виділити до одного мільйона гривень на виконання відповідних робіт, тоді як вартість повного циклу розроблення комплексного плану коливається від трьох до шістнадцяти мільйонів гривень [8]. Отже, незважаючи на стратегічну значущість комплексного плану для забезпечення сталого та збалансованого розвитку територій, його ефективне впровадження потребує системної державної та регіональної підтримки, що передбачає забезпечення експертних ресурсів, оновлення технічної бази, а також фінансове супроводження всіх етапів розроблення та реалізації документації.

У сучасних умовах формування інтегрованого економічного простору України активізація просторового планування як стратегічного інструмента управління територіями визначається взаємопов'язаним впливом трьох основних чинників: наявністю висококваліфікованих фахівців, належним фінансовим забезпеченням та доступом до достовірної, актуальної інформації. Як слушно зазначає С. Щеглюк, провідним напрямом реалізації цього потенціалу є забезпечення органів місцевого самоврядування та територіальних громад системним експертним супроводом у сфері просторового планування, що передбачає як залучення зовнішніх спеціалістів із відповідних галузей знань, так і впровадження програм системного навчання уповноважених осіб місцевих органів влади [12, с. 14]. Усунення дефіциту кадрового потенціалу, здатного ефективно розробляти та впроваджувати комплексні плани на місцевому рівні, можливо через активну співпрацю регіональних органів влади з національними закладами вищої освіти, що забезпечує підготовку висококваліфікованих фахівців із необхідною експертизою та компетентністю [11, с. 59].

Не менш вагомим чинником є фінансова підтримка державою процесу розроблення комплексних планів просторового розвитку територій громад. У цьому контексті доцільним є відновлення державних субвенцій місцевим бюджетам, які спрямовуються на підготовку та реалізацію комплексних планів просторового розвитку. Зокрема, у липні 2021 року Кабінетом Міністрів України було затверджено «Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на розроблення комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад» [5], що передбачав виділення субвенцій у розмірі 62,55 млн грн. Надані фінансові ресурси стали каталізатором запуску процесу розроблення комплексних планів у громадах наприкінці 2021 – на початку 2022 року, що стало першим системним кроком у практичній реалізації стратегічного просторового планування на місцевому рівні. Забезпечення фінансової стабільності та цільового використання ресурсів сприяє не лише своєчасному формуванню документації з планування, а й підвищенню інституційної спроможності органів місцевого самоврядування у процесах інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури, а також у забезпеченні сталого розвитку територій.

Початок повномасштабної війни суттєво призупинив реалізацію державного фінансування субвенцій на розроблення комплексних планів просторового розвитку територіальних громад. Ураховуючи обмеженість бюджетних ресурсів та необхідність врахування безпекових чинників, доцільним є запровадження регіональної диференціації у наданні державних субвенцій місцевим бюджетам для розроблення таких планів [2, с. 22-23]. Зокрема, пріоритетними для фінансування мають бути тилкові та буферні регіони, тоді як території, що зазнали руйнувань, варто залучати до процесу після завершення бойових дій у період повоєнного відновлення. Такий підхід дозволяє не лише раціонально розподілити обмежені фінансові ресурси, а й ефективно врахувати специфіку постраждалих територій, де виникають додаткові обмеження, зокрема замінування, екологічні проблеми та руйнування культурної спадщини. Розроблення комплексних планів на прифронтових територіях у повоєнний період сприятиме економії часу та ресурсів,

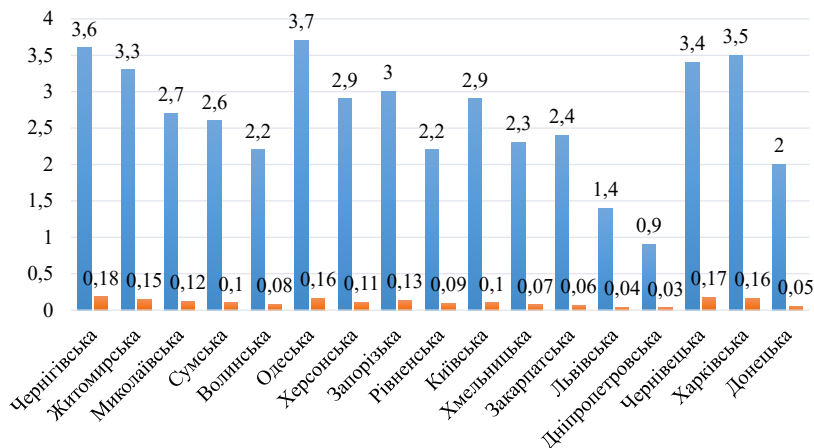

Рис. 1. Фінансове забезпечення розроблення комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад через державні субвенції місцевим бюджетам у 2025 р.

Джерело: сформовано автором на основі [16]

забезпечуючи врахування всіх нових обмежень у документації та мінімізуючи ризики «ручного» та непрозорого управління територіями.

Водночас, важливим аспектом є залучення міжнародних донорів до процесу фінансування розроблення комплексних планів, що дозволяє прискорити охоплення територій країни системою просторового планування та підвищити ефективність реалізації цього процесу [10, с. 73]. Окрім фінансового забезпечення, критично необхідним є розвиток цифрових інструментів для накопичення, верифікації та аналізу місцевої статистики, що здійснюється компетентними органами державної влади за участю міжнародних партнерів. Використання таких інструментів дозволяє перейти до «розумного» планування розвитку громад і реалізації регіональної політики на основі даних. Одним із прикладів є створення Єдиної геоінформаційної системи моніторингу та оцінювання розвитку регіонів і громад (ГІС), тестова версія якої була презентована Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України 13 березня 2024 року [13]. Водночас ефективне функціонування таких цифрових платформ потребує законодавчого врегулювання питань збору, актуалізації та оприлюднення статистичної інформації, що обґрунтовує необхідність ухвалення окремого закону щодо місцевої статистики.

Досягнення ефективності просторового планування як інструменту формування інтегрованого економічного простору України потребує комплексного підходу з боку органів місцевого самоврядування, що передбачає узгодження процесів просторового та стратегічного планування та гармонізацію всіх наявних планувальних документів. Особлива увага має бути приділена актуалізації генеральних планів населених пунктів територіальних громад, з урахуванням

поточних воєнних умов, потреби відновлення територій, а також забезпечення їх конкурентоспроможності та стійкості до зовнішніх викликів. Не менш важливим є максимальне залучення стейкхолдерів та інтеграція громадської думки у процес розроблення просторових планів, що сприяє підвищенню легітимності та ефективності ухвалюваних рішень.

Висновки. Проведений аналіз демонструє, що ефективність реалізації заходів із формування інтегрованого економічного простору України значною мірою залежить від дотримання принципу синхронізації дій на всіх рівнях влади, а також від розвитку горизонтальних зв'язків між регіонами та муніципалітетами, що забезпечує кооперацію територіальних громад та субрегіональних утворень. Лише у випадку системного дотримання цих принципів можливо досягти інтегрованого, збалансованого та стійкого економічного, соціального та екологічного розвитку територій.

Просторове планування, таким чином, відображає стратегічні орієнтири розвитку територій через інтеграцію ключових сфер, таких як економіка, освіта, охорона здоров'я, зайнятість, житлово-комунальне господарство, мобільність населення, екологія, культура та історична спадщина. Підготовка комплексного плану просторового розвитку обов'язково передбачає залучення різних стейкхолдерів для формування інклюзивного середовища з рівними можливостями та доступом для всіх учасників економічного процесу. Водночас активна участь стейкхолдерів у формуванні інтегрованого економічного простору виступає не лише як механізм легітимації рішень, а й як інструмент практичної інтеграції територій.

При цьому, просторове планування функціонує як платформа для обговорення, балансування та інтеграції часто протилежних державних і приватних інтересів, пов'язаних із розвитком території. У зв'язку з цим пріоритетом подальших досліджень у цій сфері є вивчення механізмів забезпечення узгодженості планувальної документації на всіх рівнях управління та шляхів інтеграції інструментів стратегічного та просторового планування для посилення ефективності формування інтегрованого економічного простору України [13].

Література

1. Мельник М. І., Лещух І. В. Когерентний підхід до формування сучасної моделі просторового розвитку економіки України. *Регіональна економіка*. 2023. № 1 (107). С. 23–33. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2023-1-3>
2. Мельник М., Лещух І., Тимків Д. Просторове планування як інструмент формування інтегрованого економічного простору України в умовах повоєнної відбудови. *Галицький економічний вісник / Galician Economic Journal*. 2024. № 4 (89). С. 19–27. DOI: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.04.019
3. Мельник М., Лещух І., Чайковський В. Проблеми та інструменти формування інтегрованого економічного простору України в умовах війни та повоєнної відбудови. *Академічні візії*. 2024. Вип. 30. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10977761> (дата звернення: 13.10.2025)
4. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2011, № 34, ст. 343. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2011, № 34, ст.343. з змінами, внесеними згідно із Законами № 4321-IX від 25.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення: 13.10.2025)
5. Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на розроблення комплексних планів просторового розвитку територій територіальних громад: постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2021 № 853. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/853-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 13.10.2025)

6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель : Закон України від 17.06.2020 р. № 711-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text> (дата звернення: 13.10.2025)
7. Простір мого майбутнього: що дає Комплексний план просторового розвитку для жителів громади. *Децентралізація*. URL: https://decentralization.ua/news/17872?fbclid=IwAR3tu2PmW1w6RrRsanKPY2A2qy7o2XrK30pXNW-3S_jDciUKdsUtnxH9G98_aem_AV6FSWxfGTKhiwBUbI5Qq3al3-ASkW3HG_C7zIqE9hdaOUnus9J2YHQxVvTarFplAbco (дата звернення: 13.10.2025)
8. Розвиток просторового планування в громадах – результати опитування. *Децентралізація*. URL: <https://decentralization.ua/news/16389> (дата звернення: 13.10.2025)
9. Сторонянська І. З., Залуцький І. Р. Інституційно-правові засади регулювання просторового розвитку в Україні. *Економіка України*. 2022. № 12. С. 34–50. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.12.034>
10. Третьак А. М., Третьак В. М., Прядка Т. М., Третьак Н. А. Територіально-просторове планування землекористування: навч. посібник / за заг. ред. А. М. Третьака. Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2022. 168 с. URL: <https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNau/7530/1/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf> (дата звернення: 13.10.2025)
11. Функціональні типи територій як об'єкт державної регіональної політики: методологія ідентифікації та інструментарій стимулювання розвитку / наук. ред. І. З. Сторонянська. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2022. 494 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20220007.pdf> (дата звернення: 13.10.2025)
12. Щеглюк С. Інституційне забезпечення просторового планування об'єднаних територіальних громад. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2019. Вип. 3. С. 10–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sepspu_2019_3_4
13. Щеглюк С. Просторове планування об'єднаних територіальних громад в умовах другого етапу децентралізації. ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України». URL: <https://ird.gov.ua/irdp/e20190302.pdf> (дата звернення: 13.10.2025)
14. Що таке просторове планування та сталий розвиток території? *ГоловнаБлог*. URL: <https://www.itp.kiev.ua/shcho-take-prostorove-planuvannya-ta-stalyiy-rozvytok-terytoriyi/> (дата звернення: 13.10.2025)
15. Janin Rivolin U. Planning systems as institutional technologies: a proposed conceptualization and the implications for comparison. *Planning Practice and Research*. 2012. № 27(1). Р. 63–85. DOI: <https://doi.org/10.1080/02697459.2012.661181>
16. Open Budget : Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/> (дата звернення: 13.10.2025)

Анотація

Бурик З. М., Бурик М. М., Лалшин С. А. Просторове планування як інструмент інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури. – Стаття.

У статті розглядається просторове планування як стратегічний інструмент інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури, спрямований на забезпечення сталого, збалансованого розвитку територій та формування єдиного економічного простору. Підкреслюється, що просторове планування, яке виникло наприкінці ХХ століття та отримало широке поширення в країнах Європейського Союзу, поєднує функції наукової дисципліни, адміністративної техніки й інструмента регіональної політики. Визначено, що його метою є раціональна організація території, узгодження соціально-економічних, екологічних і культурних чинників розвитку та запобігання конфлікту інтересів між секторальними політиками.

Проаналізовано сучасні тенденції розвитку системи просторового планування в Україні в контексті реформи децентралізації, адміністративно-територіальної реорганізації та повоєнного відновлення. Показано, що впровадження комплексних планів просторового розвитку територіальних громад, визначених Законом України № 711-IX, створює підґрунтя для ефективної інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури, оптимізації просторової структури населених пунктів і забезпечення координації між функціональними зонами. Обґрунтовано, що такі плани виступають ключовим інструментом гармонізації соціально-економічного розвитку, підвищення якості життя населення та зміцнення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування.

Виявлено, що станом на 2024 рік процес розроблення комплексних планів залишається на початковому етапі: лише близько 41% громад ухвалили рішення про їх підготовку, а 20% – сформували робочі групи. Серед основних бар'єрів визначено дефіцит експертного потенціалу, фінансові обмеження, застарілу картографічну базу та низький рівень цифровізації планувальних процесів. Доведено, що для подолання цих перешкод необхідна державна підтримка у вигляді цільових субвенцій, розвитку кадрового потенціалу, оновлення геоінформаційних ресурсів і впровадження сучасних цифрових платформ моніторингу та аналізу територіального розвитку.

Наголошено, що активізація просторового планування у післявоєнний період є критично важливою для досягнення регіональної згуртованості, ефективної інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури, а також для реалізації принципів сталого розвитку. Залучення міжнародної технічної допомоги, створення єдиної геоінформаційної системи моніторингу регіонального розвитку та узгодження стратегічних і просторових планувальних документів розглядаються як пріоритетні напрями державної політики у цій сфері.

У підсумку обґрунтовано, що просторове планування є ключовим інструментом формування збалансованого соціально-економічного простору, інтеграції транспортних, соціальних і екологічних систем, а також підвищення ефективності управління територіями в умовах децентралізації та відбудови України.

Ключові слова: просторове планування, інтеграція інфраструктури, територіальна громада, комплексний план просторового розвитку, децентралізація, сталий розвиток, регіональна політика, геоінформаційні системи, післявоєнне відновлення.

Summary

Buryk Z. M., Buryk M. M., Lapshyn S. A. The spatial planning as a tool for the integration of transport and social infrastructure. – Article.

The article examines spatial planning as a strategic instrument for integrating transport and social infrastructure aimed at ensuring sustainable and balanced territorial development and forming a unified economic space. It is emphasized that spatial planning, which emerged in the late twentieth century and became widespread in the countries of the European Union, combines the functions of a scientific discipline, an administrative technique, and a tool of regional policy. It is defined that its goal is the rational organization of territory, the coordination of socio-economic, environmental, and cultural factors of development, and the prevention of conflicts of interest among sectoral policies.

Modern trends in the development of the spatial planning system in Ukraine are analyzed in the context of decentralization reform, administrative-territorial reorganization, and post-war recovery. It is shown that the implementation of comprehensive spatial development plans for territorial communities, as defined by the Law of Ukraine No. 711-IX, provides a foundation for the effective integration of transport and social infrastructure, optimization of the spatial structure of settlements, and coordination among functional zones. It is substantiated that such plans serve as a key instrument for harmonizing socio-economic development, improving the quality of life of the population, and strengthening the institutional capacity of local self-government bodies.

It has been identified that as of 2024, the process of developing comprehensive spatial plans remains at an early stage: only about 41% of communities have decided to initiate their preparation, and 20% have formed working groups. The main barriers include a shortage of expert capacity, financial constraints, outdated cartographic bases, and a low level of digitalization of planning processes. It is proven that overcoming these challenges requires state support in the form of targeted subsidies, capacity building, the renewal of geoinformation resources, and the implementation of modern digital platforms for territorial development monitoring and analysis.

It is emphasized that the intensification of spatial planning in the post-war period is critically important for achieving regional cohesion, the effective integration of transport and social infrastructure, and the implementation of sustainable development principles. The involvement of international technical assistance, the creation of a unified geoinformation system for regional development monitoring, and the alignment of strategic and spatial planning documents are considered priority directions of state policy in this field.

In conclusion, it is substantiated that spatial planning is a key instrument for shaping a balanced socio-economic space, integrating transport, social, and environmental systems, and enhancing the effectiveness of territorial governance in the context of decentralization and Ukraine's reconstruction.

Key words: spatial planning, infrastructure integration, territorial community, comprehensive spatial development plan, decentralization, sustainable development, regional policy, geoinformation systems, post-war recovery.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 342.9:340.12:340.13:001.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.3>**В. В. Галуцько**

ORCID: 0000-0003-1619-5028

ПРО ДЕКОМУНІЗАЦІЮ КАТЕГОРІЇ «ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ» В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Вступ. Адміністративне право виникає як об'єктивна реакція на реальне розділення гілок державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Це стається після Французької революції 1789 року. Для забезпечення функціонування виконавчої влади у формі публічного адміністрування.

Видатний французький учений початку XIX століття Шарль-Жан Боннен визначив, що публічне адміністрування є формою реалізації виконавчої гілки державної влади, що забезпечує безпосереднє застосування законів у суспільних відносинах. Публічне адміністрування діє від імені уряду, передаючи його імпульс у конкретні адміністративні відносини. Воно охоплює всі сфери здійснення законів загального інтересу, спрямованих на організацію публічного порядку та захист прав осіб у їхній взаємодії з державою. Шарль-Жан Боннен виокремлював загальне публічне адміністрування, що забезпечувало організацію суспільного порядку, та спеціальні адміністрації, які мають конкретне функціональне призначення (фінанси, сільське господарство, освіта, промисловість, доброчинність тощо) [1].

Іншими словами, адміністративне право виникає виключно після Французької революції 1789 року, у формі публічного адміністрування, яке стає формою реалізації виконавчої гілки державної влади.

Проте в Україні ця загальновизнана в Західній Європі фундаментальна засада була спотворена внаслідок тривалої та складної трансформації. Уперше опубліковані Шарлем-Жаном Бонненом у 1808 році принципи публічного адміністрування утвердили адміністративне право у Франції на початку XIX століття. Теоретичний доробок французьких мислителів адміністративного права був запозичений і пристосований до реалій та менталітету німецької нації в другій половині XIX століття [2].

З німецької науки адміністративного права він поширився на терени Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі. Передусім це відбулося через наукові та освітні установи Відня та Санкт-Петербурга. Там ці ідеї були адаптовані до вимог відповідних імперій та менталітету титульних націй. Унаслідок цього вони потрапляли до Києва, Львова, Чернівців, Ужгорода, Одеси, Харкова, тощо вже суттєво спотвореному вигляді.

Однак найбільшого викривлення класичне французьке адміністративне право зазнало в період панування на українських землях російських більшовиків. Одним із головних нововведень у науку та практику адміністративного права на теренах радянської імперії стало запровадження фундаментальної категорії

«державне управління». Вона отримала конституційне закріплення та стала основою діяльності репресивних виконавчих органів радянської системи та забезпечення планової економіки.

Саме історичним аналізом та критичній оцінці цієї радянської категорії, яка ніколи не використовувалася і не використовується у західному світі, присвячена ця стаття. Адже симетрична заміна її на фундаментальну комплексну категорію «публічне адміністрування», без належного розуміння її сутності, не забезпечить позитивного ефекту для належного публічного гарантування прав і свобод громадян та обороноздатності України. Потрібна системна критика цієї небезпечної для Незалежної України та українського суспільства категорії, щоб усунути її з вітчизняної юридичної літератури та законодавства.

Безпосереднім приводом написання цієї статті стало використання категорії «державне управління» в діяльності та навіть у назвах деяких громадських об'єднань, а також у медіа просторі прогресивних українських журналістів та блогерів [3].

Отже, категорія «державне управління» в теорії і практиці адміністративного права вимагає подальшого критичного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми юридичної природи, опису змісту та сутності комплексної базової динамічної категорії адміністративного права звертали свої наукові погляди вітчизняні та зарубіжні вчені. Серед них В. Авер'янов, К. Бабенко, О. Бачеріков, В. Бевзенко, Л. Біла-Тіунова, Ю. Битяк, К. Боднарченко, Шарль-Жан Боннен, І. Бородін, Жорж Ведель, П'єр Дельвольве, А. Денисов, С. Діденко, П. Діхтієвський, А. Єлістратов, О. Заєць, С. Ківалов, Л. Коваль, Т. Коломосьць, В. Колпаков, С. Короед, Ю. Кравченко, О. Кузьменко, В. Курило, С. Лазаренко, Р. Мельник, С. Монсьондз, Н. Нижник, Л. Сорока, С. Стеценко, Ебергард Шмідт-Ассманн та ін. Проте цілеспрямована комплексно критику категорії «державне управління» вони не здійснювали.

Виклад основного матеріалу. На думку В. Плішкіна «управління» можна уявити як виявлення (шляхом передавання по каналах прямого зв'язку командної інформації) впливу управляючої підсистеми на керовану [4, С.13]. Іншими словами управління це завжди певна команда суб'єкта управління, який має виконати адресатний об'єкт. Виходячи з такого положення теорії зрозумілим був підхід що основним методом адміністративно-правових відносин радянського адміністративного права був імперативний. Однак зразу підстрелюємо, що сучасне адміністративне право в першу чергу є адміністративно-сервісним.

Відповідно адміністративне право України має найповніше забезпечувати права і свободи приватних осіб. Тим самим, в сучасних адміністративно-правових відносин в першу чергу застосовуються заходи що здійснюється за диспозитивними засадами. Більш того, як правило, з моменту звернення приватної особи до адміністративного органу він стає зобов'язальним перед нею.

Отже, ні про яке управління в сучасному адміністративному праві України говорити не приходиться. Воно здійснюється через класичне публічне адміністрування. Втілене в підзаконну правотворчість та адміністративне правозастосування, які побудовані на правових засобах адміністративно-правового регулювання.

Звідки тоді появились категорія «державне управління» в адміністративному праві України в перші десятиліття після відновлення Незалежності?

Помилкою російських імперських учених було те, що вони на початку XX століття намагалися будувати адміністративне право еволюційним шляхом – через його похідність від поліцейського права. Мотивували це благими намірами: перше право, мовляв, задовольняло інтереси поліцейської держави, а друге мало б забезпечувати правову. При цьому категорійний апарат та окремі положення з поліцейського права були механічно перенесені в адміністративне право. Відповідно, результат виявився невдалим: назву галузі було змінено, але її сутність залишилася незмінною. Формально адміністративне право вже описувалося як право, що забезпечує правову державу, проте на практиці правотворчість і правозастосування в російській імперії продовжували базуватися на засадах поліцейської держави.

Як приклад, видатний вчений тієї доби в 1911 році А. Єлістратов доводив, що адміністративне право ставить за мету упорядкувати відносини між правлячою владою і обивателем у справах державного (внутрішнього) управління. Він вірно розкривав, що слово «адміністративний» походить від латинського «administratio». Проте хибно стверджував, що у перекладі воно означає «управління» [5, с. 22].

Відповідно друге, на чому слід наголосити, це те, що, французьке слово *administratif* перекладається українською мовою як «адміністративний» і не має прямого відношення до слова «управління». Словосполучення *administration publique* (англ. *public administration*) перекладається як «публічне адміністрування», і воно так само ні за перекладом, ні за змістом й сутністю не відображає категорію «державне управління», як це помилково стверджується в багатьох випадках у юридичній літературі з адміністративного права імперського, радянського російського та перших років відновлення незалежності України.

Щоб відповісти на запитання, чому в юридичній літературі й навіть в авторитетних автоматичних електронних ресурсах наприклад, «Google Перекладач: «public administration (анг.) - державне управління (укр.)», здійснюється невірний переклад, необхідно звернутися до ретроспективного аналізу?

Найдавніша виявлена нами в доступних радянських джерелах згадка категорії «державне управління» міститься у записках радянського російського диктатора Леніна [6]. Він в 1922 році наголошував, що члени центрального комітету мають проходити «курс державного управління» за участю висококваліфікованих фахівців [7].

В сталінській конституції радянського союзу 1933 року категорія «державне управління» стала фундаментом для виконавчої влади. Норми якої об'єктивно знайшли відображення для характеристики виконавчої влади в основних законах союзних республік. Це стало однією з зовнішніх форм оформлення російськими більшовиками окупації українських земель. В ній державне управління визначалось, як систему органів, уповноважених здійснювати виконавчу і розпорядчу діяльність у межах державної влади. До суб'єктів державного управління віднесено раду народних комісарів, народні комісаріати та їх керівників, які спрямовували і координували управління галузями господарського, соціального та культурного будівництва (виділено нами). Як категорія, «державне управління» у конституції

(1937 р.) радянської України поставало як компетенція виконавчої влади, що реалізується шляхом видання постанов, розпоряджень, наказів та інструкцій. Така діяльність мала організаційно-нормотворче значення. Державне управління виступало як форма виконавчо-розпорядчої діяльності держави, спрямована на реалізацію її функцій. Однією з яких було «розгром націоналістичної контрреволюції» [8].

Виконуючи останню функцію було застосовано, зокрема такий комплексний спосіб покорення окупованих народів, як Голодомор. Він був застосований щодо українського, казахського [9] та деяких інших окупованих народів. Як організоване «вбивство голодом», що призвело до мільйонів смертей. Голод не був наслідком природної катастрофи, а став частиною навмисної політики російського комуністичного окупаційного режиму [10].

Виходячи з таких конституційних норм у радянських вчених тієї доби не було альтернативи, як будувати теорію і практику відновленого з 1938 року адміністративного права. Вона була сформована на засадах державного управління. Як системи «правових» норм, що регулювали суспільні відносини, які склались в процесі виконавчо-розпорядчої діяльності держави [11]. Такий підхід був невідворотно запозичений для всіх окупованих так званих союзних республік.

Коли в умовах сьогодення сутність тогочасного державного управління намагаються використати для адміністративно-правового врегулювання вищого органу виконавчої влади, то ситуація виглядає дещо комічною. Однією з причин не ефективності сучасного Уряду України є залежність від управлінських команд з Офісу Президента України [12]. А як це відомо з законів Паркінсона, що чиновники прагнуть розмножувати підлеглих, а не конкурентів [13].

Отже, не претендуючи на істину в останній інстанції, з певними припущеннями та використовуючи метод аналогії класичного управлінського адміністративного права радянської епохи, можна побудувати гіпотезу що на рівні Вищого органу виконавчої влади України намагаються реалізувати адміністративне право у формі: «державного управління як підзаконної організаційно-владної діяльності виконавчих і розпорядчих органів державної влади, а в окремих випадках і громадських організацій, яка безпосередньо спрямована на практичне здійснення законів у процесі господарського, соціально-культурного і адміністративно-політичного будівництва під керівництвом» [14] Офісу Президента України. Що не відповідає засадам євроатлантичних прагнень Українського народу, правової демократичної держави.

Одночасно в державах Європи, які не перебували під російським впливом розвивалось адміністративне права публічного адміністрування. Наприклад, у підручнику (2009 р.) відомого німецького вченого у галузі адміністративного права професора Гейдельберзького університету Ебергард Шмідт-Ассманн категорія державне управління не вживається жодного разу. Він зразу з передмови підкреслює, що адміністративне право має захищати громадянина в його правах від дій органів публічної адміністрації, але водночас унормовувати публічну адміністрацію так, щоб вона могла ефективно виконувати свої завдання. Реалізації такого подвійного замовлення слугує багатоманітність норм права, юридичних інститутів, процедурних й організаційних форм, які утворюють структуру регулювання адміністративного права [15].

Більше того треба заперечити тим вченим, які шукають витоки адміністративного права раніше 1789 року [16]. Ми цілком розділюємо точку провідного французького вченого у галузі адміністративного права Жорж Ведель що до Французької революції адміністративне право як окрема дисципліна не існувало, оскільки адміністрація ототожнювалася з особою монарха, який вважався джерелом закону й не підлягав правовим обмеженням. У межах монархічного абсолютизму судові органи, як-от парламенти та рада монарха, лише частково стримували адміністративне свавілля. Публічне право ще не відокремилося від приватного, і цивільний кодекс слугував універсальним джерелом для всіх правовідносин. Тому формальних меж адміністративної діяльності не існувало, що унеможливлювало становлення адміністративного права [17]. А саме в феодальну епоху в межах поліцейського права розвинулась управлінське поліцейське право [18].

Що стосується радянського періоду то в тій імперії був утверджений як комплексна категорія, відмінна від європейського публічного адміністрування інститут адміністративного права – «державне управління». В тому числі на українських землях, які перебували під окупацією московії у формі союзної республіки. Його метою було обслуговування окупаційного російського режиму: тримання поневоленого Українського народу у покорі; забезпечення виконання репресивних заходів; функціонування планової економіки. В державах, які уникнули радянського впливу, класично використовувався і використовується комплексний інститут адміністративного права – «публічне адміністрування». Закладений у працях Шарля-Жана Боннена у Франції ще на початку XIX століття [19]. Обґрунтований та імплементований спочатку у французьке, згодом у німецьке адміністративне право, а в подальшому – в усі інші держави романо-германської правової сім'ї, за винятком тих, що були окуповані чи перебували під впливом радянської імперії.

В конституції радянської України 1977 року словосполучення «державне управління» вже не вживалось. Практично його аналогом стала категорія «органи управління». Проте, традиція сталінської епохи була продовжена. Теорія державного управління продовжила свій розвиток на доктринальному рівні та масштабного використання в законодавстві.

Щоб підвести ризику під радянським адміністративним правом слід підкреслити, що на наш погляд, його взагалі треба виключити з сучасної української наукової юридичної літератури. За виключенням - критичного аналізу тих положень, що забезпечували окупаційний російський більшовицький режим України. По-перше, воно не було за своєю сутністю адміністративним правом, оскільки базувалося на інституті державного управління без поділу влади, в умовах єдності державної влади, що зумовлювалося на засадах класової боротьби за принципом підпорядкованості комуністичній партії [20]. Нам нашу думку, якщо не має реального поділу на гілки державної влади – то не має адміністративного права. За своєю сутністю радянське адміністративне право було поліцейським правом тоталітарної держави. По-друге, переважна більшість її положень було пронизано обґрунтуванням окупаційного режиму його забезпечення міліцією, іншими правоохоронними та судовими органами того періоду за імперативним методом влада – безумовне виконання приписів для приватних осіб.

Говорити про початок конституційно визначної можливості початку відновлення адміністративного права України – європейського за своєю сутністю, стало легально можливо тільки після 24 жовтня 1990 року. Коли Верховна рада УРСР скасувала шосту статтю конституції, яка закріплювала повноту влади за комуністичною партією [21]. Однак, відомих даних, що українські вчені у галузі адміністративного права тієї доби цією можливістю скористала нами не знайдено.

Після відновлення Незалежності України ситуація кардинально не змінилась. Перші теоретичні положення адміністративного права України формувались на догматиці «державного управління» [22]. При цьому ми не можемо пред'являти претензії до наших старших мислителів з адміністративного права першого покоління Незалежності України. Їх наукові підходи були сформовані на догматиці минулої епохи. Доступу до Західної літератури з адміністративного права вони не мали. А традиція запрошення іноземних вчених за контрактом в українські заклади вищої освіти не існувала. Ідеологічна стіна з Західною науковою спільнотою змінилась на засади добровільного ізоляціонізму вітчизняної наукової еліти адміністративного права тієї епохи.

В Конституції України 1996 р. категорія державне управління не згадується ні в якому контексті [23]. Це мало привести до викоренення її на рівні новітніх доктрин адміністративного права, законів та підзаконних нормативно-правових актів. Однак після і після цього традиція державного управління продовжувала розвиватися, як на рівні доктрини адміністративного права України та використовуватися у законодавстві [24]. Навіть, вдала адміністративна реформа започаткована видатним українським мислителем адміністративного права В. Авер'яновим втілювалась через неї [25;26]. Преамбула Указу Президента України, яким вона була затверджена визначала її мету, як «забезпечення реформування системи державного управління в Україні» [27].

Хоча не в заголовках а тексті своїм наукових праць мислитель майже прийшов до точки зору, яку відтаємо (точніше розвиваємо) ми. В. Авер'янов писав, що державне управління більше не може розглядатися як основний складовий елемент предмета правового регулювання адміністративного права. Державно-управлінські відносини жодним чином не домінують у змісті предмета адміністративного права. Подібне домінування було типовим для правового регулювання у державі радянського періоду, оскільки тоді управління з її боку панувало фактично в усіх значущих сферах дії адміністративного права. Ситуація істотно змінилась: обсяг державного управління кардинальним чином звузився. Більшість суспільних відносин, що потрапляють під дію норм адміністративного права, не мають власне управлінської природи [28].

Повністю підтримуючи та розвиваючи такі наукові підходи В. Авер'янова, ми займаємо більш радикальний підхід на категорію державне управління. Вона, на наш погляд, назавжди має залишитися в історії адміністративно-правової думки радянського періоду. Як системні положення що підлягають безумовні критичні, як такі що забезпечували окупаційну російську більшовицьку владу в Україні, репресії щодо Українського народу.

Як показав час, щоб змінити глибоко вкорінену традицію управлінського адміністративного права, було недостатньо лише утвердити нові демократичні правові засади виконавчої влади в нормах Конституції України. Так як в науковій спільноті вчених з вітчизняного адміністративного права існувало замкнене коло. Будь-який дослідник, який відкрито критикував управлінське адміністративне, був приречений мати не порозуміння з іменитими вченими при захисті дисертації. Негативний консерватизм гальмував повернення адміністративного права України на європейські засади публічного адміністрування. Так як імениті доктори наук віком більше за півстоліття вже не мали потенціалу змінюватися. У той час управлінське адміністративне право існувало само по собі – в теорії і підручниках. Паралельно правотворчість і правозастосування розвивалося випереджальними темпами. Здобувачі освіти не розуміли управлінське адміністративне право. Яке будувалося на категоріях минулої епохи. Воно було відірваним від реальної практики публічного адміністрування. Наприклад, під час розроблення Податкового кодексу України у 2010 році було використано, а Верховною Радою України прийнято систему норм права, в яких однією з провідних категорій було визначено «адміністрування податків та зборів» [29]. Це відбулося тоді, коли в більшості закладів вищої юридичної освіти України викладалося в тих чи інших аспектах управлінське адміністративне право [30; 31; 32; 33; 34].

На такі правотворчі та похідні виклики, провідні вчені у галузі адміністративного права розпочали реагувати еволюційним шляхом. Вони почали відходити від монополії управлінської теорії адміністративного права. Так в 1999 році В. Колпаков особливу частину у своєму підручнику розкрив не через «управління», а – адміністративно-правове регулювання [35], аналогічно Т. Коломоець в 2010 році [36, с. 266–465].

Певним якісним кроком у цьому еволюційному процесі став підручник 2013 року авторського колективу (В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, В.Д. Суценок та ін.), у якому Особлива частина адміністративного права була розкрита через інститут «публічного адміністрування». Це фактично стало початком повернення адміністративного права України на засади класичної європейської правової доктрини. У 2015 році ми видали навчальний посібник «Загальне адміністративне право», який уже не будувався на догмах державного управління. Первинною складовою предмета адміністративного права було визначено «адміністративні послуги», а другою все ж таке залишалось «публічне управління» [37, С. 10]

Однак, щоб розірвати це коло кругової доктринальної поруки управлінського адміністративного права, необхідно було поглянути на теорію вітчизняного адміністративного права зі сторони. Це вдалось українськими вченими нового покоління, які пройшли стажування в країнах Західної Європи [38]. Як наслідок цього, в 2015 році процес розвитку в Україні європейського адміністративного права був запущений [39]. В 2018 році, на наш погляд, на рівні навчальної літератури було утверджено стандарт адміністративного права України європейського взірця [40].

Після чого категорія «публічне адміністрування» почала не відворотно все ширше використовуватися на рівні доктрини. Вона стала домінуючою у більшості початкової літератури з адміністративного права.

Однак цілковитої перемоги не сталося. В умовах сьогодення критикована нами комплексна категорія продовжує вживатися в доктринах [41], підручниках [42] законодавстві та використовуватися адміністративними органами у правозастосуванні.

Наприклад, у Законі України «Про Національну програму інформатизації» 2022 року, «державне управління» використовується для опису функціоналу публічної влади, як процес, що має бути підсилений інформаційно-комунікаційними технологіями. Тракується як сфера, що потребує цифрових інструментів для забезпечення відкритості, комунікації, національної безпеки, оборони та демократизації суспільства [43]. Інший приклад, Закон України «Про хмарні послуги», 2023 року, розкриває державне управління як систему організаційних, контрольних і координаційних повноважень, що реалізуються уповноваженими суб'єктами у сфері хмарних технологій. Державне управління визначено як діяльність Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, регулятора комунікаційних послуг, Національного банку України, Міністерства оборони та Центральної виборчої комісії, спрямована на формування та реалізацію політики, регулювання та контроль у цій сфері [44]. Нажаль це непоодинокі випадки коли в нових законах України виклики виконавчої гілки влади розкривається через категорію «державне управління».

Позитивно слід підкреслити що на рівня постанов Кабінету Міністрів України що затверджували положення про центральні органи виконавчої влади таких випадків не знайдено. Так категорія «управління» використовується в аспектах визначення сфери публічного адміністрування - «управління об'єктами»; опису «функції; інструментів публічного адміністрування «управління якістю». Що є на наш погляд, є допустимим для врегулювання внутрішньо-організаційно діяльності адміністративних органів [45].

Отже, не дивлячись на те, що: категорія «державне управління» не має Конституційної основи; є такою що має імперське та радянське російське походження; не використовується в Західних державах ЄС, вона продовжує використовуватися в законах України, в юридичній літературі та громадській і медійній сферах. Що є, на наш погляд, не допустимим, так як тут справа не в назві, а в суспільно-небезпечній сутності її юридичної природи.

Розкриємо певні риси суспільної небезпеки для правової демократичної держави Україна та українського суспільства продовження використання категорії державне управління при врегулювання суспільних відносин: 1) державне управління відображає негативні засади легітимації управлінського впливу чиновників на приватних осіб. Коли перші починають протиправно давати імперативні вказівки і вимагати від приватних осіб їх виконувати [46]. Воно було утверджено для єдиної влади під керівництвом партійної комуністичної верхівки. Практично без розділу державної влади на гілки; 2) будуються не правовими засобами систему вданого типу, коли посадова особа, служить не публічному інтересу суспільства, а відомчому – вищого за рангом керівнику. Що інколи призводить до виконання протиправних наказів [47]; 3) імперативне управління не притаманне для ринкової економіки. Вони було утверджене для планової. Неефективно працює при здійс-

нені управління державними підприємствами та в інших випадках взаємодії з бізнесом воно не спроможне [48]; 4) не забезпечує сервісну функції адміністративних органів, зокрема щодо адміністративних послуг [49; 50]; 5) є чинником що сприяє корупційним проявам [51]; 6) не сприяє прищепленню здобувачам освіти та посадовим особам адміністративних органів європейських цінностей [52, с. 53]; 7) не сприяє утвердженню рівності усіх форм власності, надаючи перевагу державній [53].

По-восьме, підлягає засудженню, як інститут, що символізує комуністичний тоталітарний режим в Україні, згідно з нормами Закону України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки [54; 55].

Його впровадження у тридцятих роках ХХ століття базувалося на засадах «завоювання диктатури пролетаріату та розгрому націоналістичної контрреволюції», що стало ідеологічним виправданням політичних репресій проти українського визвольного руху, державного терору проти борців за незалежність України. Зокрема, це здійснювалося через систему державного управління у формах ухвалення постанов, розпоряджень про депортації, репресії, ліквідацію так званих «контрреволюційних елементів».

Народних комісарів УРСР була державно-правовою інституцією, що реалізувала політику тоталітарного режиму через здійснення державного управління. У цьому аспекті не виникає сумніву, що її діяльність може бути предметом декомунізаційної оцінки, якщо вона розглядається не лише як історичне явище, а як нормативний зразок для сучасності, або якщо здійснюється відтворення моделей її правового регулювання. Провідною моделлю такого правового регулювання було державне адміністрування.

Мудрий Український народ засуджуючи російський комуністичний спадок Леніна як одного з найкривавіших тиранів остаточно позбувся його пам'ятників [56]. Проте, у нормах адміністративного права ленінська категорія «державне управління» продовжує використовуватися. На наш погляд, це є не тільки необґрунтованим, однак суспільно небезпечним явищем. Категорія державне управління несе собі не тільки відтінок радянського тоталітаризму який сприяв Голодомору однак й негативно впливає на забезпечення прав і свобод громадян, забезпечення обороноздатної України від російський окупантів. Коли вітчизняні адміністративні органи замість того щоби здійснювати публічне адміністрування, намагаються здійснювати державне управління шляхом імперативного впливу на громадян, економіку, правоохоронні органи, культуру соціальну сферу тощо.

Висновки. Отже, категорія «державне управління» має бути засуджена науковою спільнотою як спадок російського тоталітарного окупаційного режиму. З метою недопущення її подальшого вживання в юридичній та навчальній літературі. Вона має бути виключена з усіх законів України та підзаконних нормативно-правових актів.

Відповідну роботу необхідно покласти на центральний орган виконавчої влади що здійснює формування та реалізацію державну політику у галузі освіти та науки,

центральний орган виконавчої влади що здійснює реалізацію державної політики у сфері якості вищої освіти, наукові громадські організації (об'єднання), вчені ради закладів освіти та наукових установ. Головне науково-експертне управління Верховної Ради України щодо проєктів законів України, а також на Міністерство юстиції України – стосовно підзаконних нормативно-правових актів центральних та місцевих органів виконавчої влади. Що стосується Кабінету Міністрів України, то, як уже зазначалося вище, випадків уживання цієї категорії у його постановках не виявлено.

Література

1. Шарль-Жан Боннен (1812). Про публічне адміністрування. Принципи публічного адміністрування. Упорядники В. Галуцько, Р. Шишка. Академія адміністративно-правових наук. 2025. URL: https://books.google.be/books?id=B1EAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true
2. Mayer F. F. (1862). Grundsätze des Verwaltungsrechts, mit besonderer Rücksicht auf gemeinsames deutsches Recht. Tübingen : Laupp. 2025. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=d3CkMVtnLt4C&pg=PA50>
3. ГО «Київська школа державного управління імені Сергія Нижного». 2025. URL: <https://kspa.com.ua/>
4. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ : Підручник / За ред. канд. юрид. наук Ю.Ф. Кравченка. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 1999. 702 с.
5. Єлістратов А.І. (1911). Адміністративне право: Лекції / Ред. та упоряд. В.В. Галуцько, С.В. Діденко. Херсон : ХЮІ ХНУВС, 2007. 268 с.
6. Спродуємо російський міф, що Україну створив Ленін. Український інститут національної пам'яті. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/sprostovuyemo-rosiyskyy-mif-shcho-ukrayinu-stvoryv-lenin?utm_source=chatgpt.com
7. Останні листи і статті В. І. Леніна. Продовження записок. До відділу про збільшення кількості членів ЦК. 29 грудня 1922 р. Російське історичне товариство. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/445659-poslednie-pisma-i-stati-v-i-lenina-prodolzhenie-zapisok-k-otdelu-ob-uvlichenii-chislachlenov-tsk-29-dekabrya-1922-g> (на російській мові).
8. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/001_001
9. Голод: причини та наслідки. Єгемен Казахстан. URL: https://egemen.kz/article/169568-asharshylyq-sebepteri-saldary?utm_source=chatgpt.com (на казахській мові).
10. Український інститут національної пам'яті. Інформаційні матеріали до 91-х роковин Голодомору 1932–1933 років. Київ: УІНП. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-91-h-rokovyn-golodomoru-1932-1933-rokiv?utm_source=chatgpt.com
11. Денисов А. І. Радянське адміністративне право. Москва : Юридичне видавництво НКЮ СРСР, 1940. 432 с. (на російській мові)
12. Про що мовчить уряд: Д. Шмигаль у Раді зачитав вказівки з Банкової, але не озвучив головно-го. *Прямий телеканал*. 2025. URL: <https://prm.ua/pro-shcho-movchyt-uriad-shmyhal-u-radi-zachytav-vkazivky-z-bankovoi-ale-ne-ozvuchyv-holovnoho>/<https://prm.ua/pro-shcho-movchyt-uriad-shmyhal-u-radi-zachytav-vkazivky-z-bankovoi-ale-ne-ozvuchyv-holovnoho/>
13. Parkinson C. N. (1955, November 19). Parkinson's Law. *The Economist*. Retrieved from <https://www.economist.com/news/1955/11/19/parkinsons-law>
14. Пахомов, М. (1962). Радянське адміністративне право. Загальна частина. Видавництво Львівського університету. Академія адміністративно-правових наук. 2025. <https://www.ssaals.com.ua/pravo/pakhomov-ivan-mykytovych-velykyu-ukrainskyy-vchenyy-u-haluzi-administrativnoho-prava/9909/>
15. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / Ебергард Шмідт-Ассманн; [пер. з нім. Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов]; відп. ред. О. Сироїд. [2-ге вид., перероблене та доповнене]. Київ: «К.І.С.», 2009. 552 с.
16. Камералістика та поліцейське право. Мельник Р., Монсьонз С. Адміністративне право України. (У схемах та коментарях) : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2018. С. 57–58.

17. Жорж Ведель (Georges Vedel), П'єр Дельвольве (Pierre Delvolvé): доктринальні профілі із цитатами з ключових праць. Упорядник Валентин Галунько. Київ : Академія АПН, 2025. URL: <https://www.ssaals.com.ua/pravo/zhorzh-vedel-georges-vedel-p-ier-delvolve-pierre-delvolve-doktrynalnyy-profil-iz-tsytatamy-z-kluchovykh-prats-uporiadnyk-valentyn-halunko-kyiv-akademiia-apn-2025-url/10257/>

18. Ярмаш О. Камералістика. Юридична енциклопедія. Т. 3. Київ, 2001. С. 26.

19. Шарль-Жан Боннен. Про політичні права. Про національне представництво. Про уряд. Принципи публічного адміністрування. Упорядники В. Галунько, Р. Шишка. Париж: Renaudière, 1812. URL: https://books.google.be/books?id=_B1EAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true

20. Пахомов Іван Микитович – Великий український вчений у галузі адміністративного права. Академія адміністративно-правових наук. 2025. <https://www.ssaals.com.ua/pravo/pakhomov-ivan-mykytovych-velykyu-ukrainskyu-vcheny-u-haluzi-administratyvnoho-prava/9909>

21. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР : Верховна Рада УРСР. Закон від 24 жовтня 1990 р. № 404-XII. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/404-12>

22. Коваль Л. Адміністративне право України: курс лекцій. Київ : Основи, 1994. 154 с.

23. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141.

24. Нижник Н. Р. Україна – державне управління, шляхи реформування. Київ : ТВК / УАДУ, 1997. 214 с.

25. Людиноцентристська наукова спадщина Вадима Борисовича Авер'янова як основоположний чинник розвитку новітньої доктрини адміністративного права України. В. В. Галунько, Л. В. Сорока. *Актуальні проблеми адміністративно-правової науки (до 95-річчя з дня народження Р. С. Павловського)* : III Харк. міжнар. юрид. форум : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 26 верес. 2019 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Херсон : Гельветика, 2019. С. 17-27.

26. Авер'янов В.Б. Нова доктрина українського адміністративного права: концептуальні позиції. *Право України*. 2006. № 5. С. 11–17.

27. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні. Указ Президента України від 22 липня 1998 р. № 810. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>

28. Державне управління: Європейські стандарти, досвід та адміністративне право / [В. Б. Авер'янов, В. А. Дерезь, А. М. Школик та ін.] ; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Юстиніан, 2007. 288 с.

29. Податковий кодекс України. Закон, № 2755-VI від 02.12.2010. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14. № 15-16. № 17. ст. 112.

30. Ківалов С.В., Біла-Гіунова Л.Р., Бачеріков О.В., Боднарченко К.В. Адміністративне право України в умовах реформування : навчальний посібник . Одеса : Фенікс, 2012. 174 с.

31. Столбовий В.М. Адміністративне право України : навчальний посібник. Київ : Видавець О.С. Ліпкан, 2010. 160 с.

32. Монсьондз С.О. Адміністративне право України у визначеннях та схемах : навчальний посібник. Київ : Прецедент, 2006. 176 с.

33. Адміністративне право України : підручник / за ред. Ю.П. Битяка. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

34. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 736

35. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2011. 576 с.

36. Адміністративне право України : підручник / за ред. Т.О. Коломоєць. Київ : істина, 2010. 480 с.

37. Галунько В., Курило В., Короед С. та ін. Адміністративне право України. Ті. Загальне адміністративне право : навчальний посібник. Херсон : Гринь Д.С., 2015. 272 с.

38. Роман Мельник – Академік Академії адміністративно-правових наук. Академія адміністративно-правових наук. 2025. URL: <https://www.ssaals.com.ua/pravo/roman-melnyk-akademik-akademii-administratyvno-pravovykh-nauk/10341/>

39. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право : Навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.

40. Галунько В., Діхтєвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Адміністративне право України. Повний курс : підручник. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.

41. Мельник, Р. С. Категорія «публічне управління» у новій інтерпретації. *Адміністративне право і проес*. № 1 (3). 2013. С. 8–14.

42. Бородин І. Л. Адміністративне право України: підручник. Київ: Алерта, 2019. 548 с.
43. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2807-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 51. Ст. 127.
44. Про хмарні послуги: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2075-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 52.
45. Про затвердження Положення про Державну інспекцію ядерного регулювання України: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 363 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/363-2014-%D0%BF>
46. Кримінал: депутат-злидень помстився школяру за пост про Мальдіви. *Чесно*. 2017. URL: <https://www.chesno.org/post/500/>
47. СБУ зреагувала на заяви Bihus.Info про стеження – є кадрові рішення. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3823187-sbu-zreaguvala-na-zaavi-bihusinfo-pro-stezenna-e-kadrovi-risenna.html>
48. Корупція на Одеському припортовому заводі: направлено до суду. *НАБУ*. 2025. URL: <https://nabu.gov.ua/news/koruptciia-na-odes-komu-priportovomu-zavodi-napravleno-do-sudu/>
49. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. колектив: Андрійко О. Ф., Бевзенко В. М. та ін.; за заг. ред. Тимошука В. П. Київ, 2023. 545 с.
50. Про адміністративну процедуру. Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. ст. 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20>
51. Лазаренко, С. Ж., Бабенко, К. А. Корупція як результат системної неефективності державного управління. Шостий апеляційний адміністративний суд. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/297-koruptsiya-yak-rezultat-sistemnoji-neefektivnosti-derzhavnogo-upravlinnya.html>
52. Європейський досвід державного управління: курс лекцій / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Управління організації фундаментальних та прикладних досліджень, Кафедра європейської інтеграції. Київ: Видавництво НАДУ, 2007. 76 с.
53. Заєць, О. І. Новітня парадигма непорушності права власності на землю. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 137–140. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2023.29>
54. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 26. ст. 219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>
55. Постанова Надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад про затвердження Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Київ, 30 січня 1937 року. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>
56. Позняк-Хоменко, Н. (2024). Без Леніна. Як з повалення пам'ятника Леніну на Бесарабці почався стихійний «ленінопад» по всій Україні. *Офіційний вебсайт Українського інституту національної пам'яті*. URL: <https://uin.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/bez-lenina-yak-z-povalennya-pamyatnyka-leninu-na-besarabci-pochavsya-styhiynny-leninopad-po-vsiy-ukrayini>

Анотація

Галуцько В. В. Про декомунізацію категорії «державне управління» в адміністративному праві України. – Стаття.

В статті обґрунтовано необхідність викорінення з наукової літератури та законодавства категорії «державне управління», як запозиченого з радянської імперії суспільно небезпечного чинника опису динаміки адміністративного права. Підкреслено, що ця категорія не має конституційної основи в Україні, не використовується в державах Західної Європи та суперечить природі адміністративного права як галузі, спрямованої на забезпечення прав і свобод приватних осіб. Обґрунтовано, що застосування цього поняття формує хибне уявлення щодо допустимості домінування виконавчої влади над громадянами. Наголошено на необхідності його наукового засудження як пережитку радянської імперської доктрини. Роз'яснено, що запровадження категорії «державне управління» в радянському праві було зумовлене потребою обслуговування окупаційного режиму без поділу державної влади на гілки, підтримання планової економіки та репресивних державних органів. Зазначено, що сучасна Україна, засуджуючи тоталітарний спадок, повинна очистити правову науку від імперських російських наративів, які суперечать природі правової держави. Доведено, що вкорінення поняття «державне управління» перешкоджає вітчизняному адміністративному праву перейти до європейської моделі забезпечення публічного інтересу. Аргументовано, що адміністративне право історично вини-

кає як реакція на розподіл влади після Французької революції 1789 року, що започаткувало становлення публічного адміністрування як правового інструменту діяльності виконавчої влади. Указано, що саме публічне адміністрування, а не управління, забезпечує баланс між владними повноваженнями та правами приватних осіб. Наголошено, що усунення поняття «державне управління» з вітчизняного наукового та нормативного обігу потребує системної роботи на рівні центральних органів виконавчої влади, органів освітньої і наукової політики, вчених рад, експертного управління Верховної Ради України та Міністерства юстиції України. Обґрунтовано, що відповідальність за методологічну очистку адміністративно-правової доктрини має бути покладена на спеціалізовані академічні інституції та наукові об'єднання. Акцентовано увагу на важливості подальшого утвердження терміна «публічне адміністрування» як комплексної європейської теоретичної та практичної основи адміністративного права України.

Ключові слова: адміністративний орган, виконавча влада, законодавство, поліцейська держава, права людини і громадянина, публічне адміністрування, публічний інтерес, правова держава, тоталітаризм, критика державного управління.

Summary

Halunko V. V. On the decommunization of the category of “public administration” in the administrative law of Ukraine. – Article.

The article substantiates the necessity of the final elimination of the category “state governance” from scientific literature and legislative terminology, as it represents a socially dangerous construct inherited from the Soviet imperial doctrine and distorts the dynamics of modern Ukrainian administrative law. It is emphasized that this category lacks constitutional grounding, is not used in European legal systems, and contradicts the nature of administrative law as a branch oriented toward the protection of the rights and freedoms of private individuals. The misuse of this notion creates a misleading perception that coercive state governance should dominate the individual, thereby reinforcing outdated concepts of hierarchical command-and-control rather than legal regulation based on the rule of law and public administration. The article stresses the necessity of its academic condemnation and complete conceptual replacement with the European doctrinal category “public administration,” which reflects the legal, rather than managerial, nature of executive activity in a democratic state. It is demonstrated that the introduction of the concept of state governance in Soviet legal doctrine served the ideological needs of the totalitarian regime, including the maintenance of a centralized planned economy, political repression, and the subordination of individuals to the collective state interest. The preservation of this term in Ukrainian legal discourse hinders the development of administrative law as an instrument for safeguarding human dignity, individual autonomy, and the legal accountability of public authorities. The authors argue that overcoming this Soviet conceptual legacy is a necessary condition for Ukraine’s transition to a true rule-of-law model of governance, oriented toward public interest, legality, and transparency. The article proves that administrative law historically emerged as a legal response to the separation of powers following the French Revolution of 1789, which established the foundations of public administration, rather than state governance, as a legal mechanism for exercising executive power. Public administration, unlike state governance, is performed through legal procedures, administrative due process, rights-based regulatory mechanisms, and accountability standards aimed at serving private individuals and protecting public interest. In contrast, state governance is rooted in command, coercion, and political control. It is argued that the removal of the category state governance from Ukrainian scientific doctrine, legal education, and legislative practice requires a systematic effort at the level of central executive bodies responsible for education and science, the National Agency for Higher Education Quality Assurance, academic councils, expert legal institutions, the Scientific and Expert Department of the Verkhovna Rada of Ukraine, and the Ministry of Justice of Ukraine. The text emphasizes that substituting this concept with public administration will ensure conceptual alignment with European administrative law, strengthen the legal foundations of human rights protection, enhance Ukraine’s defensive capacity, and affirm its civilizational departure from the Soviet totalitarian legacy.

Key words: administrative body, critique of state governance, executive power, human and citizen rights, legislation, police state, public administration, public interest, rule of law, state governance, totalitarianism.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 340.134: 621.31(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.4>*Д. І. Двейрін*

ORCID: 0009-0008-9736-5693

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

Вступ. Правове регулювання електроенергетичної безпеки посідає ключове місце в системі забезпечення стабільності функціонування держави, оскільки електроенергетичний сектор є основою економічної, соціальної та оборонної спроможності країни. У процесі формування та реалізації державної політики у цій сфері саме принципи правового регулювання визначають зміст, межі та спрямованість впливу держави на енергетичні відносини. Вони становлять вихідні орієнтири, що забезпечують цілісність, структурованість та узгодженість нормативної діяльності органів влади. Фундаментальний характер принципів проявляється у тому, що вони передують нормам, визначають логіку їх формування та спрямовують механізми їх практичного застосування.

Проблематика дослідження полягає у відсутності єдиної системи нормативно закріплених принципів електроенергетичної безпеки, що ускладнює узгодженість, передбачуваність і стабільність державної політики в цій сфері. Незважаючи на наявність окремих положень у законодавстві з регуляторної політики, національної безпеки та ринку електричної енергії, їхній зміст є розпорошеним, різноманітним та часто непослідовним. Додатковою проблемою є неузгодженість термінології та підходів до визначення змісту енергетичної безпеки, що формує прогалини у правозастосуванні. Воєнні події, руйнування інфраструктури та зростання зовнішніх загроз актуалізували потребу у чіткому визначенні принципів, які мають забезпечувати стійкість, адаптивність та ефективність електроенергетичної системи.

Принципи, що закріплюються в енергетичному законодавстві, виконують функцію структуротворчих нормативних орієнтирів, які формують основу державної політики в електроенергетичній сфері. Вони визначають порядок взаємодії між суб'єктами енергетичного ринку, встановлюють вимоги до конкуренції, доступу до мереж, прозорості процедур, надійності системи та інтеграції з європейським енергетичним простором. Крім того, у сфері безпеки ці принципи відображають потребу забезпечення стійкості критичної інфраструктури, належного рівня моніторингу загроз, диверсифікації джерел та узгодженості політики з міжнародними стандартами. Їхня правова природа визначається поєднанням загальнотеоретичних правових ідей із специфічними вимогами енергетичної політики, що забезпечує цілісність і результативність правового регулювання.

Актуальність теми зумовлена трансформацією енергетичного сектору України, зростанням зовнішніх викликів, воєнними діями та необхідністю післявоєнного відновлення критичної інфраструктури. У цих умовах принципи правового регу-

лювання стають ключовою передумовою побудови стійкої, передбачуваної та ефективної моделі енергетичної безпеки. Вони забезпечують відповідність державної політики міжнародним стандартам, сприяють інтеграції до європейського енергетичного простору та формують підґрунтя для захисту національних інтересів. Актуальність також підсилюється потребою у системності та узгодженості нормативної бази, що має враховувати як загальноцивілізаційні цінності, так і специфіку сучасних загроз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях, присвячених правовому регулюванню електроенергетичної безпеки, системність нормативного впливу висвітлюється через аналіз загальнотеоретичних положень права та прикладних аспектів функціонування енергетичного сектора. Дослідники акцентують увагу на визначенні критеріїв соціальної значущості та юридичної формалізованості відносин, що підлягають правовому впорядкуванню, а також на стадійності формування й реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, а саме А. Андреев, І. Гаврилюк, В. Галунько, І. Губарева, Н. Камінської, Ю. Клята, Н. Кузьминчук, В. Криворучко, Б. Остудімова, В. Прилипка, Т. Салашенко, М. Старинський, Т. Чернега та інші. У працях простежується тенденція до поєднання правових, організаційних і технічних підходів, що формують комплексне бачення правового регулювання електроенергетичної безпеки.

Метою статті є комплексне теоретико-правове обґрунтування системи принципів, їх змісту, значення та ролі у формуванні ефективної державної політики в енергетичній сфері, що визначає принципи правового регулювання електроенергетичної безпеки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Згідно із тлумачним словником української мови поняття «принцип» визначається як основоположне, вихідне положення, що лежить в основі певної системи знань, поглядів, діяльності чи організації. Воно відображає фундаментальну ідею, норму або правило, на яких ґрунтується побудова теорії, практики чи поведінкової моделі. Принцип виступає узагальненим орієнтиром, що визначає зміст, спрямованість і межі відповідної діяльності або функціонування явища. Його сутність полягає у визначенні стійкого нормативного ядра, яке забезпечує цілісність і логічність застосовуваних положень, дій чи підходів у різних сферах суспільного життя [1].

В теорії права зазначається, що принципи права мають найвищий рівень абстракції й виражають вихідні ідеї, на яких ґрунтується вся правова система. Підкреслюється, що принципи спрямовані на утвердження й захист суспільних цінностей, визначають загальний зміст правових норм і орієнтацію їх розвитку. Наголошується, що принципи мають пріоритет над нормами права та впливають на нормотворчість, правозастосування й тлумачення норм. Виділяються різні групи принципів загальні, міжгалузеві, галузеві та інституційні, що формують багаторівневу структуру правового регулювання. Значну увагу приділено основоположним принципам справедливості, рівності, свободі та гуманізму, розкриваючи їх зміст і прояви у правовій практиці. Окремо описуються складові справедливості формальна, змістовна й процедурна та їх значення для правових рішень. Аналізуються принципи правової визначеності, пропорційності, добросовісності

й розумності, розкриваючи їх застосування в рішеннях Конституційного Суду України. Також, що принципи права впливають на формування, застосування й інтерпретацію правових норм та забезпечують стабільність і узгодженість правової системи [2, с. 123–133].

В адміністративному праві принципи визначають зміст і спрямованість діяльності адміністративних органів у публічному адмініструванні. Підкреслюється, що принципи відображають сутність права, його закономірності та потреби суспільного розвитку, забезпечуючи захист прав людини і належне функціонування держави та громадянського суспільства. Наголошено, що принцип верховенства права має фундаментальний характер і поширюється на всі сфери діяльності публічної влади, у тому числі на адміністративні органи та адміністративне судочинство. Висвітлено, що верховенство права передбачає пріоритет природних прав людини, рівність перед законом, заборону свавільних дій і необхідність судового контролю за втручанням держави. Окреслюються складові цього принципу законність, справедливість, юридичну визначеність, пропорційність, недискримінацію та доступ до правосуддя. Зазначено, що Конституційний Суд України роз'яснює верховенство права як панування права, що охоплює моральні та соціальні регулятори, і вимагає чіткості та передбачуваності правових норм. Розкрито, що принципи належного врядування спираються на відкритість, участь, відповідальність, ефективність і узгодженість, формуючи стандарти якісного публічного адміністрування. Також підкреслено значення доброчесності службових осіб як ключового етичного орієнтира, спрямованого на запобігання корупції та забезпечення довіри до публічної влади [3, с. 50–79].

Отже, поняття «принцип» трактується як вихідне, фундаментальне положення, що відображає стійку ідею або норму, на якій ґрунтується певна система знань чи діяльності та яка визначає її зміст і межі. У теорії права принципи розглядаються як найвищі за рівнем абстракції ідеї, спрямовані на утвердження суспільних цінностей, формування змісту правових норм і вплив на нормотворчість, правозастосування та тлумачення. Вони поділяються на загальні, міжгалузеві, галузеві та інституційні, охоплюючи ключові орієнтири правової системи, включно зі справедливістю, рівністю, свободою, гуманізмом, правовою визначеністю, пропорційністю, доброчесністю й розумністю. У сфері адміністративного права принципи визначають спрямованість діяльності органів публічної влади та забезпечують реалізацію прав людини й належне функціонування держави. Центральним серед них є принцип верховенства права, що передбачає пріоритет прав людини, заборону свавілля, юридичну визначеність, пропорційність і доступ до правосуддя. Принципи належного врядування та доброчесності службових осіб встановлюють стандарти відкритості, відповідальності та етичності, зміцнюючи довіру суспільства до публічної влади.

М. Старинський послідовно розкрив еволюцію наукових підходів до розуміння принципів правового регулювання як фундаментальних вихідних ідей, що визначають зміст і спрямованість правового впливу в державі. Наголошується, що для з'ясування цієї категорії необхідним є попередній аналіз природи принципів права як більш загального концепту, які відображають закономірності

розвитку суспільних відносин та соціальне призначення права. Систематизуючи доктринальні позиції, вчений показує різноманіття трактувань принципів від керівних ідей і «об'єктивних норм» до нормативно закріплених положень, що концентрують регулятивний досвід цивілізації. Підкреслюється, що принципи є абстрактними, стійкими й узагальненими елементами наукового знання, які забезпечують неперервність та спадкоємність правового розвитку. Виокремлюється взаємозв'язок загальноцивілізаційних ідей, що формують принципи права, та ціннісних орієнтирів конкретного суспільства, на основі яких виникають принципи правового регулювання. Доводиться, що принципи правового регулювання мають більш прикладний, національно детермінований характер і відображають панівну систему соціальних цінностей конкретної держави. Розмежовуються зазначені категорії, показуючи їх ієрархічний зв'язок і залежність від історичного розвитку суспільства [4].

Б. Остудімова та Н. Камінської акцентуються, що актуальність аналізу принципів забезпечення енергетичної безпеки зумовлена сучасними викликами, включно з повномасштабною агресією проти України, що загострила потребу переосмислити фундаментальні засади енергетичної безпеки на міжнародному та національному рівнях. Підкреслюється міждисциплінарний характер енергетичної безпеки та використовують широкий комплекс методів для всебічного аналізу принципів, їх правової сутності та типології. Наголошено, що принципи енергетичної безпеки формуються на основі принципів права, але набувають особливих рис через специфіку енергетичної політики держави. Вказується на законодавчу фрагментарність, термінологічну невизначеність і непослідовність державної політики у сфері енергетичної безпеки. Обґрунтовується власне бачення класифікації принципів, включаючи їх міжнародний, європейський та національний виміри. Значне місце відводиться аналізу проблем реалізації принципів у чинній нормативній базі України та виявленню розриву між задекларованими цілями і практичними механізмами їх втілення. Окреслено потребу модернізації принципів забезпечення енергетичної безпеки з урахуванням умов воєнного стану та поствоєнного відновлення. Стверджується, що ефективне забезпечення енергетичної безпеки можливе лише за умови чіткого нормативного закріплення, системності та узгодженості принципів, які визначають зміст і спрямованість державної енергетичної політики [5].

І. Гаврилюк, Ю. Клята, Т. Чернега та інші підкреслили, що енергетична безпека є ключовою складовою національної безпеки держави, оскільки її стан визначає стійкість економіки, захист критичної інфраструктури та добробут громадян. Зазначається, що загрози, спричинені воєнною агресією, руйнуванням енергетичних об'єктів та перебоями постачання, зумовлюють необхідність формулювання принципів, що мають забезпечувати стабільність та стійкість енергетичної системи. Окреслено, що ці принципи охоплюють системність, динамічність, диверсифікацію, стійкість до загроз, незалежність, економічну ефективність, екологічну стійкість, міжнародну координацію та інтегрованість з іншими секторами. Розкривається зміст кожного принципу, автори показують їх значення для адаптації енергетичної системи до внутрішніх і зовнішніх викликів. Підкреслено, що реалізація цих принципів сприяє формуванню стійкої інфраструктури та підвищенню

здатності держави реагувати на загрози. Зазначено, що комплексний підхід забезпечує ефективність стратегічних рішень та узгодженість енергетичної політики з іншими сферами безпеки. Наголошено також, що застосування принципів дозволяє забезпечити довгострокову стабільність та енергетичну незалежність держави. Підсумовується, що запропоновані принципи мають стати основою для подальшої розробки стратегічних документів і практичних рекомендацій щодо підвищення енергетичної безпеки України [6].

І. Губарева та Т. Салашенко подають енергетичну безпеку як стан електроенергетичної системи, що гарантує задоволення інтересів її елементів, а забезпечення безпеки трактується як досягнення системного стану узгодженого споживання і виробництва електроенергії. Наголошується, що електроенергетична безпека в українському законодавстві безпосередньо відображена серед принципів та напрямів державної політики у ст. 3 та ст. 5 Закону України «Про ринок електричної енергії», що визначає її багатовимірний характер і нормативну вагу. Підкреслено, що Директива 2005/89/ЄС формує основу розуміння безпеки постачань через операційну безпеку мереж і баланс попиту та пропозиції, що закладено у принципових підходах державного регулювання в Україні. Відзначається, що чинні нормативні акти містять суперечності щодо моніторингу безпеки, зокрема різні строки підготовки звітів, що впливає на реалізацію закріплених принципів безперервності та превентивності контролю. Моніторинг визначається як безперервне спостереження за станом системи, що за своєю суттю відповідає принципу оперативності та своєчасного реагування на ризики. Запропонований методичний підхід ґрунтується на системному баченні електроенергетичної безпеки через три компоненти споживчу, виробничу та паливну, що відображає принцип комплексності оцінювання. Показано, що ця система має визначені стани нормальний, ризиковий і кризовий, що відповідає принциповому підходу до вимірювання стійкості. Підкреслено, що апробація методики засвідчила кризовий реальний та передкризовий номінальний рівні електроенергетичної безпеки, що підтверджує необхідність узгодженого дотримання нормативних принципів державного регулювання [7].

Отже, в наукових доктринах простежується цілісний підхід до розуміння принципів як фундаментальних ідей, що задають спрямованість і зміст правового впливу та формують основу регулятивної діяльності держави. Підкреслюється, що ці принципи відображають загальноцивілізаційні цінності й водночас набувають прикладного, національно сформованого характеру у сфері правового регулювання, зокрема у галузі енергетичної безпеки. Наголошується, що сучасні виклики, пов'язані з війною, руйнуванням інфраструктури та зовнішніми загрозами, актуалізують потребу в їх переосмисленні, уточненні та нормативному закріпленні. Дослідження підкреслюють як фрагментарність і непослідовність чинної нормативної бази, так і необхідність системності, узгодженості та чіткості принципів, що мають визначати енергетичну політику держави. Принципи подаються як такі, що охоплюють системність, стійкість, диверсифікацію, ефективність, екологічність, міжнародну координацію та превентивність контролю, забезпечуючи адаптивність системи до ризиків.

Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» визначає, що принципи правового регулювання у сфері державної регуляторної політики виражаються через встановлені законом засади, які визначають зміст, спрямованість і межі регуляторного впливу держави. До базових належать доцільність, яка передбачає обґрунтовану потребу державного втручання, та адекватність, що вимагає відповідності форм і рівня регулювання характеру виявленої проблеми. Ефективність визначається як досягнення максимального позитивного результату за умови мінімальних витрат для держави, громадян і суб'єктів господарювання. Збалансованість вимагає врахування інтересів усіх учасників регульованих відносин, забезпечуючи рівновагу між ними. Передбачуваність проявляється у послідовності регуляторної діяльності та її відповідності затвердженим планам, що дозволяє суб'єктам господарювання прогнозувати свою економічну поведінку. Прозорість та врахування громадської думки гарантують відкритість дій регуляторних органів і обов'язковість розгляду ініціатив та зауважень учасників відносин. Усі принципи спрямовані на забезпечення чіткості, доступності та узгодженості регуляторних рішень, що приймаються органами державної влади. У такий спосіб Закон формує цілісну систему принципів, які становлять основу правового регулювання у сфері господарської діяльності [8].

У Законі України «Про національну безпеку України» принципи правового регулювання у сфері безпеки визначаються через встановлені ним засади формування та реалізації державної політики. Закон закріплює, що така політика ґрунтується на верховенстві права, законності, підзвітності та прозорості, які визначають порядок функціонування сектору безпеки і оборони. У ньому підкреслюється обов'язковість дотримання норм міжнародного права та участі України в міжнародних системах підтримання миру і безпеки. Закон встановлює принцип демократичного цивільного контролю, що забезпечує відкритість і підзвітність діяльності сил безпеки і оборони суспільству. Визначається також, що розвиток сектору безпеки і оборони є основним інструментом реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони. Принципи спрямовують державну політику на захист прав і свобод людини, демократичних цінностей суспільства та конституційного ладу держави. У статті наголошено, що політика має забезпечувати захист території, навколишнього природного середовища та умов життєдіяльності населення. Сукупність цих положень формує нормативно визначені принципи, які регулюють діяльність державних органів у сферах національної безпеки та оборони [9].

Принципи правового регулювання, закріплені в Законі України «Про ринок електричної енергії», визначають фундаментальні засади функціонування ринку, забезпечуючи прозорість, відкритість та рівні умови для всіх учасників. Закон встановлює, що діяльність на ринку ґрунтується на принципах вільного вибору постачальника та недискримінаційного доступу до мереж. У межах правового регулювання підкреслюється важливість розвитку конкуренції як умов підвищення ефективності ринку. Закон також визначає необхідність захисту прав споживачів шляхом чіткого встановлення правил їх обслуговування. Принципи передбачають забезпечення надійності та сталості функціонування енергосистеми відповідно до встановлених норм. Відкритість інформації та прозорість процедур

регулювання визначено важливою складовою взаємодії між суб'єктами ринку. Встановлено вимогу дотримання балансу інтересів між державою, учасниками ринку та споживачами. Крім того, законодавець закріплює пріоритет інтеграції ринку електроенергії України з європейським ринком відповідно до міжнародних зобов'язань держави [10].

Згідно із Кодексом системи передачі електричної енергії, затверджені постановою НКРЕКП, ці принципи проявляються через встановлені ним обов'язкові та недискримінаційні правила, які однаково застосовуються до оператора системи передачі та всіх користувачів. Кодекс визначає, що взаємовідносини у сфері планування, розвитку, експлуатації та приєднання до системи передачі повинні здійснюватися з дотриманням чітких технічних і організаційних вимог. Норми Кодексу підкреслюють пріоритет забезпечення операційної безпеки та надійності, що охоплює межі стійкості, параметри частоти, напруги та інших показників функціонування енергосистеми. Регулювання передбачає обов'язок створення й підтримання належного технічного стану електроустановок відповідно до технічних умов і вимог нормативно-технічних документів. Кодекс визначає обов'язковість дотримання встановлених процедур приєднання, подання інформації, проведення оцінок відповідності й виконання процедур випробувань. Його положення встановлюють вимогу прозорості та узгодженості дій сторін у процесах диспетчерського управління та планування відключень. У Кодексі закріплено принцип відповідальності сторін за підтримання режимів роботи, у тому числі через виконання вимог щодо резервів та реагування на аварійні ситуації [11].

Отже, принципи правового регулювання, закріплені в чинному законодавстві, виражаються через визначення державою чітких засад, що встановлюють зміст, межі та спрямованість регулятивного впливу у відповідних сферах. Вони охоплюють вимоги до обґрунтованості державного втручання, відповідності форм регулювання характеру суспільної потреби та досягнення ефективності за умови мінімальних витрат для учасників правовідносин. Регулювання ґрунтується на забезпеченні відкритості, прозорості, підзвітності та врахуванні позицій заінтересованих суб'єктів. У сфері економічних відносин і безпеки принципи спрямовані на захист прав і свобод людини, дотримання законності, послідовність дій держави та передбачуваність рішень. В енергетичній сфері вони включають недискримінаційність, рівність доступу, розвиток конкуренції, надійність функціонування систем та відкритість інформації. Усі ці положення у взаємозв'язку формують узгоджену систему нормативних орієнтирів, які забезпечують стабільність і цілісність правового регулювання в різних галузях суспільних відносин.

Висновки. Отже, проведений аналіз засвідчує, що принципи правового регулювання мають фундаментальне значення для формування змісту та спрямованості правового впливу держави у різних сферах суспільних відносин. Вони становлять вихідні положення, що визначають логіку, межі та характер застосування норм, забезпечуючи послідовність і стабільність правової системи регулювання електроенергетичної безпеки в Україні. Зміст принципів формується як у доктрині, так і в нормативно-правових актах, але в обох випадках їхня роль полягає у спрямуванні правотворчої та правозастосовної діяльності. Особливістю сучасного підходу

є поєднання загальноцивілізаційних цінностей із національними потребами та специфікою правового розвитку. Принципи виконують функцію методологічних орієнтирів, що дозволяють узгодити нормативні приписи з реальними соціальними процесами та державними пріоритетами.

У сфері публічного адміністрування принципи визначають спрямованість діяльності державних органів, встановлюючи вимоги до законності, пропорційності, справедливості та недискримінації. Вони виконують роль гарантій, що забезпечують захист прав і свобод людини, запобігають свавільним діям влади й визначають стандарти належного врядування. Значення таких принципів проявляється у вимозі прозорості, відкритості, участі та відповідальності, які формують етичні та процедурні орієнтири діяльності органів влади. Вони також забезпечують передбачуваність та узгодженість правових рішень, що є необхідним для стабільного розвитку суспільства.

У сфері безпеки та енергетичної політики принципи набувають особливого значення, оскільки формують основу для забезпечення стійкості критичної інфраструктури, енергетичної незалежності та захисту національних інтересів. Вони охоплюють вимоги системності, комплексності, диверсифікації, стійкості до загроз та міжнародної координації. Нормативна база визначає необхідність відкритості, підзвітності та дотримання міжнародних стандартів, що забезпечує узгодження державної політики з глобальними підходами до безпеки. Особливий акцент зроблено на превентивності, яка включає своєчасний моніторинг ризиків та оперативне реагування на небезпеки.

Регулювання енергетичного сектору, включно з електроенергетичною сферою, ґрунтується на принципах прозорості, рівного доступу, недискримінаційності, конкуренції та забезпечення надійності енергосистеми. Вони закріплені у численних нормативних актах і визначають порядок взаємодії між усіма учасниками енергетичного ринку. Значення цих принципів полягає у встановленні чітких правил та процедур, які гарантують стабільність функціонування енергетичної системи та ефективний розподіл ресурсів.

Отже, принципи правового регулювання становлять фундаментальну основу, яка забезпечує узгодженість і стабільність правової системи в усіх сферах публічного адміністрування енергетичної безпеки. Вони поєднують загальні, особливі та секторні вимоги, що дозволяє формувати цілісну й ефективну систему правового регулювання електроенергетичної безпеки в Україні. Їхнє нормативно-правове закріплення й практичне застосування забезпечують прозорість, відповідальність, передбачуваність та захист прав людини, що є ключовими умовами демократичної правової держави. Значення принципів проявляється у здатності правової системи адаптуватися до сучасних викликів, зберігаючи при цьому структурну цілісність і орієнтацію на суспільні цінності.

Література

1. Принципи. Словник української мови: в 11 т. Т. 7. Київ: Наукова думка, 1976. С. 511. URL: <https://slovnnyk.ua/index.php?sword=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF>
2. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
3. Адміністративне право та адміністративний процес. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, А. Берлач та ін. ; за заг. ред. В. Галунька, В. Фелика. Вид. 5-те. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 700 с.
4. Старинський М. В. Щодо поняття «принципи правового регулювання». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 21, ч. 1, т. 1. С. 96–99.
5. Ostudimov, B., & Kaminska, N. (2023). Energy security principles: Legal nature, classification and modernisation. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 28(1), 55–67.
6. Nавryliuk, I., Kliat, Y., Cherneha, T., Bashynskyi, V., Zaiets, O., & Taran, O. (2024). Principles of ensuring energy security in the national security system of the state. *Social Development and Security*, 14(6), 19–29.
7. Губарева І.О., Салашенко Т.І. Моніторинг електроенергетичної безпеки як інструмент державного регулювання ринку електроенергії України. *Проблеми економіки*. 2021. № 1(47). С. 11–20. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-1-11-20>
8. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11 вересня 2003 № 1160-IV. Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1160-15>
9. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 № 2469-VIII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19>
10. Про ринок електричної енергії : Закон України від 13 квітня 2017 № 2019-VIII. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2019-19>
11. Про затвердження Кодексу системи передачі : Постанова; НКРЕКП від 14 березня 2018 № 309. Верховна Рада України. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0309874-18>

Анотація

Двейрін Д. І. Принципи правового регулювання електроенергетичної безпеки в Україні. – Стаття.

У статті виявлено і узагальнено принципи правового регулювання у сфері електроенергетичної безпеки України, що розглядаються як фундаментальні засади, які визначають зміст, межі та спрямованість державного впливу на відповідні суспільні відносини. Окреслено загальнотеоретичне розуміння принципів як вихідних нормативних положень, що забезпечують стабільність правової системи та узгодженість нормотворчої й правозастосовної діяльності. Показано, що в публічному адмініструванні принципи спрямовують діяльність органів влади, встановлюючи вимоги до законності, пропорційності, недискримінації, прозорості й відповідальності, що гарантує належний рівень захисту прав людини. Особливу увагу приділено принципам, закріпленим у спеціальному законодавстві у сферах регуляторної політики, національної безпеки та ринку електричної енергії, які формують нормативні орієнтири функціонування енергетичного сектору. Підкреслено значення принципів ефективності, доцільності, збалансованості, передбачуваності та відкритості, що забезпечують послідовність державної політики та можливість прогнозування рішень регуляторних органів. Розкрито зміст галузевих принципів електроенергетики, які охоплюють недискримінаційний доступ до мереж, розвиток конкуренції, надійність системи, прозорість процедур та інтеграцію з європейським енергетичним ринком. Особливо проаналізовано принципи, що визначають стійкість енергетичної інфраструктури та її здатність протистояти загрозам у воєнний та післявоєнний періоди, включно з системністю, диверсифікацією, екологічною збалансованістю, міжнародною координацією та превентивністю контролю. Підкреслено, що нормативне закріплення принципів забезпечує узгодження державної політики з міжнародними стандартами, посилює енергетичну безпеку та сприяє формуванню ефективної моделі адміністрування критичної інфраструктури. Принципи правового регулювання виконують інтегративну роль, поєднуючи загальнотеоретичні правові ідеї зі специфічними вимогами сектору енергетичної безпеки, забезпечуючи цілісність, адаптивність і результативність державного впливу.

Ключові слова: адекватність, безпека, диверсифікація, ефективність, енергетична політика, енергетична система, збалансованість, законність, недискримінаційність, передбачуваність, прозорість, пропорційність, регуляторний вплив, стійкість, професійність, узгодженість.

Summary

Dveirin D. I. Principles of legal regulation of electrical energy security in Ukraine. – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the principles of legal regulation in the field of Ukraine's electric power security, which are regarded as fundamental guidelines determining the content, boundaries and orientation of state influence on relevant public relations. It outlines the general theoretical understanding of principles as basic normative provisions that ensure the stability of the legal system and the coherence of law-making and law-enforcement activities. It is shown that in public administration the principles guide the activities of state authorities by establishing requirements for legality, proportionality, non-discrimination, transparency and accountability, which guarantee an adequate level of human rights protection. Special attention is paid to principles enshrined in sector-specific legislation in the fields of regulatory policy, national security and the electricity market, which shape the normative benchmarks for the functioning of the energy sector. The article highlights the significance of the principles of effectiveness, expediency, balance, predictability and openness, which ensure consistency of state policy and the ability of regulatory decisions to be anticipated. The sector-specific principles of the electric power industry are examined, including non-discriminatory access to networks, development of competition, reliability of the system, transparency of procedures and integration with the European energy market. The analysis also covers principles determining the resilience of the energy infrastructure and its ability to withstand threats during wartime and post-war periods, including systemic coherence, diversification, environmental sustainability, international coordination and preventive control. It is emphasized that the normative consolidation of principles ensures harmonisation of state policy with international standards, strengthens energy security and contributes to forming an effective model for managing critical infrastructure. The article concludes that the principles of legal regulation perform an integrative function, combining general theoretical legal concepts with the specific requirements of the energy security sector and ensuring integrity, adaptability and effectiveness of state influence.

Key words: adequacy, balance, diversification, effectiveness, energy policy, energy system, legality, non-discrimination, predictability, professionalism, proportionality, regulatory influence, resilience, security, transparency, unity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.5>*Ю. В. Заліпаєв*

ORCID: 0009-0009-2159-4358

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Постановка проблеми. Розуміння тенденцій розвитку національного законодавства у конкретній сфері суспільних відносин дозволяє, по-перше, досліджувати правові явища у процесі їх розвитку – починаючи з моменту їх виникнення і до сьогодні (або до моменту їх зникнення), по-друге, виділяти та розкривати ті їх властивості, що існують постійно (незалежно від історичного періоду їх розвитку), і ті, що притаманні правовим явищам лише у конкретний етап їх існування. Не є винятком в цьому сенсі і суспільні відносини інтелектуальної власності. Аналіз і дослідження тенденцій розвитку національного законодавства про інтелектуальну власність дає можливість характеризувати сферу інтелектуальної власності не тільки як суспільні відносини, що мають цивільно-правове регулювання та охорону, а і як суспільні відносини, що є об'єктом адміністративно-правового регулювання та адміністративно-деліктної охорони.

Наприклад, Ю.О. Басова, Г.М. Кожушко та І.В. Шурдук зазначають: «Інформація та знання перетворюються в рушійну силу інноваційного розвитку суспільства, творча розумова діяльність набуває статусу пріоритетної стратегічної діяльності, а проблеми стимулювання та захисту інтелектуальної власності стають першочерговими для всіх країн світу» [1, с. 6]. А щоб її стимулювати та захищати необхідно державі спочатку відповідним чином врегулювати існуючі суспільні відносини інтелектуальної власності. Тобто суспільні відносини інтелектуальної власності набувають наступний алгоритм свого нормативного забезпечення: «регулювання відносин» – «охорона та захист правовідносин» – «стимулювання подальшого розвитку відносин».

Є.А. Кобрусева і І.Д. Горячов стосовно цього зазначають: «Лише за умови створення, придбання, ефективного використання та охорони інтелектуальної власності розвиток економіки країни буде успішним, а ... зростання ролі інституту інтелектуальної власності обумовлює нагальну потребу у дієвих механізмах щодо охорони та захисту інтелектуальної власності в Україні, відповідно потребує проведення додаткових наукових досліджень» [2, с. 536]. Недостатньо врегулювати відносини інтелектуальної власності, держава бере на себе обов'язок охорони та захисту врегульованих відносин (правовідносин).

Отже, інтелектуальна власність без сумніву є інститутом (підгалуззю) цивільного права, втім суспільні відносини інтелектуальної власності мають також адміністративно-правове регулювання та адміністративно-правову охорону, наприклад, у вигляді адміністративної відповідальності за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності.

Аналіз адміністративно-деліктного законодавства з точки зору динаміки розвитку його охоронних норм у сфері інтелектуальної власності дає можливість у динаміці простежити особливості розвитку національного законодавства у відповідній галузі суспільних відносин, тобто з визначенням як помилок, так і переваг у існуючому правовому регулюванні.

Метою статті є аналіз особливостей розвитку адміністративно-деліктного законодавства України щодо захисту права інтелектуальної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання нормативного забезпечення розвитку інституту інтелектуальної власності досліджувалися в працях таких вчених як Г.О. Андрушук, О.М. Бандурка, Ю.О. Басова, О.Б. Бутнік-Сіверський, А.С. Васильєв, К.М. Горбачова, Г.В. Довгань, Л.В. Коваль, А.Т. Комзюк, Г.В. Корчевний, Л.В. Осовітня, О.П. Орлюк, Л.І. Работягова, О.Д. Святоцький, І.В. Шурдук та ін. Втім, поодинокі наукові дослідження проблем адміністративної відповідальності у сфері інтелектуальної власності свідчать про відсутність системних теоретичних уявлень про адміністративно-правовий захист інтелектуальної власності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Стаття 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) має сьогодні наступну назву «Порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності» [3, ст. 51-2], але з такою назвою і з таким змістом вона була закріплена в нормативно-правовому акті лише у 2022 році [4]. До цього ж ця стаття мала різний зміст та навіть назву, на що і хочемо звернути увагу.

Отже, ст. 51-2 КУпАП з'явилася в кодифікованому нормативно-правовому акті про адміністративну відповідальність у 1994 році, що було обумовлено прийняттям Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» [5], і називалася вона «Порушення прав власника патенту на сорти рослин» [6]. Склад даного правопорушення мав наступні особливості:

а) безпосередній об'єкт правопорушення складали правовідносини у сфері набуття і реалізації прав на сорти рослин;

б) об'єктивна сторона полягала, по-перше, у використанні запатентованого сорту рослин без згоди власника патенту, по-друге, у використанні запатентованого сорту рослин «під назвою, що відрізняється від назви, під якою його занесено до Державного реєстру сортів рослин України» [5] (тобто об'єктивна сторона правопорушення проявлялася виключно у формі «дії»);

в) суб'єктом правопорушення виступали:

– загальний суб'єкт – деліктоздатна особа (тобто осудна особа та особа, що досягла 16 років);

– спеціальний суб'єкт – службова особа;

г) з суб'єктивної сторони правопорушення могло бути вчинене як умисно, так і з необережності.

У 2001 році стаття отримала назву «Порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності» [7] (співпадає із сучасною назвою статті) та мала достатньо громіздке визначення. Наприклад, Г.В. Корчевний, аналізуючи особливості складу адміністративного правопорушення, яке передбачене в ст. 51-2 КУпАП, а також специфіку законодавчого формулювання адміністративно-деліктної заборони,

у 2001 році зазначав: «Всі порушення прав інтелектуальної власності повинні бути у новому КУпАП зведені в окрему главу, що матиме назву “Адміністративні порушення прав інтелектуальної власності”. Відповідно, всі відносини стосовно використання цих прав у прив’язці до їх об’єктів логічно становили б окремий родовий об’єкт адміністративних правопорушень. Це відповідає диференціації цих відносин і їх відмінній від права власності природі» [8, с. 15].

Позиція Г.В. Корчєвнєго була обумовлена складною конструкцією об’єктивної сторони адміністративного правопорушення, адже ст. 51-2 КУпАП відносила до об’єктивної сторони:

- незаконне використання літературного чи художнього твору, а також їх виконання;
- незаконне використання фонограми;
- незаконну передачу організації мовлення;
- незаконне використання комп’ютерної програми;
- незаконне використання бази даних;
- незаконне використання наукового відкриття та винаходу;
- незаконне використання корисної моделі та промислового зразка;
- незаконне використання знака для товарів і послуг;
- незаконне використання сорту рослин;
- незаконне використання інших об’єктів права інтелектуальної власності;
- привласнення авторства на об’єкт права інтелектуальної власності;
- інше умисне порушення прав на об’єкт права інтелектуальної власності.

Тобто законодавець намагався в статті перерахувати всі можливі об’єкти права інтелектуальної власності, що, з одного боку, ускладнювало конструкцію статті, а з іншого боку, демонструвало необізнаність у даному питанні як суб’єктів правотворчої діяльності, так і суб’єктів правозастосовної діяльності (інтелектуальна власність та об’єкти права інтелектуальної власності сприймалися у 2001 році громадянами України як чимось незрозумілим та надуманим). Наприклад, автори науково-практичного коментаря за загальною редакцією А.С. Васильєва і О.І. Миколенка, коментуючи вираз законодавця «інше умисне порушення прав на об’єкт права інтелектуальної власності» [7], зазначають: «Порушення прав на об’єкт інтелектуальної власності може бути здійснено шляхом піратства, плагіату, ввезення на митну територію України без дозволу осіб, які мають авторське або суміжні права, творів інтелектуальної праці, здійснення дій, що породжують загрозу порушення авторських і суміжних прав, розповсюдження, ввезення на митну територію України з метою розповсюдження, публічного оголошення об’єктів авторського права і ін.» [9, с. 149].

Звертаючи увагу на розпорошеність змісту поняття «об’єкти права інтелектуальної власності» в чинному законодавстві (мова йде про 2002 рік) та невизначеність законодавця щодо об’єктивної сторони правопорушення, Г.В. Корчєвний вважав, що існують підстави для виділення правопорушень, які посягають на об’єкти права інтелектуальної власності, в окрему главу Особливої частини КУпАП. Вважаємо його підхід слушним, але виключно з позиції індивідуалізації адміністративної відповідальності. Сьогодні санкція ст. 51-2 КУпАП передбачає розмір

штрафу «від п'ятдесяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання і матеріалів, призначених для її виготовлення» [3, ст. 51-2]. Тобто штраф накладається у розмірі від 850 до 5100 грн. В умовах, коли загальними зусиллями держава та суспільство намагаються мінімізувати ризики корупції в діяльності суб'єктів адміністративно-юрисдикційної діяльності, законодавець сам створює корупційні ризики, наділяючи суб'єкта адміністративно-юрисдикційної діяльності такими широкими повноваженнями щодо визначення розміру штрафу. На нашу думку, необхідна диференціація правопорушень, що посягають на об'єкти права інтелектуальної власності, на окремі склади правопорушень, а разом із цим диференціація адміністративного штрафу в залежності від ступеня соціальної шкідливості вчиненого ним діяння. Зрозуміло, це складна теоретична робота, підкріплена матеріалами практики, яку слід здійснити, щоб ст. 51-2 КУпАП в майбутньому отримала шанс для ефективного її застосування.

Отже, редакція ст. 51-2 КУпАП від 2001 року потребувала редагування, адже, по-перше, існує велика кількість об'єктів інтелектуальної власності і перераховувати всі їх у КУпАП немає сенсу, по-друге, в статі передбачалася велика кількість способів вчинення порушень права на об'єкти інтелектуальної власності, що на практиці суттєво ускладнювало застосування заходів адміністративної відповідальності до правопорушників.

В складі правопорушення відбулися і інші зміни:

- безпосередній об'єкт правопорушення складали правовідносини у сфері набуття і реалізації права інтелектуальної власності;
- суб'єктом правопорушення виступали було визнано деліктоздатну особу (тобто осудну особу та особу, що досягла 16 років);
- з суб'єктивної сторони правопорушення вчинялося виключно у формі умислу.

Сучасна редакція ст. 51-2 КУпАП звучить наступним чином: «Незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності або інше умисне порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняються законом» [3, ст. 51-2].

По-перше, законодавець оперує поняттям «об'єкт права інтелектуальної власності» як сталою категорією національного права, яка не потребує додаткових пояснень чи деталізації. Таким позитивним змінам сприяла розробка та прийняття у 2003 році Цивільного кодексу України, в якому у ст. 420 дається повний перелік об'єктів права інтелектуальної власності, до яких належать: «виконання; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці; компіляції даних (бази даних); компонування напівпровідникових виробів; комп'ютерні програми; літературні та художні твори; наукові відкриття; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; фонограми, відеограми, програми організацій мовлення» [10, ст. 420].

По-друге, об'єктивна сторона правопорушення звузилася до двох дій:

- «незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності» [3, ст. 51-2];

– «інше умисне порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняється законом» [3, ст. 51-2].

Якщо перша протиправна дія не викликає запитань у практикуючих юристів (вона змістовно зрозуміла для використання), то друга – потребує уточнень і конкретизації. Наприклад, автори науково-практичного коментаря КУпАП під редакцією С.В. Петкова зазначають: «В поняття «іншого умисного порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності» в частині авторського права і суміжних прав належить включати будь-яке з діянь, наведених у переліку, закріпленому ст. 50 Закону України «Про авторське право і суміжні права»» [11, с. 104]. В даному випадку виникає ще одна проблема юридичного характеру, адже нормативно-правовий акт, на який посилаються автори науково-практичного коментаря, втратив чинність. Відповідно виникає потреба співвідношення норм старого і нового законів щодо нормативного закріплення видів порушень авторського права і суміжних прав. Так, Закон України «Про авторське право і суміжні права» [12] від 1993 року у ст. 50 перераховував дев'ять порушень, які потребували як судового, так і інших видів захисту (наприклад, адміністративно-деліктного захисту), тоді як Закон України «Про авторське право і суміжні права» [13] від 2022 року поділяє протиправні дії на дві групи:

1) порушення авторського права і суміжних прав – у частині другій ст. 53 дається вісім видів таких порушень (наприклад, плагіат, кардшейрінг і ін.) і, відповідно, порушені авторські і суміжні права потребують правового захисту;

2) дії, що створюють загрозу порушення авторського права і суміжних прав – у частині другій ст. 53 дається три види таких дій (наприклад, налаштування комп'ютерної програми, що надає доступ до об'єктів авторського права без дозволу відповідних суб'єктів і ін.) і, відповідно, які авторські і суміжні права потребують захисту від таких протиправних дій.

Таким чином, дія ст. 51-2 КУпАП обмежується лише реакцією держави на першу групу протиправних дій, які передбачені в чинному Законі України «Про авторське право і суміжні права» [13], тоді як друга група протиправних дій вимагає застосування інших механізмів захисту авторського і суміжних прав.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На підставі історичного огляду розвитку адміністративно-деліктного законодавства щодо захисту права інтелектуальної власності можна запропонувати наступний висновок.

У розвитку адміністративно-деліктного законодавства щодо захисту права інтелектуальної власності можна виділити чотири етапи:

– перший етап (з 1991 по 1993 роки) відзначився тим, що КУпАП взагалі не передбачав адміністративну відповідальність за порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності;

– другий етап (з 1994 по 2000 роки) характеризувався тим, що адміністративно-деліктний захист охоплював собою лише права на сорти рослин;

– третій етап (з 2001 по 2021 роки) ознаменувався розширенням заходів адміністративної відповідальності за порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності (втім формулювання статті Особливої частини КУпАП викликало багато нарікань з боку теоретиків і практиків);

– четвертий етап (з 2022 року по сьогодні) характеризується оновленням законодавчих підходів як до поняття «порушення прав на об’єкт права інтелектуальної власності» (у сфері цивільно-правового регулювання), так і до викладення змісту правопорушення, передбаченого ст. 51-2 КУпАП (у сфері адміністративно-деліктного регулювання).

Подальший розвиток адміністративно-деліктного законодавства щодо адміністративної відповідальності за порушення прав на об’єкт права інтелектуальної власності має відбуватися з врахуванням видів об’єктів права інтелектуальної власності, тобто шляхом диференціації адміністративних правопорушень в залежності від об’єкта посягання.

Література

1. Басова Ю. О., Кожушко Г. М., Шурдук І. В. Патентознавство та ліцензування : навчальний посібник. Полтава : ПУЕТ, 2019. 165 с
2. Кобрусева Є. А., Горячов І. Д. Становлення та розвиток законодавства України у сфері інтелектуальної власності. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 7. С. 536–538.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
4. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо відповідальності за порушення авторського права і (або) суміжних прав : Закон України від 01.12.2022 р. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 51. Ст. 126.
5. Про охорону прав на сорти рослин : Закон України від 21.04.1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 21. Ст. 218.
6. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв’язку з прийняттям Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» : Закон України від 25.02.1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 237.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення прав на об’єкти права інтелектуальної власності : Закон України від 05.04.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 117.
8. Корчевний Г. В. Адміністративна відповідальність за порушення авторських та суміжних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2002. 21 с.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Науково-практичний коментар / За заг. ред. А.С. Васильєва, О.І. Миколенка. Х. : ТОВ «Одіссей», 2010. 1024 с.
10. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
11. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення / За заг. ред. С. В. Петкова. К. : Юрінком Інтер, 2020. 792 с.
12. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64.
13. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 57. Ст. 166.

Анотація

Заліпаєв Ю. В. Особливості розвитку адміністративно-деліктного законодавства щодо захисту права інтелектуальної власності. – Стаття.

В статті здійснено аналіз особливостей розвитку адміністративно-деліктного законодавства України щодо захисту права інтелектуальної власності. Наголошено, що розуміння тенденцій розвитку національного законодавства у конкретній сфері суспільних відносин дозволяє, по-перше, досліджувати правові явища у процесі їх розвитку – починаючи з моменту їх виникнення і до сьогодні (або до моменту їх зникнення), по-друге, виділяти та розкривати ті їх властивості, що існують постійно (незалежно від історичного періоду їх розвитку), і ті, що притаманні правовим явищам лише у кон-

кретний етап їх існування. Не є винятком в цьому сенсі і суспільні відносини інтелектуальної власності. Зроблено висновок, що аналіз і дослідження тенденцій розвитку національного законодавства про інтелектуальну власність дає можливість характеризувати сферу інтелектуальної власності не тільки як суспільні відносини, що мають цивільно-правове регулювання та охорону, а і як суспільні відносини, що є об'єктом адміністративно-правового регулювання та адміністративно-деліктної охорони. Обґрунтовано, що у розвитку адміністративно-деліктного законодавства щодо захисту права інтелектуальної власності можна виділити чотири етапи: перший етап (з 1991 по 1993 роки) відзначився тим, що КУпАП взагалі не передбачав адміністративну відповідальність за порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності; другий етап (з 1994 по 2000 роки) характеризувався тим, що адміністративно-деліктний захист охоплював собою лише права на сорти рослин; третій етап (з 2001 по 2021 роки) ознаменувався розширенням заходів адміністративної відповідальності за порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності (втім формулювання статті Особливої частини КУпАП викликало багато нарікань з боку теоретиків і практиків); четвертий етап (з 2022 року по сьогодні) характеризується оновленням законодавчих підходів як до поняття «порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності» (у сфері цивільно-правового регулювання), так і до викладення змісту правопорушення, передбаченого ст. 51-2 КУпАП (у сфері адміністративно-деліктного регулювання).

Ключові слова: адміністративно-деліктне законодавство, інтелектуальна власність, адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, об'єкт права інтелектуальної власності.

Summary

Zalipayev Yu. V. Peculiarities of the development of administrative tort legislation regarding the protection of intellectual property rights. – Article.

The article analyzes the features of the development of the administrative-delict legislation of Ukraine on the protection of intellectual property rights. It is emphasized that understanding the trends in the development of national legislation in a specific sphere of social relations allows, firstly, to study legal phenomena in the process of their development – from the moment of their emergence to the present day (or until the moment of their disappearance), secondly, to highlight and reveal those of their properties that exist constantly (regardless of the historical period of their development), and those that are inherent in legal phenomena only at a specific stage of their existence. Social relations of intellectual property are no exception in this sense. It is concluded that the analysis and study of the trends in the development of national legislation on intellectual property makes it possible to characterize the sphere of intellectual property not only as social relations that have civil-law regulation and protection, but also as social relations that are the object of administrative-law regulation and administrative-delict protection. It is substantiated that in the development of administrative tort law on the protection of intellectual property rights, four stages can be distinguished: the first stage (from 1991 to 1993) was distinguished by the fact that the Code of Administrative Offenses did not provide for administrative liability at all for violation of rights to intellectual property objects; the second stage (from 1994 to 2000) was characterized by the fact that administrative tort protection covered only rights to plant varieties; the third stage (from 2001 to 2021) was marked by the expansion of administrative liability measures for violation of rights to intellectual property objects (however, the wording of the article of the Special Part of the Code of Administrative Offenses caused many complaints from theorists and practitioners); the fourth stage (from 2022 to the present day) is characterized by the updating of legislative approaches both to the concept of “violation of rights to an object of intellectual property rights” (in the field of civil law regulation) and to the statement of the content of the offense provided for in Art. 51-2 of the Code of Administrative Offences (in the field of administrative tort regulation).

Key words: administrative tort law, intellectual property, administrative liability, administrative offense, object of intellectual property law.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 342.9:004

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.6>

Л. В. Зінич

ORCID: 0000-0002-2562-1036

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЦИФРОВОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Вступ. Цифрове середовище в умовах сьогодення стає невід'ємною частиною життя людини і держави, оскільки суспільство все більше покладається на цифрові технології для управління підприємницької діяльності та соціальної взаємодії. Підтвердження цьому є те, що в українському законодавстві сформувалися багаторівнева правова основа, що регулює ті або інші аспекти цифрового середовища: вона включає закони [1], [2], стратегічні документи [3], [4], [5] (концепції, стратегії) та підзаконні акти. Однак, незважаючи на значні законодавчі зусилля формування і розуміння адміністративно-правового регулювання цифрового середовища є одним з найважливіших завдань. Сучасні умови вимагають аналізу існуючих та розробки нових підходів для врахування специфіки цифрового середовища.

Метою статті є всебічний аналіз та обґрунтування концептуальних підходів до визначення цифрового середовища як самостійного об'єкта адміністративно-правового регулювання. Реалізація цієї мети дослідження створить умови для формування правової моделі регулювання та захисту прав у цифровому середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика цифрового середовища не є новою юридичній літературі, цьому питанню постійно приділяється увага. Останніми роками дослідження цифрового середовища присвячували увагу такі науковці І. Безклубий, Т. І. Білоус-Осінь, Т. П. Єгорова-Луценко, Н. Ю. Кантор, Н. П. Капітаненко, Le Thi Bich Thuу, Р. Майданик, Г. В. Подзігун, Л. Л. Тарасенко, О.С. Яворська.

Однак певні аспекти правової природи цифрового середовища дослідження недостатньо. Зважаючи на недослідженість цієї теми спробуємо виявити та проаналізувати концепції розуміння цифрового середовища. З практичної точки зору ця проблема нагальна, позаяк згаданий термін дедалі частіше зустрічається у законодавстві і значна частина адміністративних послуг надається через веб-ресурси віртуальний простір стає місцем реалізації прав.

Виклад основного матеріалу. Одним з найважливіших питань у контексті даного дослідження є визначення самого поняття «цифрове середовище». У теоретичному аспекті така категорія як «цифрове середовище» є досить поширеною і сьогодні вживається різними галузями знань це зокрема і педагогікою (цифрове середовище педагога) і економічною наукою (цифрова економіка) і юридичною наукою (цифрова трансформація цифрові речі).

З огляду на міжгалузевий характер категорії цифрове середовище виникає потреба як найглибшого аналітичного осмислення та узагальнення з метою визначення її як об'єкта адміністративно-правового регулювання. Вбачається що з'ясу-

вання історичних аспектів становлення категорії цифрове середовище дозволяє глибше зрозуміти правову природу цього поняття. Причиною виникнення цифрового середовища як суспільного феномену є комплекс соціальних технологічних та правових змін. Починаючи з 1990-х років закріплюються близькі еквіваленти до поняття «цифрового середовища», такі як «кіберпростір» та «інформаційне суспільство». Розвиток і закріплення цих термінів у законодавстві зумовило те, що в науці адміністративного права вже тривалий час простежується ряд концепцій про вплив інформаційних технологій на предмет адміністративного права [6].

Дослідження цього феномену ще розпочали такі вчені адміністративісти як В.Б. Авер'янов Ю.П. Битяк Р.В. Галунько та інші. Сьогодні наукові розвідки в цьому напрямку не припиняються і досліджуються питання цифровізації адміністративних послуг [7], перехід публічного адміністрування в сфері технологій [8]. Цілком обґрунтований підхід, адже цифрове середовище створює у сучасних умовах нову правову реальність яка потребує перегляду традиційних уявлень і підходів.

Аналіз низки нормативно-правових актів свідчить про визнання державою публічної значущості цифрової сфери. Закони України «Про інформацію» [9] та «Про доступ до публічної інформації» [10] гарантують інформаційні права. Ідеї що стосуються інформаційних прав активно розвивається в даний час. Основна увага при цьому акцентується на можливості їх реалізації в цифровому середовищі. Такий підхід характеризується тим що у держави виникає обов'язок забезпечити функціонування цифрового середовища як публічного простору. Ці твердження обґрунтовуються положеннями Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [11], де визначено кіберпростір як середовище (віртуальний простір), який надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин утворення в результаті функціонування суспільних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних. Із закріпленого визначення розуміється кіберпростір як засіб для публічних комунікацій. Крім того, ще інші закони України відображають Цей підхід, наприклад Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [1], «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» [12], «Про електронні комунікації» [13] свідчить про перенесення значної частини послуг адміністративно-правового характеру у цифрову площину. Створення електронних реєстрів платформ та систем перетворює цифрову сферу на загальнодоступний публічний майданчик, де виникають змінюються і припиняються адміністративно-правові відносини. Поступово цифрове середовище замінює традиційні публічні простори. Це дозволяє стверджувати про існування концепції цифрового середовища як нового «публічного простору».

Надалі більшої актуальності набуває питання закріплення цифрових прав громадян як самостійної правової категорії. Цифрові права становлять собою сукупність прав і свобод особи реалізація та захист яких забезпечується із застосуванням цифрових технологій. Концепція цифрових прав громадян передбачає інтеграцію конституційних, цивільних та адміністративно-правових принципів у єдину систему правового регулювання. Зокрема з положень Цивільного кодексу впли-

ває, що є цифрові речі та майнові права на цифрові речі. Як стверджує Роман Майданник «цифрова річ є безтілесним (нематеріальним) об'єктом цивільних прав, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі, має майнову цінність і перебуває у цивільному обороті» [14, с.54].

Автор також не дає перелік критеріїв, яким має відповідати цифрова річ. Тож у цивільному праві досить активно проявляється концепція цифрових прав.

Зазначені концепції відображають різні аспекти цифрового середовища і потребують врахування при визначенні цифрового середовища як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

У теорії адміністративного права більшість науковців вважає що регулювання здійснюється за допомогою адміністративно-правового механізму [15].

Вибачається, що в майбутньому твердо закріпиться концепція «держава як цифровий адміністратор», що відображатиме нову роль держави у процесі цифрової трансформації. Сьогодні ця концепція тільки набуває поширення. Вона виходить за рамки електронної демократії чи електронного урядування і є глибинною інституційною реформою, що вимагає зміни законодавства та повної довіри до цифрових інструментів держави.

В Україні чи не один законодавчий акт який визначає поняття цифрове середовище – це закон України «Про цифровий контент і цифрові послуги» [2], відповідно до якого «цифрове середовище – апаратне програмне забезпечення та будь-яке можливе підключення, що використовується з метою отримання доступу до цифрового контенту та або цифрової послуги та забезпечує можливість їх використання споживачем».

Досліджуючи правничу семантику терміну «цифрове середовище», Ігор Безклубий підкреслює що «цифрове середовище – це соціально-технологічний простір, сформований комунікативно та інтегративно сумісними цифровими елементами, які функціонують завдяки джерелам енергії. Ці елементи надають можливість суб'єкту реалізовувати свої права в різноманітних сферах його життя» [16, с.14].

Запропоноване дослідником тлумачення не прив'язане до конкретних галузей чи аспектів правового регулювання, а має універсальний характер.

Розглядаючи цифровий простір як «арену» реалізації прав інтелектуальної власності, Л.Л. Тарасенко окреслює що «цифрове середовище – це більш широке поняття ніж всесвітня мережа Інтернет. Воно охоплює не тільки веб-ресурси (веб-сторінки та їхні елементи), але й електронні файли та документи, включно з оцифрованими об'єктами інтелектуальної власності, що функціонують на відповідних електронних пристроях, які не передбачали електронного документообігу (комп'ютери ноутбуки планшети та інші види так званих «гаджетів»)» [17, с. 272].

Варто погодитися з позицією автора, оскільки у цифровому середовищі переважають саме об'єкти інтелектуальної власності.

Для визначення цифрового середовища як об'єкти адміністративно-правового регулювання важливо встановити основні характеристики цифрового середовища. Наведені вище концепції цифрового середовища не є абстрактними вони є прямими наслідками його особливих характеристик, що дозволяють не лише оста-

точно ідентифікувати цифрове середовище як об'єкт адміністративно-правового регулювання, але й зрозуміти які властивості взяті за основу при формулюванні концепцій.

Тож, першою характеристикою цифрового середовища є швидкість та динамічність розвитку, що визначає держава повинна мати досить гнучкий адміністративний механізм, який дозволяє швидко реагувати на нові виклики. Динамічність цифрового середовища зумовлює його непостійність і викликає необхідність розробки механізмів ідентифікації, регулювання та притягнення до відповідальності порушників.

Варто виділити таку характеристику як багатосуб'єктність, від адміністративного законодавства вимагається встановлення обов'язкових стандартів для всіх учасників правовідносин (особливо для цифрових платформ та інтернет-провайдерів) та створення ефективних адміністративно-правових механізмів контролю за дотриманням прав споживачів і користувачів.

У науковій літературі зазначається, що «закон має чітко визначити роль провайдерів інтернет-послуг як найважливіших у розповсюдженні об'єктів, що порушують авторські права, в цифровому середовищі. Цей суб'єкт має нести відповідальність (цивільну, адміністративну та можливо навіть кримінальну) перед державними органами та власниками прав, а також має бути зобов'язаним до координації в обробці запитів власників прав для запобігання зберігання та передачі об'єктів, що охороняються авторськими правами, у цифровому середовищі без їх дозволу» [18, с. 236].

Цифрове середовище в сучасних умовах є вразливим до різних системних ризиків. Вибачається, що обґрунтованим буде розробка адміністративно-правових актів у сфері кібербезпеки, встановлення державних стандартів захисту об'єктів критичної інфраструктури та надання контрольних повноважень державним органам.

Можна виділити інші характеристики цифрового середовища, погляди дослідників залежать від того які риси і особливості цифрового середовища розглядаються як першочергові.

Н.П. Капітаненко у процесі встановлення адміністративно-правового регулювання у сфері реалізації права інтелектуальної власності дійшов висновку що «адміністративно-правове регулювання є одним із видів галузевого правового регулювання заснованим на дії адміністративного права і комплексу адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється впорядкування суспільних відносин» [19, с. 15].

На основі зазначеного можна сформулювати власне визначення поняття «цифрового середовища» як об'єкта адміністративно-правового регулювання «Цифрове середовище – це соціально-технологічний простір, утворений взаємопов'язаними цифровими пристроями, програмними засобами, мережевими комунікаціями та цифровим вмістом, у якому виникають, змінюють та припиняються суспільні відносини, що становлять предмет адміністративно-правового регулювання, зокрема у сфері надання публічних послуг, захисту прав громадян, кібербезпеки та функціонування цифрових платформ, – і який виступає як новий публічний простір, що потребує специфічного правового регулювання з боку держави».

Висновки. Цифрове середовище сьогодні є складним, багатовимірним соціально-технологічним простором, у якому інтенсивно формуються, розвиваються та припиняються адміністративно-правові відносини. З огляду на швидкий поступ цифровізації та поширенням електронних публічних послуг, постає гостра потреба в чіткому визначенні цифрового середовища як самостійного об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Аналіз наукових підходів та нормативно-правової бази свідчить про те, що цифрове середовище виходить за межі простої сукупності інформаційних технологій або інтернет-ресурсів. Воно набуває статусу нового «публічного простору», де реалізуються конституційні, цивільні та адміністративні права громадян, а також відбувається взаємодія з органами публічної влади. Це вимагає від держави не лише забезпечення технічної інфраструктури, але й вибудовувати гнучкий, відповідний та дієвий адміністративно-правовий механізм регулювання.

Серед головних характеристик цифрового середовища, що впливають на специфіку його правового регулювання, слід виділити його динамічність, багатосуб'єктність, уразливість до системних ризиків та транскордонний характер. Ці особливості визначають необхідність розробки нових правових інститутів, зокрема концепції «цифрових прав» громадян, а також уточнення ролі провайдерів, платформ та державних органів у забезпеченні безпеки, прозорості та захисту прав у цифровому просторі.

Таким чином, адміністративно-правове регулювання цифрового середовища має ґрунтуватися на міждисциплінарному підході, враховувати його соціально-технологічну природу та забезпечувати баланс між інноваційним розвитком, захистом прав особи та публічними інтересами держави. Це, у свою чергу, стане основою для формування сучасної правової моделі цифрової держави, в якій держава виступає не лише упорядником, але й надійним цифровим адміністратором.

Література

1. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>
2. Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України від 10.08.2023 р. № 3321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>
3. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>
4. Стратегія розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 р. № 1351-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#Text>
5. Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 № 1353-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80#Text>
6. Білоус-Осін Тетяна Ігорівна. Цифровий концепт трансформації публічного адміністрування у сфері наукової діяльності. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. м. Одеса, 17 червня 2022 р. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 25–28. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/a4b4e8b5-eb65-42ac-9c6f-0a603a7278be>
7. Сторова-Луценко Тетяна Петрівна. Цифровізація у сфері надання адміністративних послуг. *Цифрова трансформація України 2020: виклики та реалії*: зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України

- № 1 за матеріалами круглого столу, 18 вересня 2020 р. Харків : НДІ ПЗІР НАПрН України, 2020. С. 53–62. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/18515>
8. Подзігун Галина Володимирівна. Публічне адміністрування у сфері цифрової трансформації : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Запорізький національний університет. Запоріжжя. 2021. 26 с. URL: https://phd.znu.edu.ua/page/aref/07_2021/podzihun_avtoreferat.pdf
9. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
10. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
11. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України. Закон України від 05.10.2017 року № 2163-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>
12. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг : Закон України від 15.07.2021 р. № 1689-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text>
13. Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 р. № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-IX#Text>
14. Роман Майданик Цифрова річ як майно та її оборотоздатність. *Цивілістична платформа* № 1(4). 2025. С. 19–59. URL: <http://clp.org.ua>
15. Кантор Н.Ю. Механізм адміністративно-правового регулювання та його складові елементи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2024. Випуск 84 ч. 3. С. 125–129.
16. Грог Безклубий Правова семантика поняття «цифрове середовище». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 1 (27). 2024. С. 9–16.
17. Тарасенко Л.Л. Цифрове середовище як місце здійснення прав інтелектуальної власності. *Україна в умовах реформування правової системи : сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. м. Тернопіль, 21–22 квіт. 2017р.. Тернопіль : Економічна думка, 2017. С. 272–275. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/items/9efabc2b-458f-478f-902d-3885dba43ba3>
18. Le Thi Bich Thuy. Protection of copyright in the digital environment in Viet Nam. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/colloquium_papers_e/2020/chapter_14_2020_e.pdf
19. Капітаненко Н.П. Адміністративно-правове регулювання у сфері реалізації права інтелектуальної власності: стан, проблеми, перспективи: монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 412 с.

Анотація

Зінич Л. В. Концептуальні підходи до визначення цифрового середовища як об'єкта адміністративно-правового захисту. – Стаття.

Стаття присвячена аналізу концептуальних підходів до визначення цифрового середовища як самостійного об'єкта адміністративно-правового регулювання. У контексті прискореної цифрової трансформації суспільства та держави, коли значна частина адміністративних послуг, публічних комунікацій та реалізації прав громадян відбувається у віртуальному просторі, постає гостра потреба у чіткому правовому визначенні самої природи цифрового середовища.

Автор звертається до міждисциплінарної сутності поняття, аналізує його еволюцію – від кіберпростору та інформаційного суспільства до сучасного розуміння як соціально-технологічного простору. На основі аналізу нормативно-правової бази (зокрема Законів України «Про цифровий контент і цифрові послуги», «Про електронну ідентифікацію», «Про кібербезпеку» тощо) та наукових підходів (праць Л. Тарасенко, І. Безклубого, Р. Майданика та ін.) обґрунтовується концепція цифрового середовища як нового «публічного простору», у якому виникають, розвиваються та припиняються адміністративно-правові відносини.

Особливу увагу приділено характеристикам цього середовища – його динамічності, багатосуб'єктності, уразливості до системних ризиків, що вимагає від держави розробки гнучких, адекватних та дієвих механізмів регулювання. Також розглядається ідея «цифрових прав» громадян як окремої правової категорії та концепція «держави як цифрового адміністратора».

На підставі проаналізованих характеристик та наукових поглядів автором сформовано авторське визначення цифрового середовища як об'єкта адміністративно-правового захисту.

У підсумку обґрунтовується необхідність формування єдиної адміністративно-правової моделі, яка забезпечуватиме баланс між інноваційним розвитком, захистом прав особи та публічними інтересами. Результати дослідження сприяють подальшій розробці теоретико-методологічних засад адміністративного права у цифрову добу.

Ключові слова: цифрове середовище, адміністративно-правове регулювання, кіберпростір, цифрові права, публічний простір, цифрова трансформація.

Summary

Zinych L. V. Conceptual approaches to defining the digital environment as an object of administrative-legal protection. – Article.

This article is devoted to the analysis of conceptual approaches to defining the digital environment as an independent object of administrative-legal regulation. In the context of accelerated digital transformation of society and the state, where a significant portion of administrative services, public communications, and the realization of citizens' rights occur in virtual space, there arises a sharp need for a clear legal definition of the very nature of the digital environment.

The author turns to the interdisciplinary essence of the concept, analyzes its evolution—from cyberspace and the information society to the current understanding as a socio-technological space. Based on an analysis of the normative-legal base (in particular, the Laws of Ukraine «On Digital Content and Digital Services», «On Electronic Identification», «On Cybersecurity», etc.) and scientific approaches (works by L. Tarasenko, I. Bezubiy, R. Maidanyk, and others), the concept of the digital environment as a new «public space», in which administrative-legal relations arise, develop, and cease, is substantiated.

Special attention is paid to the characteristics of this environment—its dynamism, multi-subjectivity, vulnerability to systemic risks, which requires the state to develop flexible, adequate, and effective regulatory mechanisms. The idea of «digital rights» of citizens as a separate legal category and the concept of the «state as a digital administrator» are also considered.

In conclusion, the necessity of forming a unified administrative-legal model that will ensure a balance between innovative development, the protection of individual rights, and public interests is substantiated. The results of the research contribute to the further development of theoretical-methodological foundations of administrative law in the digital age.

Key words: digital environment, administrative-legal regulation, cyberspace, digital rights, public space, digital transformation.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 347.254:347.441.4:351.778.5

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.7>*О. І. Князь*

ORCID: 0009-0006-1666-7856

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЧАТКОВОГО ТА ДОЗВІЛЬНО-ПІДГОТОВЧОГО ЕТАПІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЄКТУ КОМЕРЦІЙНОЇ НЕРУХОМОСТІ В УКРАЇНІ

Вступ. Початковий та дозвільно-підготовчий етапи реалізації проєкту комерційної нерухомості є ключовою передумовою формування цілісного правового режиму майбутнього будівництва. Саме на цих стадіях встановлюються вихідні правочини, визначаються первинні майнові правомочності та формуються юридичні підстави для подальшої інвестиційної діяльності. Важливим є також закріплення умов користування земельною ділянкою, погодження її функціонального призначення та визначення допустимих меж забудови.

Проблематика правового регулювання на початковому та дозвільно-підготовчому етапах полягає у складності погодження різних правових режимів, неоднорідності процедур та значній кількості юридично значущих дій. Учасники стикаються з потребою одночасного дотримання земельних, цивільних і містобудівних вимог, які нерідко відрізняються за змістом та формою. Відсутність належної узгодженості між регулятивними положеннями може призводити до юридичної невизначеності, затримок у проходженні процедур та ризиків для інвестиційної діяльності. Додаткові труднощі виникають у зв'язку з необхідністю державної реєстрації спеціальних прав, забезпеченням коректності поданої інформації та своєчасним реагуванням органів контролю.

З огляду на широкий спектр дій, які здійснюються учасниками на початковому етапі, важливо проаналізувати правові особливості формування правового титулу, порядок отримання вихідних даних та процедури погодження. Значну увагу необхідно приділити специфіці дозвільної діяльності, оскільки саме вона визначає момент виникнення прав на виконання підготовчих і будівельних робіт. Окреме значення має встановлення вимог до документів, строків їх розгляду та підстав для відмови, що впливає на темпи реалізації проєктів і стабільність правового середовища.

Актуальність дослідження зумовлена постійним зростанням обсягів інвестицій у комерційну нерухомість, вимогою правової визначеності та потребою у вдосконаленні дозвільних процедур відповідно до сучасних викликів. Розвиток цифрових сервісів, оновлення просторового планування та реформування публічної адміністрації потребують чіткого наукового осмислення їх впливу на початкові етапи реалізації будівельних проєктів. Важливим є забезпечення прозорості процедур, мінімізація корупційних ризиків і створення стабільного нормативного середовища, що сприятиме залученню інвестицій. У сучасних умовах юридична визначеність на цих стадіях відіграє стратегічну роль для сталого розвитку ринку нерухомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сфері правового регулювання комерційної нерухомості демонструється зростання наукової уваги до концептуальних

засад регулятивного впливу, що простежується у працях К. Апанасенко, С. Бервено, Я. Гуменюка, А. Давидович, Т. Кіт, М. Матушак, Ю. Морозова, О. Мухіна, М. Онисковець, Н. Саглаєва, В. Ціленко, О. Юрченко, та ін. Дослідники акцентують на потребі узгодження адміністративних, цивільних і спеціальних норм, підкреслюючи роль принципів у забезпеченні стабільності та прозорості ринку нерухомості. Їхні праці формують сучасний науковий підхід до розуміння принципів правового регулювання як ключового інструменту впорядкування публічно-приватних відносин у сфері комерційної нерухомості.

Мета статті полягає в тому щоб на основі теорії права, адміністративного та цивільного права, а також законодавчих актів проаналізувати правове регулювання початкового та дозвоільно-підготовчого етапів реалізації проєкту комерційної нерухомості в Україні.

Виклад основного матеріалу. Початковий та дозвоільно-підготовчий етапи реалізації проєкту комерційної нерухомості становлять базовий правовий фундамент, від якого залежить подальша можливість здійснення будівництва та інвестування. Нормативне регулювання цих стадій охоплює приватноправові, публічно-адміністративні та земельні аспекти, що вимагають узгодженого застосування різних галузей законодавства.

К. Апанасенко обґрунтовує, що будівельна галузь відіграє ключову роль у макроекономічному розвитку, а стан ринку прямо залежить від ефективності правового регулювання дозвоільних процедур. Підкреслює, що саме закон «Про регулювання містобудівної діяльності» 2011 року суттєво трансформував систему дозвоільних документів, скоротивши їх кількість і запровадивши принципи «єдиного вікна» та «мовчазної згоди». Одночасно звертається увага на те, що спрощення дозвоільних процедур не призвело до пропорційного економічного зростання, що свідчить про складність взаємозв'язку між регуляцією та інвестиційною активністю. Представлено наукову дискусію щодо природи дозвоільних правовідносин, описано суперечності між адміністративно-правовими та господарсько-правовими підходами. Акцентовано на позиції в якій аргументовано визначено відносини з надання будівельних дозволів як організаційно-господарські. Показано, що саме такі відносини є процесуальними, активними та недоговірними, спрямованими на забезпечення належної поведінки учасників під час отримання дозволів [1].

М. Онисковець обґрунтував, що містобудування має інтегративний характер, поєднуючи економічні, інженерні, соціальні й екологічні аспекти, що впливають на формування життєвого середовища людини. Підкреслюється, що форми дозвоільної діяльності є зовнішньо вираженими діями органів публічної адміністрації, які повинні здійснюватися виключно в письмовій формі та в межах компетенції. Наведено загальноновживану класифікацію форм діяльності органів публічної адміністрації на правові та організаційні, що відображає різні способи реалізації владних повноважень. Особливу увагу приділено нормативному закріпленню лише двох дозвоільних документів у сфері містобудування дозволу на виконання будівельних робіт і сертифіката про прийняття в експлуатацію, що зумовлює специфіку дозвоільної діяльності. Акцентується, що не всі рішення органів контролю потребують спеціального документального оформлення, якщо така форма

не визначена нормативно. Детально описується два види дозвільних процедур спрощену та загальну залежно від категорії складності об'єкта, що визначає обсяг погоджень і документації [2].

В. Ціленко наголошує, що сучасний стан будівельного комплексу України демонструє відставання від потреб ринку, що зумовлює необхідність ефективного державного регулювання будівельної діяльності. Підкреслюється, що правове регулювання є державно-владним впливом на економічні процеси, який забезпечує впорядкування та реалізацію прав і обов'язків учасників будівельного ринку. Значну увагу приділено поняттю правових засобів і форм, через які реалізуються норми права, включно з нормами, правовідносинами та актами застосування. Розкрито комплексний характер будівельних правовідносин, що охоплюють підрядні, проектні, вишукувальні, постачальні та інші супутні процеси у сфері капітального будівництва. Визначено суб'єктів будівельної діяльності, серед яких інвестори, замовники, підрядники, органи державного контролю та суб'єкти архітектурної діяльності, підкреслюючи різноманітність їх функцій. Важливою складовою є перерахування об'єктів будівельного ринку, що включають матеріальні ресурси, техніку, капітал, земельні ділянки та інформаційні ресурси. Особливий акцент зроблено на дозвільній діяльності, яка охоплює отримання дозволів, реєстрацію декларацій, прийняття об'єктів в експлуатацію та здійснення технічного й авторського нагляду [3].

Я. Гуменюка всебічно охарактеризував сучасний стан адміністративно-правового регулювання державного контролю за будівельною діяльністю в Україні, підкреслюючи стратегічне значення будівельної галузі для економіки та сталого розвитку. Детально проаналізовано законодавчу базу, зокрема Конституцію України, Цивільний, Земельний і Господарський кодекси, а також профільні закони про містобудівну та архітектурну діяльність, наголошуючи на їх визначальній ролі у регламентації контрольних процедур. Значна увага приділяється підзаконним актам Кабінету Міністрів України, що забезпечують практичну реалізацію норм щодо дозволів, проведення робіт та введення об'єктів в експлуатацію. Акцентується на важливості цифровізації, особливо через впровадження Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва, яка підвищує прозорість, стандартизує процедури та зменшує корупційні ризики. Виділено ключові переваги чинного регулювання нормативну визначеність, прозорість процесів та екологічну орієнтованість. Водночас виявлено суттєві недоліки, серед яких фрагментарність нормативної бази, низька координація між органами влади та недосконалість механізмів відповідальності [4].

А. Давидович присвячений комплексному аналізу правозастосування Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому», зосереджуючи увагу на труднощах, що виникають у сфері інвестування в майбутні об'єкти нерухомого майна. Підкреслюється міжгалузевий характер регулювання, який охоплює приватноправові та публічно-правові складові й зумовлює різну судову юрисдикцію спорів. Значне місце приділено проблемі помилкового застосування положень Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» правовідносин, що виникли до його набрання чинності, зокрема до договорів

купівлі-продажу майнових прав. Проаналізовано судові рішення цивільної, господарської та адміністративної юрисдикцій, у яких визначальним елементом правової оцінки стало з'ясування факту державної реєстрації спеціального майнового права. Акцентовано на неправильному використанні судами понятійного апарату нового законодавства, що призводить до правових помилок у визначенні правового титулу. Висвітлено негативну тенденцію змішування договору купівлі-продажу майнових прав зі спеціальним договором першого продажу майбутнього об'єкта нерухомості, що спричиняє некоректне застосування статті 13 Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» [5].

Отже, правове регулювання початкового та дозвоільно-підготовчого етапів реалізації проєкту комерційної нерухомості охоплює комплекс норм, що спрямовані на впорядкування інвестиційних процесів, забезпечення прозорості будівельних процедур і гарантування прав учасників. Регулювання ґрунтується на поєднанні економічних, публічно-адміністративних і приватноправових елементів, що визначають порядок отримання вихідних даних, погоджень і дозволу на виконання будівельних робіт. Дозвоільна діяльність характеризується спрощенням окремих процедур, однак залишається залежною від узгодженості нормативної бази, зокрема у відносинах, де стикаються містобудівні й пам'яткоохоронні вимоги. Правові позиції щодо природи дозвоільних відносин коливаються між адміністративним і господарським підходами, проте домінує розуміння їх як організаційно-господарських, активних і недоговірних.

Правове регулювання початкового та дозвоільно-підготовчого етапів реалізації проєкту комерційної нерухомості у Цивільному кодексі України ґрунтується на положеннях про цивільні відносини, що регулюють майнові права, свободу договору та рівність учасників цивільного обороту. Цей етап передбачає формування цивільних прав та обов'язків, що виникають із правочинів та інших юридичних фактів, прямо визначених статтею 11 Кодексу. Надалі регулювання здійснюється через свободу договору, яка дозволяє сторонам визначати умови взаємодії та відступати від диспозитивних норм у межах, установлених статтею 6. Суттєвим для комерційних проєктів є закріплена статтею 3 засаднича свобода підприємницької діяльності та непорушність права власності як основа набуття і використання майна. Статті 13 та 14 встановлюють межі здійснення прав і виконання обов'язків, що визначають допустимість дій учасників при підготовці до реалізації нерухомості. Реалізація початкових дій пов'язана також з акцентом на правоздатність, дієздатність і можливість учасників укладати правочини, що детально врегульовано в статтях 25–42. Статті 15–21 визначають способи захисту прав, включаючи можливість оскарження актів органів влади, що має значення для підготовчих рішень, які можуть впливати на майнові інтереси [6].

Згідно із Земельним кодексом України ґрунтується на визначенні земель як основного національного багатства та гарантуванні права власності на них, що є вихідною передумовою для будь-якого будівельного проєкту. Кодекс встановлює систему суб'єктів земельних відносин і їх повноважень, визначаючи компетенцію Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування та органів виконавчої

влади щодо розпорядження землями, їх надання, вилучення й погодження документації. Ключовим елементом регулювання є визначення категорій земель та видів цільового призначення, оскільки саме встановлення або зміна цільового призначення ділянки визначає правовий режим її використання на початковій стадії реалізації проєкту. Кодекс регламентує порядок віднесення земель до певного виду функціонального призначення з урахуванням просторової документації та Державного земельного кадастру, що формує нормативну передумову для можливості забудови. Значну роль відіграє адміністративна процедура у сфері земельних відносин, яка визначає форму звернень, зміст адміністративних актів, порядок їх оскарження та межі компетенції органів, що ухвалюють рішення щодо земельних ділянок [7].

Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» визначає порядок планування та використання територій, встановлює вимоги до містобудівної документації та забезпечує узгодженість дій суб'єктів у сфері забудови. На цьому етапі ключове значення має наявність комплексного плану просторового розвитку або генерального плану населеного пункту, які визначають функціональне призначення території та можливість розміщення об'єкта. Закон передбачає, що проєктування та будівництво можуть здійснюватися лише після отримання містобудівних умов і обмежень, які встановлюють параметри забудови та є обов'язковими для врахування при розробленні проєктної документації. Початкові дії замовника також охоплюють підготовку документації із землеустрою відповідно до визначених планувальних рішень, що забезпечують відповідність земельної ділянки вимогам містобудівної документації. Наступним елементом є розроблення проєктної документації з урахуванням державних будівельних норм та інших вимог, передбачених законом, що є підставою для подання декларації або отримання дозволу на виконання будівельних робіт. Закон визначає, що контроль за дотриманням вимог на дозвільно-підготовчому етапі здійснюється органами державного архітектурно-будівельного контролю, які перевіряють відповідність документації встановленим нормам [8].

Норми Закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» ґрунтуються на визначенні дозвільної системи як сукупності врегульованих відносин між дозвільними органами, адміністраторами та суб'єктами господарювання у зв'язку з видачею документів дозвільного характеру. На цьому етапі суб'єкт господарювання взаємодіє з дозвільними органами відповідно до установлених законом принципів, включно з прозорістю, рівністю та відповідальністю посадових осіб. Закон визначає документ дозвільного характеру як дозвіл, висновок, рішення чи інший документ, без якого суб'єкт не може провадити певні дії, що формує юридичну передумову для початку діяльності щодо створення об'єкта нерухомості. Початковий етап передбачає подання заяви та необхідних документів у повному обсязі, що є умовою проведення дозвільної (погоджувальної) процедури. Дозвільний орган зобов'язаний розглядати подані матеріали у встановлені строки, дотримуючись порядку адміністративного провадження, визначеного законом. Закон також встановлює вичерпні підстави для відмови, зокрема подання неповного пакета документів, недостовірність відомостей або негативні висновки експертів.

пертиз. У разі відсутності рішення у встановлений строк застосовується можливість здійснення діяльності відповідно до принципу мовчазної згоди [9].

Правове регулювання початкового та дозвоільно-підготовчого етапів реалізації проєкту комерційної нерухомості у Законі України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» базується на визначенні оборотоздатності об'єктів незавершеного будівництва та майбутніх об'єктів нерухомості, що можливе лише за умови державної реєстрації відповідних прав. Норми закону встановлюють, що право власності чи спеціальне майнове право може виникати лише після набуття права на виконання будівельних робіт, а також за наявності прав на земельну ділянку та технічної інвентаризації об'єкта у випадку неподільних об'єктів. Регулювання початкової стадії включає також вимогу щодо реєстрації спеціального майнового права на всі майбутні об'єкти нерухомості у складі подільного об'єкта, що є передумовою для здійснення будь-яких правочинів на підготовчому етапі. Закон передбачає обов'язок визначення гарантійної частки та заборону її відчуження або обтяження до прийняття об'єкта в експлуатацію, що обмежує дії суб'єктів на дозвоільно-підготовчому етапі. Договори щодо організації та фінансування будівництва укладаються лише при визначенні істотних умов, що стосуються розподілу майбутніх об'єктів, строків коригування проєктної документації та порядку забезпечення добудови об'єкта. Відчуження, передача у довірчу власність або інші обтяження можливі виключно за наявності права на виконання будівельних робіт, діючих містобудівних умов і обмежень та визначеної гарантійної частки [10].

Згідно із Постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 466 “Деякі питання виконання підготовчих і будівельних робіт” початковий та дозвоільно-підготовчий етапи реалізації проєкту комерційної нерухомості визначаються через встановлення порядку набуття права на виконання відповідних робіт, що передбачає попереднє набуття права на земельну ділянку. Документ встановлює, що підготовчі роботи можуть здійснюватися після подання повідомлення або на підставі дозволу, залежно від класу наслідків об'єкта та характеру робіт. Порядок також регулює способи подання документів у паперовій або електронній формі через центр надання адміністративних послуг, електронний кабінет чи Портал Дія, із застосуванням автоматизованої перевірки повноти та відповідності відомостей. Функції розгляду документів, їх реєстрації та внесення інформації до Реєстру будівельної діяльності здійснюють органи державного архітектурно-будівельного контролю, включаючи можливість автоматичного прийняття рішень у визначених випадках. Положення Порядку вимагають обов'язкового подання повідомлення у разі зміни замовника, підрядників, даних про нагляд або коригування проєктної документації, що є умовою продовження робіт. Контроль за достовірністю відомостей покладається на орган державного архітектурно-будівельного контролю, який у разі виявлення помилок зобов'язує замовника подати виправлені дані у встановлені строки [11].

Отже, правове регулювання початкового та дозвоільно-підготовчого етапів реалізації проєкту комерційної нерухомості охоплює визначення цивільних прав та обов'язків учасників, установлення правових режимів земельних діля-

нок і закріплення процедур планування територій. На цьому етапі формуються майнові правомочності, що виникають із правочинів, юридичних фактів та первинної державної реєстрації відповідних прав. Регулювання передбачає необхідність відповідності використання земель установленому цільовому призначенню та просторовій документації, що визначає допустимі межі забудови. Обов'язковим є отримання умов щодо параметрів майбутньої забудови та розроблення проектної документації відповідно до вимог, установлених для будівельної діяльності. Взаємодія із суб'єктами владних повноважень здійснюється через процедури погодження, подання заяв, одержання дозволів та повідомлень, які надають право розпочати підготовчі або будівельні роботи. Контрольні функції реалізуються уповноваженими органами шляхом перевірки достовірності відомостей, реєстрації документів та фіксації змін, що мають значення для подальшого будівництва.

Висновки. Отже, початковий та дозвільно-підготовчий етапи реалізації проекту комерційної нерухомості становлять багаторівневу правову конструкцію, у межах якої формуються первинні майнові правомочності та визначаються допустимі межі поведінки учасників. Ці стадії передбачають обов'язкове встановлення правового титулу на відповідну земельну ділянку, визначення її функціонального призначення та відповідності просторовим рішенням. Правове регулювання спрямоване на забезпечення узгодженості між земельними, цивільними та адміністративними нормами, що впливають на зміст юридичних дій, необхідних для початку будівництва.

Регулювання дозвільних процедур характеризується поєднанням приватноправових і публічно-адміністративних інструментів, що визначають порядок набуття права на виконання робіт та набуття спеціальних прав на об'єкти, які виникають у процесі будівництва. Норми встановлюють вимоги до подання заяв, комплектності документів, строків розгляду та підстав для відмови, що забезпечує юридичну визначеність та рівність учасників. Процедури можуть мати спрощений або розширений характер залежно від складності об'єкта, обсягу необхідних погоджень і ступеня впливу на середовище.

Важливою складовою є правове врегулювання спеціальних прав на майбутні та незавершені об'єкти, що передбачає реєстрацію відповідних титулів, визначення умов їх виникнення та встановлення обмежень щодо їх обігу. Регулювання вимагає визначення структурних елементів майбутнього об'єкта, фіксації часток, заборон на їх відчуження та забезпечення відповідності всіх дій наявності права на виконання будівельних робіт. Значення мають і вимоги щодо розкриття інформації, формування істотних умов договорів та збереження гарантійних елементів до завершення будівництва. Система правового регулювання початкового та дозвільно-підготовчого етапів реалізації проекту комерційної нерухомості має комплексний, багатогалузевий характер і поєднує цивільні, земельні та адміністративні норми. Вона спрямована на забезпечення правової визначеності, узгодженості дій учасників та мінімізацію ризиків у процесі реалізації інвестиційних намірів. На цих етапах формуються первинні правомочності на землю, визначаються параметри майбутньої забудови, здійснюється юридичне оформлення правочинів та проходять ключові дозвільні процедури.

Література

1. Апанасенко К.І. Про правовий режим дозвільних документів у сфері містобудування. *Економіка та право*. 2018. № 3 (51). С. 17–23. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2018.03.017>
2. Онисковець М.Ю. Форми та види дозвільних процедур у сфері містобудування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Вип. 89, ч. 3. С. 44–49. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.5>
3. Ціленко В.А. Правове регулювання будівельної діяльності: склад будівельних правовідносин. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 2 (17). С. 225.–234.
4. Гуменюк Я.В. Сучасний стан адміністративно-правового регулювання державного контролю за будівельною діяльністю в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12/2023. С. 654–657. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/164>
5. Давидович А.В. Гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: проблеми та тенденції правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2025. Вип. 91, ч. 1. С. 317–324. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.46>
6. Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16 січня 2003 № 435-IV. *Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>
7. Земельний кодекс України : Кодекс України; Кодекс, Закон від 25 жовтня 2001 № 2768-III. *Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2768-14>
8. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17 лютого 2011 № 3038-VI. *Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3038-17>
9. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності : Закон України від 06 вересня 2005 № 2806-IV. *Верховна Рада України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2806-15>
10. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому : Закон України від 15 серпня 2022 № 2518-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2518-20>
11. Деякі питання виконання підготовчих і будівельних робіт : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Форма типового документа, Повідомлення, Декларація, Дозвіл, Заява, Перелік від 13 квітня 2011 № 466. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/466-2011-%D0%BF>

Анотація

Князь О. І. Правове регулювання початкового та дозвільно-підготовчого етапів реалізації проєкту комерційної нерухомості в Україні. – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз правового регулювання початкового та дозвільно-підготовчого етапів реалізації проєкту комерційної нерухомості в Україні, що охоплює взаємодію цивільних, земельних та публічно-адміністративних норм. Розкрито нормативні передумови формування правового титулу на земельну ділянку, визначення її функціонального призначення та відповідність територіальному плануванню як ключові умови реалізації інвестиційних намірів. Проаналізовано порядок отримання вихідних даних, проходження погоджувальних процедур та встановлення параметрів забудови, які формують юридичну основу для подальшого проєктування й будівництва. Особливу увагу приділено характеристиці дозвільної діяльності, що включає подання заяв, комплекти документів, строки розгляду, підстави для відмови та застосування принципу мовчазної згоди. Висвітлено значення правового режиму земель, процедур зміни цільового призначення, мотивованості рішень органів влади та їх ролі у формуванні правового середовища майбутнього будівництва. Досліджено цивільно-правові аспекти початкового етапу, включно з реалізацією правоздатності та дієздатності учасників, укладенням первинних правочинів, визначенням меж здійснення суб'єктивних прав та способами їх захисту. Окремо проаналізовано регулювання спеціальних прав на майбутні та незавершені об'єкти, що потребує державної реєстрації, дотримання гарантійних обмежень та встановлення умов правочинності дій на підготовчому етапі. Підкреслено, що ефективність дозвільних процедур залежить від рівня цифровізації, узгодженості нормативної бази та належної діяльності органів контролю, які забезпечують перевірку достовірності відомостей і реагування на порушення. У результаті сформовано висновок про системний та багатоступеневий характер регулювання, спрямований на забезпечення правової визначеності, мінімізацію ризиків та створення нормативних передумов для успішної реалізації проєктів комерційної нерухомості.

Ключові слова: адміністративні процедури, будівельна діяльність, дозвільні документи, інвестиційний процес, земельні відносини, містобудівне планування, нерухоме майно, правовий режим, правозастосування, правочини, реєстрація прав, спеціальні майнові права, територіальна документація, цільове призначення земель.

Summary

Kniaz O. I. Legal regulation of the initial and permitting and preparatory stages of the implementation of a commercial real estate project in Ukraine. – Article.

The article presents a comprehensive analysis of the legal regulation governing the initial and permit-preparatory stages of implementing a commercial real estate project in Ukraine, covering the interaction of civil, land, and public-administrative norms. It outlines the normative prerequisites for forming a legal title to a land plot, determining its functional designation, and ensuring compliance with territorial planning requirements as key conditions for realising investment intentions. The study examines the procedure for obtaining baseline data, undergoing approval processes, and establishing construction parameters, which together form the legal foundation for subsequent designing and building activities. Particular attention is devoted to the characteristics of permitting activities, including the submission of applications, completeness of documentation, review deadlines, grounds for refusal, and the application of the silent-consent principle. The significance of land legal regimes, procedures for changing land designation, the obligation of reasoned decisions by public authorities, and their role in shaping the legal environment for future construction is highlighted. Civil-law aspects of the initial stage are analysed, including the exercise of legal capacity, conclusion of preliminary transactions, definition of the limits of subjective rights, and available mechanisms for their protection. The article also explores the regulation of special rights to future and unfinished real estate objects, which requires state registration, compliance with guarantee-related restrictions, and adherence to conditions ensuring the validity of preparatory actions. The study emphasises that the effectiveness of permitting procedures depends on the level of digitalisation, the coherence of the regulatory framework, and proper functioning of supervisory bodies, which verify the accuracy of submitted information and respond to violations. As a result, the article concludes that the regulation of these stages is systemic and multi-level in nature, aimed at ensuring legal certainty, minimising risks, and establishing normative prerequisites for the successful implementation of commercial real estate projects.

Key words: administrative procedures, building activity, designation of land, documentation for territory, investment process, land relations, legal regime, legal transactions, permitting documents, property rights registration, real estate, special proprietary rights, town-planning, use of land.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.8>

Ю. О. Коваль

ORCID: 0009-0000-1321-3003

ПРИНЦИП ЗАКОННОСТІ ПОДАТКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ ЯК СИСТЕМА

Постановка проблеми. Системність є фундаментальною властивістю, яка розкриває комплексність будь-якого явища, та дозволяє інтегрувати розрізнені складові елементи в єдину цілісну структуру. У цій єдності компоненти набувають якісно нових, унікальних ознак. Системність слід розглядати як іманентну характеристику права, яка визначає саму його сутність, перетворюючи нормативні приписи на цілісний, внутрішньо гармонійний та структурований механізм регулювання [1, с. 101].

Системність як властивість права найбільш показово проявляється у мегапринципі верховенства права. Зокрема, автори доповіді Венеційської комісії «Верховенство права», схваленої Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.) констатували, що «існує консенсус щодо ключового значення поняття «верховенство права» та щодо елементів, охоплених ним», серед яких виокремлено і принцип законності [2, с. 168–184]. Крім того, члени Комісії підкреслили, що «розуміння верховенства права, надане Томом Бінгемом, найкраще відображає його ключові елементи», тобто репрезентує мегапринцип як цілісну систему [3].

Разом з тим, внутрішня системність права повною мірою поширюється і на його галузі. Так, Р. О. Гаврилюк наголошує на «системному процесуальному характері податкового права», зазначаючи, що воно є «динамічною системою, яка еволюціонує під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, потребуючи відповідного інструментарію для розуміння» [4, с. 326].

Відтак, принцип законності в даному дискурсі слід розглядати виключно як системне явище, що випливає із самої природи вітчизняного податкового права, а для повноцінного розкриття його сутності, внутрішньої структури та динаміки функціонування у період правового режиму воєнного стану, варто оперувати саме системним підходом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правової природи принципу законності як складового елемента системи мегапринципу верховенства права побічно розглядалося у наукових дослідженнях таких відомих учених та дослідників у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі як Б. Таманаха [5], Т. Бінгем [3], М. Розенфельд [6], М.В. Савчин [7]. У сфері податкового права насамперед привертають увагу дослідження принципу законності здійснені П.С. Пацурківським, Р.О. Гаврилюк [8] та О.І. Дутчаком [9]. Водночас, незважаючи на значний доробок, у переважній більшості зазначених праць здійснено акцент лише на загальнотеоретичних аспектах принципу законності як елемента мегапринципу верховенства права, його реалізація у податковому праві розглядалося поверхово, а системна

природа у вітчизняному податковому праві у період дії правового режиму воєнного стану не аналізувалася взагалі. Таким чином, саме відсутність системного аналізу даної проблеми зумовлює актуальність вказаного дослідження.

Метою дослідження є здійснення аналізу системи принципу законності податкового права України в умовах воєнного стану, зокрема, з'ясування його самореферентної природи, механізмів операційної закритості та самовідтворення, застосовуючи основні положення теорії соціальних систем Нікласа Лумана.

Виклад основного матеріалу. Для більш глибокого аналізу системності принципу законності вважаємо за доцільне оперувати ключовими положеннями та категоріями теорії соціальних систем німецького соціолога Нікласа Лумана. Ця теорія ґрунтується на концепції самореферентних систем, розроблених чилійськими нейрофізіологами Умберто Матураною та Франсіско Варелою в 1960-х роках під час дослідження процесів самовідтворення живих клітин. Вони визначили самореферентні системи як ті, що здатні відтворювати власні компоненти та зв'язки виключно за допомогою внутрішніх операцій, незалежно від зовнішнього впливу [10, с. 59–84]. Універсальність системно-теоретичного підходу Лумана також підкреслюється його опорою на філософські концепції форми, теорію відносності Ейнштейна та кібернетику.

Першочерговим кроком у системному аналізі принципу законності є визначення його меж. Без встановлення цих кордонів неможливо говорити про існування такої системи, лише про невизначену сукупність елементів. Передусім слід виділити такі категорії меж:

- Предметні межі, що визначають коло відносин, у яких система принципу законності може оперувати та обробляти інформацію. Такі межі встановлені статтею 1 Податкового кодексу України, а саме — справляння податків, їх адміністрування, права та обов'язки платників податків та контролюючих органів, а також притягнення до відповідальності за податкові правопорушення [11].

- Процедурно-функціональні межі. Вони передбачають, які операції та яким чином будуть сприйняті та оброблені системою. Ці межі забезпечують операційну закритість системи, дозволяючи їй підтримувати власну логіку функціонування та вибірково реагувати на зовнішні виклики.

Здатність системи принципу законності вибірково реагувати та функціонувати в процедурно-функціональних межах вказує на існування ширшого зовнішнього середовища. Цим навколишнім світом для принципу законності податкового права є сукупність елементів і факторів, які, не будучи його частиною, впливають на нього або відчують його регулюючий вплив, тобто відбувається постійна взаємодія. Таке динамічне середовище включає політику, економіку, громадянське суспільство та, з моменту запровадження, правовий режим воєнного стану в Україні.

Методологія розрізнення системи та її навколишнього світу в системній теорії допомагає під іншим кутом розглянути вже звичну нам ієрархічну структуру правової реальності. Луман стверджує, що системна диференціація, тобто утворення систем всередині систем, замінює традиційний погляд на взаємозв'язок цілого та складових. Оскільки системи відмежовуються від навколишнього світу, всередині більших систем також можуть виникати розрізнення, де сукупна система

функціонує як унікальний «внутрішній навколишній світ» для кожної часткової системи [12, с. 22]. У цьому контексті право як загальна система слугує «внутрішнім навколишнім світом» для податкового права України, надаючи йому онтологічну основу. Своєю чергою, податкове право України є «внутрішнім навколишнім світом» для системи принципу законності.

Для розуміння механізмів відтворення систем і їхньої функціональності, в системній теорії Нікласа Лумана ключовим є категорія «комунікації». Через ці комунікації самореферентні системи набувають сутності, автономно відтворюють власні елементи та структури, реалізуючи операційне замикання [12, с. 33].

Ніклас Луман трактує право як автономну функціональну систему всередині суспільства, яка ґрунтується на узагальненому та стабільному очікуванні, що правові норми будуть дотримуватися, навіть якщо окремі порушення трапляються. На його переконання, ця система функціонує за принципом бінарного коду «право/неправо». За допомогою цього коду система права здійснює самореференцію, фільтруючи зовнішню інформацію та інтегруючи її у власну правову логіку, що забезпечує її операційну незалежність та автономію. Подібно до інших соціальних систем, право пройшло еволюційний шлях, розвинувшись від базових форм до сучасного позитивного права, втіленого в законах та інших нормативних актах, ухвалених відповідними законодавчими органами [13, с. 88].

Аналізуючи структурну специфіку системи принципу законності, вважаємо за доцільно використовувати поняття «правова операція» як її базовий, конститутивний елемент. Правова операція — це неподільна одиниця функціонування системи принципу законності, яка відіграє ключову роль у її відтворенні. Вона не існує незалежно від системи, а конститується як така лише тоді, коли система принципу законності податкового права її обробляє та «визнає», вбудовуючи у свою структуру взаємозв'язків.

Система принципу законності вибірково відбирає з безлічі зовнішніх подій та інформації (економічних відносин, політичних рішень тощо) лише ті операції, які релевантні для її функціонування згідно з її правилами. Цей відбір необхідний через непереборну комплексність навколишнього світу. Завдяки такому селективному підходу, правова операція, як неподільна одиниця із зовнішнього світу, інтерпретується системою та трансформується в її елемент, що впливає на подальше відтворення принципу законності.

Ніклас Луман заперечує поширені уявлення про системи як про випадкові сукупності, наголошуючи, що їхня внутрішня організація завжди врегульована. Для опису цього фундаментального регулювання він вводить поняття «зумовлювання». Суть зумовлювання полягає в тому, що відношення між елементами можливе лише за наявності або відсутності певних умов, що визначає логіку взаємодії та забезпечує цілісність системи. У системі принципу законності податкового права України, зумовлювання пронизує всю структуру, створюючи складну ієрархію взаємозалежностей, де кожна дія або рішення як правова операція залежить від виконання певних умов [12, с. 90].

Системний аналіз виділяє два ключові аспекти зумовлювання у системі принципу законності податкового права:

– Нормотворчі операції зумовлюють правозастосовні. Прийняття нового податкового законопроекту (нормотворча операція) безпосередньо створює можливість його застосування суб'єктами та платниками податків (правозастосовні операції).

– Дії суб'єктів зумовлюються обсягом повноважень. Цей аспект є основоположним. Частина друга статті 19 Конституції України передбачає, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [14]. Будь-яка правова операція суб'єкта владних повноважень є законною (і обробляється системою) лише за умови абсолютної відповідності цим конституційним вимогам. Верховний Суд у справі № 520/1179/23 від 22 квітня 2024 року підтвердив, що після визнання незаконним рішення про можливість виконання платником свого податкового обов'язку, всі подальші дії контролюючого органу щодо погашення податкових зобов'язань та застосування відповідальності до такого платника є незаконними [15].

Правова система працює за бінарним кодом «право/неправо», але принцип законності податкового права, ґрунтуючись на статті 92 Конституції України, згідно з якою виключно законами України встановлюються система оподаткування, податки і збори [15], використовує більш специфічний бінарний код: «встановлено законом» / «не встановлено законом». Бінарний код є механізмом, що забезпечує ключовий системний процес — самореференцію або самовідтворення. За Нікласом Луманом, самореферентна система сама створює свої елементи як функціональні одиниці та постійно відтворює цей процес самостворення у всіх взаємодіях між ними, незалежно від зовнішніх впливів [12, с. 99].

Процес самовідтворення передбачає створення лише таких елементів, які визначені самою системою. Система принципу законності не може безпосередньо оперувати, наприклад, економічними чи політичними операціями як власними елементами, лише правові операції є однорідними елементами, з яких система відтворює себе.

Правила самовідтворення системи принципу законності є внутрішніми та зумовлені її логікою. Можемо виокремити наступні правила:

– Положення статті 92 Конституції України, які формують бінарний код «встановлено законом» / «не встановлено законом». Цей код відбирає правові операції, що можуть бути інтегровані в систему, відхиляючи «неправові».

– Інші конституційні норми щодо оподаткування, зокрема статті 19 та 67 Основного Закону, які є нормативною основою для податкових правовідносин.

– Приписи п.п. 4.2 та 4.4 ст. 4 Податкового кодексу України, що регламентують процедури встановлення, скасування податків, зборів та пільг Верховною Радою України, а також місцевими органами влади.

– Правові зобов'язання України за ратифікованими міжнародними договорами. Згідно зі статтею 3 Податкового кодексу України, такі договори є частиною податкового законодавства і мають пріоритет над національним законодавством у разі колізій [11].

Самовідтворення системи принципу законності за власною логікою призводить до її операційної закритості, оскільки вона контактує із зовнішнім світом лише

через перетворення зовнішніх подразників на внутрішні правові операції. Ніклас Луман зазначав, що кожна система сприймає навколишній світ, витягуючи з нього лише те, що стосується її самої, але це не означає тотальної залежності. Навпаки, складність системи та її оточення виключає односторонню залежність, забезпечуючи діалектичну взаємодію та автономність системи [12, 101].

Ця операційна закритість не ізолює систему, а, навпаки, розширює її здатність до взаємодії із зовнішнім середовищем. Створюючи власні, точно визначені елементи, система принципу законності ефективніше сприймає та обробляє високу комплексність навколишнього світу. Система активно конструює своє розуміння зовнішнього світу крізь призму власної логіки, забезпечуючи поєднання автономності та результативної відкритості.

Внутрішні правила самореференції є стійкими та незмінними. Система не може існувати інакше, ніж через ці самовідтворювальні процеси, продиктовані її внутрішньою логікою. Будь-яка зміна цих фундаментальних правил призвела б не до адаптації, а до трансформації системи в інше явище та зрештою до її «смерті» – втрати функціональної ідентичності та автономії.

Хоча воєнний стан став надзвичайним викликом для правової системи України, він не припинив дію та жодним чином не видозмнив приписи конституційних положень та основних засад податкового законодавства, які визначають правила самовідтворення принципу законності. Внутрішня логіка та іманентні правила самовідтворення системи залишилися непорушними. Система не дестабілізувалася і продовжує фільтрувати правові операції за допомогою бінарного коду. Можемо констатувати, що принципу законності вітчизняного податкового права вдалося зберегти свою ідентичність, самодостатність та належну функціональність в умовах воєнного стану.

Висновки. Системність є іманентною властивістю, яка характерна праву як явищу, так і податковому праву як окремій галузі. Відтак, принцип законності має таку ж системну природу, як і податкове право загалом. Система принципу законності податкового права України, аналізована крізь призму теорії соціальних систем Нікласа Лумана, функціонує як самореферентна структура. Чітко визначені предметні та процедурно-функціональні межі системи, що ґрунтуються на положеннях Податкового кодексу та Конституції України, регулюють сферу її впливу та механізми обробки інформації. «Правова операція» виступає конститутивним елементом цієї системи, відбір якої із зовнішнього світу відбувається за допомогою бінарного коду «встановлено законом» / «не встановлено законом», що впливає зі статті 92 Конституції України. Цей код є ключовим механізмом самовідтворення, що дозволяє системі безперервно генерувати та інтегрувати нові структурні елементи.

Система принципу законності характеризується операційною закритістю, що не є синонімом ізоляції, а навпаки, забезпечує її автономність та ефективну взаємодію із зовнішнім середовищем шляхом конвертації зовнішніх подразників у внутрішні правові операції. Завдяки цій автономності та закритості в умовах дії правового режиму воєнного стану, система законності продемонструвала свою стійкість, зберігши ідентичність та функціональність.

Література

1. Браславський Р. Г. Системність принципів податкового права як ознака сформованості галузі права. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 101–103.
2. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.) на основі коментарів, що їх надали: пан Пітер Ван Дайк (член Комісії, Нідерланди), пані Грет Галлер (член Комісії, Швейцарія), пан Джефрі Джауел (член комісії, Велика Британія) та пан Коарло Туорі (член комісії, Фінляндія). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
3. Бінгем Т. Правовладдя. Переклад з англ. та заг. редакція С. Головатого. Київ : USAID, 2024. 256 с.
4. Гаврилюк Р. О. Природа податкового права: антропосоціокультурний підхід : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. 636 с.
5. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
6. Rosenfeld M. The Rule of Law and legitimacy of constitutional democracy. *Southern California Law Review*. 2019. Vol. 74. P. 1307–1352.
7. Савчин М. В. Конституціоналізм і війна. *Український часопис конституційного права*. Вип. №2. 2022. С. 3–14.
8. Пацурківський П. С., Гаврилюк Р. О. Воєнна матриця податкового права України. *Право України*. 2023. №4. С. 106–123.
9. Дутчак О. І. Юридичне поняття воєнної парадигми податкового права України. *Юридична Україна*. 2024. № 5 (257). С. 15–27.
10. Maturana, H. R., & Varela, F. J. Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living. D. Reidel Publishing Company. 1980, p. 59-81.
11. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.
12. Niklas Luhmann. Social systems. Translated by John Bcdnarz, Jr. with Dirk Baecker. Editors Timothy Lenoir and Hans Ulrich Gum Brecht. Stanford university press Stanford, California. 1995. p. 23–215.
13. Niklas Luhmann, *Das Recht der Gesellschaft*, 1993, p. 427
14. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>
15. Постанова Верховного Суду від 22 квітня 2024 року у справі № 520/1179/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118566412>

Анотація

Коваль Ю. О. Принцип законності податкового права України як система. – Стаття.

У статті детально досліджується системність принципу законності податкового права України, застосовуючи ключові положення теорії соціальних систем Нікласа Лумана. Автори підкреслюють, що системність є фундаментальною, іманентною властивістю права, яка формує його внутрішню організацію, специфіку взаємозв'язків між елементами та їхню взаємодію, перетворюючи нормативні приписи на цілісний, гармонійний та структурований механізм регулювання. Принцип законності податкового права України розглядається як само відтворювальне системне явище, що впливає із самої природи вітчизняного податкового права, а його аналіз в умовах правового режиму воєнного стану зосереджується на з'ясуванні самореферентної природи, механізмів операційної закритості та самовідтворення.

Дослідження визначає чіткі предметні та процедурно-функціональні межі системи принципу законності, які ґрунтуються на положеннях Податкового кодексу та Конституції України, забезпечуючи її цілісність, ідентичність та структурованість. Наголошується, що право як загальна система слугує «внутрішнім навколишнім світом» для податкового права, яке, своєю чергою, є «внутрішнім навколишнім світом» для системи принципу законності.

Автори визначають «правову операцію» як базовий, конститутивний елемент системи принципу законності. Відбір таких операцій із зовнішнього середовища відбувається за допомогою специфічного бінарного коду «встановлено законом» / «не встановлено законом», що впливає зі статті 92 Конституції України. Цей код є ключовим механізмом самореферентності та самовідтворення, що дозволяє системі безперервно генерувати та інтегрувати нові структурні елементи. Розглядаються два ключові аспекти

зумовлювання: нормотворчі операції зумовлюють правозастосовні, а дії суб'єктів зумовлюються обсягом повноважень відповідно до Конституції України.

Підкреслюється, що операційна закритість системи принципу законності не є синонімом ізоляції, а, навпаки, забезпечує її автономність та ефективну взаємодію із зовнішнім середовищем шляхом фільтрації та конвертації зовнішніх подразників у внутрішні правові операції. У статті констатується, що завдяки цій автономності та закритості в умовах дії правового режиму воєнного стану, система принципу законності вітчизняного податкового права продемонструвала свою стійкість, зберігши ідентичність та належну функціональність, оскільки внутрішня логіка та іманентні правила самовідтворення залишилися непорушними.

Ключові слова: податкове право України; принципи податкового права; системна природа податкового права; принцип законності податкового права України в умовах воєнного стану; самореферентна система.

Summary

Koval Yu. O. The principle of legality of tax law of Ukraine as a system. – Article.

The article thoroughly examines the systematic nature of the principle of legality within the tax law of Ukraine, applying key provisions of Niklas Luhmann's theory of social systems. The authors emphasize that systematicity is a fundamental, immanent property of law, which shapes its internal organization, the specifics of interconnections between elements, and their interaction, transforming normative prescriptions into a holistic, harmonious, and structured regulatory mechanism. The principle of legality of Ukrainian tax law is viewed as a self-reproducing systemic phenomenon, stemming from the very nature of domestic tax law, with its analysis under martial law focusing on elucidating its self-referential nature, mechanisms of operational closure, and self-reproduction.

The study defines the clear substantive and procedural-functional boundaries of the system of the principle of legality, which are based on the provisions of the Tax Code and the Constitution of Ukraine, ensuring its integrity, identity, and structuredness. It is highlighted that law, as a general system, serves as an «internal environment» for tax law, which, in turn, acts as an «internal environment» for the system of the principle of legality. The authors identify «legal operation» as the basic, constitutive element of the system of the principle of legality. The selection of such operations from the external environment occurs through a specific binary code «established by law» / «not established by law», derived from Article 92 of the Constitution of Ukraine. This code is a key mechanism for self-reference and self-reproduction, allowing the system to continuously generate and integrate new structural elements. Two key aspects of conditioning are considered: norm-setting operations condition law-enforcement ones, and the actions of subjects are conditioned by the scope of powers in accordance with the Constitution of Ukraine.

It is emphasized that the operational closure of the system of the principle of legality is not synonymous with isolation; rather, it ensures its autonomy and effective interaction with the external environment by filtering and converting external stimuli into internal legal operations. The article concludes that thanks to this autonomy and closure, under the martial law regime, the system of the principle of legality of domestic tax law has demonstrated its resilience, preserving its identity and proper functionality, as its internal logic and immanent rules of self-reproduction remained inviolable.

Key words: tax law of Ukraine; principles of tax law; systemic nature of tax law; principle of legality of tax law of Ukraine under martial law; self-referential system.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.9>*О. М. Ковальчук*

ORCID: 0009-0000-4477-3046

ОБОВ'ЯЗКИ В СТРУКТУРІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ АДВОКАТА

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку правової держави в Україні характеризується зростанням ролі адвокатури у забезпеченні реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина. У цих умовах особливого значення набуває адміністративно-правовий статус адвоката як суб'єкта публічно-правових відносин. Центральне місце в його структурі займають не лише права, але й обов'язки, які визначають межі професійної поведінки, стандарти діяльності та рівень відповідальності адвоката перед суспільством, клієнтом і державою. Водночас у науковій літературі проблематика обов'язків адвоката найчастіше розглядається фрагментарно, переважно крізь призму етики або дисциплінарної відповідальності, що не дозволяє сформувати цілісне уявлення про їх місце в адміністративно-правовому статусі.

Недостатня теоретична розробленість зазначеного питання ускладнює правозастосовну практику, знижує рівень правової визначеності та ускладнює формування єдиних стандартів професійної діяльності адвокатів. У зв'язку з цим виникає потреба у комплексному науковому аналізі обов'язків адвоката саме як елемента його адміністративно-правового статусу, з урахуванням норм чинного законодавства, практики органів адвокатського самоврядування та сучасних викликів правозахисної діяльності.

Метою статті є визначення місця та ролі обов'язків у структурі адміністративно-правового статусу адвоката, з'ясування їх правової природи, змісту та значення для забезпечення законності й ефективності адвокатської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового статусу адвоката досліджувалися у працях багатьох українських науковців, зокрема у контексті конституційного статусу адвокатури, організаційних засад її діяльності, гарантій незалежності та дисциплінарної відповідальності. Значна кількість наукових робіт присвячена аналізу прав адвоката як учасника адміністративних, цивільних і кримінальних проваджень. Водночас питання обов'язків адвоката переважно розглядаються як складова професійної етики або підстава дисциплінарної відповідальності, без належного акценту на їх адміністративно-правовій природі.

У сучасних дослідженнях звертається увага на публічно-правовий характер окремих функцій адвокатської діяльності, що зумовлює необхідність поширення на адвоката вимог, притаманних суб'єктам публічного адміністрування. Проте комплексні наукові дослідження, спрямовані саме на визначення системи обов'язків адвоката в структурі його адміністративно-правового статусу, залишаються поодинокими. Це свідчить про актуальність обраної теми та наукову потребу її подальшої розробки.

Виклад основного матеріалу. Інститут адвокатури посідає особливе місце в системі забезпечення прав і свобод людини та громадянина, оскільки саме адвокат є ключовим суб'єктом реалізації конституційного права на правову допомогу. Адміністративно-правовий статус адвоката формується як складне правове явище, що охоплює сукупність його прав, обов'язків, гарантій діяльності та юридичної відповідальності. У цій структурі обов'язки адвоката відіграють визначальну роль, оскільки вони забезпечують не лише належне виконання професійних функцій, а й підтримання високого рівня правової культури, довіри суспільства до адвокатури та ефективність правозахисної діяльності в цілому.

Обов'язки адвоката як елемент його адміністративно-правового статусу мають публічно-правовий характер, оскільки їх виконання пов'язане не лише з приватними інтересами клієнта, а й з інтересами правосуддя, держави та суспільства. Вони визначають межі допустимої поведінки адвоката у сфері професійної діяльності, встановлюють стандарти її добросовісності, законності та етичності. Саме через систему обов'язків забезпечується узгодження принципу незалежності адвокатської діяльності з вимогами законності, професійної відповідальності та підзвітності органам адвокатського самоврядування.

У процесі здійснення професійної діяльності адвокат наділений правом вчиняти всі дії, що не суперечать вимогам законодавства, правилам професійної етики та умовам договору про надання правової допомоги, якщо такі дії спрямовані на належне виконання взятих зобов'язань. Одним із ключових інструментів у цьому контексті є право звернення з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб за їхньою згодою. Адвокатський запит виступає одним із основних способів отримання необхідної інформації від суб'єктів публічного та приватного права для ефективного захисту інтересів клієнта. Загальні засади щодо змісту адвокатського запиту та порядку його розгляду закріплені в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1].

Відповідно до частини другої статті 24 цього Закону, адресати запиту зобов'язані протягом п'яти робочих днів з моменту його отримання надати адвокату відповідну інформацію та копії документів. До запиту обов'язково мають додаватися засвідчені копії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю та ордер або доручення відповідного органу з надання безоплатної правової допомоги. За відсутності зазначених документів запит визнається таким, що оформлений неналежним чином, що є підставою для відмови у наданні інформації чи документів [2].

Важливим правом адвоката є також представництво і захист прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб у судах, органах державної влади, органах місцевого самоврядування, а також перед посадовими та службовими особами як в Україні, так і за її межами. Реалізація цього повноваження передбачає здійснення захисту прав підозрюваних, обвинувачених, підсудних, засуджених, виправданих, осіб, щодо яких застосовуються чи можуть застосовуватися примусові заходи медичного або виховного характеру, осіб, стосовно яких вирішується питання екстрадиції, а також осіб, які притягаються до адміністративної відпові-

дальності. Окрім цього, адвокат виконує представницьку функцію у цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, а також забезпечує реалізацію прав і обов'язків потерпілих, цивільних позивачів і відповідачів у кримінальному провадженні.

Адвокат наділений правом ознайомлюватися з документами та матеріалами, необхідними для надання правової допомоги, на підприємствах, в установах і організаціях, за винятком інформації з обмеженим доступом. Законодавство передбачає можливість отримання практично будь-якої інформації, необхідної для здійснення захисту чи представництва, за двома винятками: адвокатський запит не може стосуватися надання консультацій щодо законодавства, а також не допускається надання інформації з обмеженим доступом та копій відповідних документів. На практиці це спричиняє як випадки зловживання правом на запит з боку адвокатів, так і необґрунтовані відмови з боку суб'єктів господарювання та установ у наданні інформації.

До повноважень адвоката належить також складання процесуальних і правових документів, зокрема заяв, скарг, клопотань, претензій, позовних заяв, апеляційних і касаційних скарг, мирових угод, пояснень та інших документів, що використовуються у досудовому та судовому провадженні. Адвокат має право особисто доповідати свої клопотання та скарги посадовим і службовим особам, отримувати на них письмові мотивовані відповіді, бути присутнім під час їх розгляду колегіальними органами та надавати пояснення щодо їх суті. Такі повноваження мають представницький характер і спрямовані на забезпечення ефективного відстоювання правової позиції клієнта.

Окреме місце в діяльності адвоката займає право збирання відомостей, які можуть бути використані як докази. Воно реалізується шляхом витребування, отримання та вилучення документів, речей, їх копій, ознайомлення з ними, а також опитування осіб за їх добровільною згодою. Адвокат має можливість знайомитися з матеріалами на підприємствах, в установах, організаціях, громадських об'єднаннях, за винятком відомостей, що становлять охоронювану законом таємницю, отримувати письмові висновки фахівців і спеціалістів, а також опитувати громадян. Якщо йдеться про неповнолітніх осіб, обов'язковою є згода їхніх законних представників. Водночас практична реалізація цього права часто ускладнюється відсутністю обов'язку у суб'єктів надавати інформацію без їхньої згоди, що значно звужує можливості адвоката щодо збирання доказів.

Адвокат також має право застосовувати технічні засоби для копіювання матеріалів справи, фіксації процесуальних дій та перебігу судового засідання у порядку, визначеному законом. Використання допускається лише дозволених законом аудіо- та відеозасобів. При цьому судова практика виходить із необхідності дотримання вимог допустимості не лише самого доказу, а й способу його отримання. Пленум Верховного Суду України, аналізуючи відповідні справи, наголосив, що порушення процесуального порядку здобуття доказу, зокрема під час допиту неповнолітніх, є підставою для визнання такого доказу недопустимим, що кореспондує з доктриною «плодів отруєного дерева» [3].

У межах здійснення професійних обов'язків адвокат має право посвідчувати копії документів у справах, які він веде, за винятком випадків, коли законом передбачено інший спосіб посвідчення. На таких копіях має бути зроблений відповідний напис і поставлена печатка, а за вимогою суду повинні бути подані оригінали для звірки. Крім того, адвокат може отримувати письмові висновки експертів і спеціалістів із питань, що потребують спеціальних знань, що сприяє забезпеченню принципів змагальності та процесуальної рівності сторін і значно розширює можливості у збиранні доказової інформації [4, с. 239].

Як бачимо, у структурі адміністративно-правового статусу адвоката обов'язки тісно пов'язані з реалізацією його професійних прав. Право на захист, представництво, збирання доказів, участь у процесуальних діях неможливе без одночасного виконання обов'язків щодо сумлінного здійснення професійної діяльності, додержання вимог законодавства, правил адвокатської етики та збереження адвокатської таємниці. Такий взаємозв'язок прав і обов'язків забезпечує баланс між свободою професійної діяльності адвоката та необхідністю запобігання зловживанням.

Важливе значення в адміністративно-правовому статусі адвоката має обов'язок діяти виключно на законних підставах і в межах наданих повноважень. Дотримання законності у професійній діяльності є базовою вимогою, порушення якої призводить не лише до дисциплінарної, а в окремих випадках і до адміністративної чи кримінальної відповідальності. Цей обов'язок забезпечує належне функціонування механізму правосуддя та унеможливорює використання адвокатського статусу всупереч інтересам правопорядку.

Зміст статті 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1] закріплює систему професійних обов'язків адвоката, серед яких ключове значення має неухильне дотримання присяги адвоката України та вимог Правил адвокатської етики [5]. Важливим є також обов'язок інформувати клієнта про хід виконання договору про надання правової допомоги на його вимогу, а також своєчасно повідомляти про можливий чи реальний конфлікт інтересів. Окрему групу становлять зобов'язання щодо безперервного професійного розвитку адвоката, виконання рішень органів адвокатського самоврядування та забезпечення належного захисту персональних даних фізичних осіб, якими адвокат володіє у зв'язку зі здійсненням своєї професійної діяльності. Поряд із цими спеціальними обов'язками особливе місце займає загальний обов'язок неухильного додержання вимог законодавства та здійснення своїх повноважень на засадах добросовісності. Зазначений принцип набув широкого застосування у практиці Верховного Суду. Так, у постанові Верховного Суду від 18 жовтня 2021 року у справі № 299/3611/19 (провадження № 61-9218св21) наголошено, що всі учасники процесу зобов'язані сумлінно реалізовувати свої процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, а добросовісність означає використання прав за їх цільовим призначенням, здійснення обов'язків у межах, установлених законом, недопущення посягання на права інших учасників судового процесу та заборону зловживання наданими правами. Аналогічну правову позицію висловлено в постанові Верховного Суду від 8 травня 2018 року у справі № 910/1873/17, де підкреслено, що принцип добросовісності є загальною правовою засадою, яка передбачає необхідність чесної та сумлінної пове-

дінки суб'єктів під час виконання юридичних обов'язків і реалізації суб'єктивних прав, а сама добросовісність включає недопустимість зловживання правом, що впливає з конституційного припису про неприпустимість порушення прав і свобод інших осіб під час реалізації власних прав і свобод [6]. У цьому контексті добросовісна поведінка адвоката при здійсненні ним своїх прав та обов'язків повинна розглядатися як обов'язкова професійна вимога, особливо у випадках представництва інтересів сторін у виконавчому провадженні.

Особливе місце серед обов'язків адвоката посідає обов'язок додержання адвокатської таємниці. Його значення полягає у забезпеченні довіри між адвокатом і клієнтом, без якої неможлива ефективна правнича допомога. Адміністративно-правовий характер цього обов'язку проявляється в тому, що держава через систему нормативних приписів та механізмів відповідальності гарантує його дотримання, визнаючи таємницю складовою публічного інтересу у сфері правосуддя.

У структурі адміністративно-правового статусу важливе значення має також обов'язок адвоката підвищувати свій професійний рівень. Постійний розвиток законодавства, судової практики та правових доктрин зумовлює необхідність безперервного удосконалення професійних знань. Виконання цього обов'язку є запорукою якісного надання правової допомоги, а отже, безпосередньо впливає на ефективність реалізації прав і свобод громадян. Невиконання цього обов'язку може призводити до професійної некомпетентності, що підриває авторитет адвокатури як правового інституту.

Обов'язки адвоката також охоплюють дотримання принципів незалежності, доброчесності та недопущення конфлікту інтересів. Адвокат зобов'язаний утримуватися від дій, які можуть поставити під сумнів його об'єктивність, неупередженість або лояльність до клієнта. Ці вимоги мають не лише етичний, а й адміністративно-правовий характер, оскільки їх порушення тягне за собою застосування заходів дисциплінарного впливу з боку органів адвокатського самоврядування, що діють у межах адміністративно-правових повноважень.

Окремої уваги потребує питання співвідношення обов'язків адвоката з його гарантіями діяльності. Незалежність адвоката, недоторканність його професійної діяльності, заборона втручання в здійснення захисту не означають відсутності обов'язків або звільнення від відповідальності. Навпаки, саме система обов'язків і відповідальності забезпечує реальний зміст гарантій, перетворюючи їх на інструмент законного, а не свавільного здійснення професійних повноважень.

Реалізація правосуб'єктності адвоката супроводжується наявністю спеціальних гарантій, закріплених у статті 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1, ст. 23]. Ці гарантії спрямовані на недопущення втручання у професійну діяльність адвоката, забезпечення збереження адвокатської таємниці та наближення правового статусу адвоката до статусу осіб, що здійснюють публічні повноваження. До таких гарантій належать заборона будь-яких форм перешкоджання адвокатській діяльності, недопустимість вимагання від адвоката та пов'язаних із ним осіб відомостей, що становлять адвокатську таємницю, особливий порядок проведення щодо адвоката оперативно-розшукових заходів і слідчих дій виключно на підставі судового рішення, заборона витребування та вилучення доку-

ментів, пов'язаних із наданням правової допомоги, рівність прав адвоката з іншими учасниками процесу, охорона життя, здоров'я, честі, гідності та майна адвоката і членів його сім'ї, гарантії безпеки під час участі у кримінальному провадженні, заборона залучення до конфіденційного співробітництва, втручання у приватне спілкування з клієнтом, ототожнення адвоката з клієнтом, впливу на правову позицію адвоката, а також особливий порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності та повідомлення про підозру. Окремо передбачено спеціальний процесуальний порядок проведення обшуку, огляду чи тимчасового доступу до речей і документів адвоката з обов'язковою участю представника ради адвокатів регіону та чітким визначенням переліку об'єктів, які можуть бути вилучені [7].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, обов'язки в структурі адміністративно-правового статусу адвоката є важливим елементом, що забезпечує належну реалізацію його професійних прав, дотримання засад законності, етики та доброчесності, а також ефективне функціонування адвокатури як інституту громадянського суспільства. Вони виконують не лише регулятивну, а й гарантійну функцію, сприяючи захисту прав і свобод людини, зміцненню довіри до правосуддя та утвердженню принципу верховенства права. Подальший розвиток адміністративно-правового статусу адвоката має відбуватися через удосконалення системи його обов'язків із урахуванням сучасних викликів, цифровізації правової сфери та зростання ролі адвокатури в демократичному суспільстві.

Література

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 27. Ст. 282.
2. Адвокатський запит: надати чи відмовити? Всеукраїнське юридичне видання «Юридична Газета». URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/advokatskiy-zapitnadati-chi-vidmoviti.html>. (дата доступу: 17.10.2025).
3. Зейкан Я.П. Перешкоди правосуддю, або Хто попереджений – той озброєний: практичний посібник. К. : КНТ, 2009. 256 с.
4. Бисага Ю. М., Заборовський В. В. Право адвоката одержувати письмові висновки фахівців, експертів із питань, що потребують спеціальних знань як одне з основних його професійних прав. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 237–240.
5. Правила адвокатської етики, схвалені Звітньо-виборним з'їздом адвокатів України 2017 року 09.06.2017 р. *Офіційний веб-сайт НААУ*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001891-17> (дата доступу: 17.10.2025).
6. Сакара Н. Принцип доброчесності та зловживання процесуальними правами. Презентація судді Верховного Суду. *Офіційний веб-портал судової влади*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Princ_dobroso.pdf (дата доступу: 17.10.2025).
7. Меєрович Н.А. Щодо адміністративно-правового статусу адвоката. *Форум права*. 2013. № 3. С. 372–375.

Анотація

Ковальчук О. М. Обов'язки в структурі адміністративно-правового статусу адвоката. – Стаття.

У статті досліджена проблема визначення місця та значення обов'язків у структурі адміністративно-правового статусу адвоката. Наголошено, що сучасний етап розвитку правової держави в Україні характеризується зростанням ролі адвокатури у забезпеченні реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина. У цих умовах особливого значення набуває адміністративно-правовий статус адвоката як суб'єкта публічно-правових відносин. Центральне місце в його структурі займають

не лише права, але й обов'язки, які визначають межі професійної поведінки, стандарти діяльності та рівень відповідальності адвоката перед суспільством, клієнтом і державою. Обґрунтовано думку, що в умовах становлення правової держави та розвитку інституту адвокатури саме система обов'язків адвоката відіграє ключову роль у забезпеченні законності, професійної доброчесності та ефективності надання правової допомоги. Обов'язки адвоката розглянуто як елемент публічно-правового регулювання, спрямований не лише на захист інтересів клієнта, а й на забезпечення інтересів правосуддя, держави та суспільства в цілому. Досліджено зміст основних обов'язків адвоката, закріплених у законодавстві України та правилах адвокатської етики, зокрема дотримання законності, збереження адвокатської таємниці, уникнення конфлікту інтересів, сумлінне здійснення професійної діяльності, підвищення кваліфікації та виконання рішень органів адвокатського самоврядування. Наголошено на взаємозв'язку прав і обов'язків адвоката як необхідній умові забезпечення балансу між його незалежністю та професійною відповідальністю. Особлива увага була приділена адміністративно-правовим механізмам забезпечення виконання обов'язків адвоката, ролі органів адвокатського самоврядування у здійсненні контролю та застосуванні заходів дисциплінарного впливу. Підкреслено, що система обов'язків і відповідальності надає реальний зміст гарантіям незалежності адвокатської діяльності. Зроблено висновок про необхідність удосконалення нормативного закріплення обов'язків адвоката з урахуванням цифровізації правової сфери та сучасних викликів правозахисної діяльності.

Ключові слова: адвокат, адміністративно-правовий статус, обов'язки адвоката, адвокатська етика, адвокатська таємниця, незалежність адвокатури, дисциплінарна відповідальність.

Summary

Kovalchuk O. M. Obligations in the structure of the administrative and legal status of an advocate. – Article.

The article examines the problem of determining the place and significance of duties in the structure of the administrative and legal status of a lawyer. It is emphasized that the current stage of development of the rule of law in Ukraine is characterized by the growth of the role of the bar in ensuring the implementation and protection of human and citizen rights and freedoms. In these conditions, the administrative and legal status of a lawyer as a subject of public legal relations acquires special importance. The central place in its structure is occupied not only by rights, but also by duties that determine the boundaries of professional behavior, standards of activity and the level of responsibility of a lawyer to society, the client and the state. The opinion is substantiated that in the conditions of the formation of a rule of law and the development of the institute of the bar, it is the system of duties of a lawyer that plays a key role in ensuring the legality, professional integrity and efficiency of the provision of legal assistance. The duties of a lawyer are considered as an element of public legal regulation aimed not only at protecting the interests of the client, but also at ensuring the interests of justice, the state and society as a whole. The content of the main duties of a lawyer, enshrined in the legislation of Ukraine and the rules of lawyer ethics, was studied, in particular, compliance with the law, preservation of lawyer secrecy, avoidance of conflict of interest, conscientious performance of professional activities, advanced training and implementation of decisions of the bodies of bar self-government. The interrelation of the rights and duties of a lawyer was emphasized as a necessary condition for ensuring a balance between his independence and professional responsibility. Particular attention was paid to the administrative and legal mechanisms for ensuring the performance of the duties of a lawyer, the role of the bodies of bar self-government in exercising control and applying disciplinary measures. It was emphasized that the system of duties and responsibilities gives real content to the guarantees of the independence of legal activities. The conclusion was made about the need to improve the regulatory fixation of the duties of a lawyer, taking into account the digitalization of the legal sphere and modern challenges of human rights protection activities.

Key words: advocate, administrative and legal status, obligations of the advocate, legal ethics, attorney-client privilege, independence of the bar, disciplinary liability.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 34.047

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.10>*Ю. В. Кривицький*

ORCID: 0000-0002-7063-4725

ПРАВОВА РЕФОРМА ЯК РІЗНОВИД СУСПІЛЬНОЇ РЕФОРМИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Щодня нові закони й норми
Суспільству пруть нові реформи –
Конституційну, правову,
Податкову і судову,
Сільськогосподарську, медичну,
Пенсійну і енергетичну,
Освітню і бозна-яку
Ми ще відчуєм на віку

Постановка проблеми. Сучасний світ стрімко змінюється, риси сьогодення різко контрастують із учорашніми. Від часів Геракліта з його відомим висловом «усе тече, плине» (грец. πάντα ῥεῖ) ці твердження, ймовірно, видаються майже аксіоматичною банальністю для всіх епох, культур і цивілізацій, але повсякденний досвід наших сучасників, які є очевидцями численних змін, доводить їх правильність [1, с. 5]. Із цього приводу Ю.Н. Харарі слушно зауважує, що будь-яка спроба опису характеристик новітнього суспільства схожа на визначення кольору хамелеона. Єдиною характеристикою, в якій ми можемо бути впевнені, – це безперервні, постійні зміни. Люди вже звикли до цього. Більшість із нас вважають суспільний лад чимось гнучким, що ми можемо легко його перетворювати за бажанням. Основною обіцянкою досучасних правителів своєму населенню було захистити традиційний устрій або навіть повернутися до якоїсь втраченої золотої доби. Упродовж останніх двох століть державні діячі та політики переважно обіцяють виборцям зруйнувати старий світ і побудувати на його місці кращий. Навіть найконсервативніші політичні партії не закликають просто залишити все без змін. Усі вони обіцяють соціальні, освітні й економічні реформи, причому часто здійснюють ці обіцянки [2, с. 55, 318].

Вирішення назрілих суспільних проблем можливе двома способами: шляхом громадянського протистояння, революції або за допомогою суспільних реформ [3, с. 272]. Розбудувати розвинуте громадянське суспільство, також відповідні йому сталу демократію та ринкову економіку можливо лише за умови комплексного, системного реформування всіх сфер і галузей життєдіяльності соціуму. Складовою такого реформування є правова реформа, що має охопити більшість правових явищ [4, с. 3]. Суспільне життя розвивається за законами природи і не лише природи. Зміна циклів розвитку суспільства потребує реформування суспільних відносин. Реформування – це природний процес перетворення суспільного буття. Суспільна реформа визнана найкращим шляхом прогресивного розвитку суспіль-

ства. За змістом реформа є суттєвою, якісною зміною певної сторони суспільного життя [5, с. 17].

Не лише теорія, а й практика суспільної реформи в Україні – це важливе питання без готових відповідей. Після перших спроб незалежної України прискорено адаптуватися до цивілізованого світу з'ясувалося, що шлях суспільної реформи є куди складнішим і тривалішим, аніж здавалося спочатку. Водночас нині цілком зрозуміло: щоб глибше пізнати природу суспільних змін і визначити орієнтири прогресивного поступу в різних його сферах (галузях), потрібні подальші системні дослідження суспільної реформи, зокрема правової, осмислення чинників, що на неї впливають, вивчення теорій, доктрин соціокультурних процесів та їх адаптація до вітчизняних реалій, а також гармонізація практики багатовимірних перетворень в Україні з міжнародними і регіональними змінами. Лише в такий спосіб можливе обґрунтування концептуальних основ і механізму реалізації правової реформи [6, с. 248]. Розгляд останньої неможливий без всебічного опрацювання її родового поняття – суспільної реформи, що містить основний «генетичний код» реформи будь-якого виду. З огляду на це особливої значущості та першочерговості набуває вивчення правової реформи як різновиду суспільної реформи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження є наукові напрацювання В.І. Багрія, Н.В. Белікової, І.П. Бідзюри, В.П. Горбатенка, С.Д. Гусарева, С.А. Єрохіна, М.І. Козюбри, А.М. Колодій, С.О. Кравченка, В.В. Лемака, Б.В. Малишева, Н.М. Пархоменко, В.О. Сарапіна, Т.І. Тарахонич, В.С. Чорного, Т.О. Шаравари, О.І. Ющика та інших учених, які розкрили ключові закономірності суспільного розвитку, природу соціальних змін і трансформацій, теоретичні основи реформаторських процесів. Проте, попри значний доробок щодо суспільної реформи, питання комплексного загальнотеоретичного осмислення правової реформи саме як її різновиду залишаються недостатньо розробленими. Це зумовлює потребу в подальшому поглибленні наукового аналізу, спрямованого на уточнення її змісту, структури, місця та ролі в системі суспільних перетворень.

Метою статті є теоретико-концептуальне обґрунтування правової реформи як виду суспільної реформи та визначення її місця в системі суспільних трансформацій. Для досягнення поставленої мети передбачається: по-перше, на основі опрацювання наявних підходів до розуміння природи суспільної реформи виокремити її ознаки та сформулювати дефініцію цього поняття; по-друге, здійснити класифікацію видів суспільної реформи в багатовимірному критерійно-аналітичному форматі; з'ясувати роль правової реформи в системі суспільних змін шляхом окреслення в загальному вимірі її сутності, кореляційних зв'язків з іншими видами суспільної реформи та специфіки функціонування у структурі реформаторських процесів.

Виклад основного матеріалу. У філософських довідкових працях під соціальною реформою (від франц. *reform*e, від лат. *reformo* – перетворюю) розуміється зміна, перетворення, нововведення, новизна, перевлаштування, переустрій певної сторони суспільного життя (відносин, закладів, інститутів, організацій, порядків, установ тощо) без докорінної трансформації основ (не усуваючи, без знищення

засад) соціально-політичної структури та наявного соціального ладу. Досліджується в історичному вимірі соціальна реформа протистоїть соціально-політичній революції, яка неминує пов'язана зі зломом самих основ функціонування економічних, політичних, соціальних та ідеологічних інститутів певного суспільства. Взаємозв'язок соціальної реформи й революції зумовлюється конкретно-історичною взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема своєрідністю, станом і співвідношенням різноманітних соціальних прошарків (верст) суспільства, його різномасштабних соціальних груп у кожній країні та в міжнародному масштабі. У процесі побудови, функціонування і подальшої поступальної зміни суспільства або його відповідних утворень відносна протилежність соціальної реформи та соціальної революції не усувається. Як свідчить новітня історія, в індустріальному та постіндустріальному суспільствах перебудова усталених економічних, політичних, соціальних та організаційно-ідеологічних структур вимагає не лише соціальної реформи, а й призводить за певних умов до корінних, революційних змін. Шлях більш або менш послідовних трансформацій поступається місцем на певний період докорінному зламу соціальних відносин, інститутів і закладів, що заважають подальшому поступу. Проте і за подібних обставин радикальні перетворення в суспільстві здійснюються за допомогою комплексу соціальних реформ в усіх сферах суспільного життя [7, с. 547–548].

В юридичній енциклопедичній літературі реформа (франц. *réforme*, від лат. *reformare* – перетворювати, поліпшувати) визначається як процес кардинальних, часто тривалих за часом перетворень відповідних сторін суспільного життя, державно-правових інститутів, окремих структур тощо. Реформи, як правило, модернізують і змінюють зміст та форму відповідних суспільних відносин, не порушуючи при цьому їхніх принципових засад. Цим реформи відрізняються від революцій, у ході яких характер перетворень є швидкоплинним і руйнівним для певної системи [8, с. 303].

Зазвичай під словом «реформа» розуміється повільне, поступове перетворення політичної та економічної систем, причому, як правило, «згори», – на відміну від революції, що є швидким радикальним переворотом «знизу». У марксистському дискурсі реформа та революція відрізняються за їхнім зв'язком із наявною суспільно-економічною формацією, яка повинна послідовно змінювати одна одну: реформа – це зміна в межах певної суспільно-економічної формації, революція – зміна формації як такої. У будь-якому випадку мається на увазі, що і реформа, і революція суть чогось, що завжди змінює гірше на краще, «менш прогресивне» на «більш прогресивне» або навіть «реакційне» на «передове». Якщо радянська історична (й юридична) наука завжди віддавала перевагу революції, то нині спостерігається примат, як правило, реформи [9, с. 11]. Сучасний зміст слова «реформа» – «перетворення з метою поліпшення» – набував домінуючого значення поступово, у процесі формування новітніх динамічних суспільних систем. Реформа – це цілеспрямована зміна (перетворення) інститутів, що передбачає наявність в економічній системі агентів, які розробляють і реалізують план трансформації. Реформи можна протиставити спонтанній еволюції, коли роль держави зводиться до фор-

мального закріплення сформованих норм поведінки. Найпростіша ідея, що лежала в основі багатьох реформ, полягала у трансплантації інститутів із провідних держав. Нерідко такі спроби запозичення не сприяли успіху, були неефективними [10, с. 153, 156, 160]. Апогеем невдач стали масштабні реформи, що проводилися в колишніх соціалістичних державах, а також у країнах Африки та Латинської Америки в 1990-ті роки ХХ ст. [3, с. 37].

У свою чергу О.І. Ющик загальне уявлення про реформу пов'язує насамперед із зміною наявного стану суспільства та умов його життєдіяльності. Так чи інакше ці зміни постійно здійснює будь-яка державна влада, без чого розвиток суспільства неможливий. З іншого боку, в історії не раз відбувалися суттєві зміни суспільного ладу, які називають не реформами, а революціями. Таким чином, формується попереднє уявлення про реформу як про зміну, що здійснюється державою окремих інститутів та умов життєдіяльності суспільства внаслідок боротьби заінтересованих у таких змінах соціальних сил із панівними політичними угрупованнями, які утримують владу, із збереженням у процесі цих змін соціально-економічних і політичних основ цієї влади [11, с. 7]. Будь-яка реформа виступає як форма державного управління [12, с. 6–8].

Згідно з міркуваннями В.О. Сарапіна, поняття «реформа» в буквальному розумінні означає зміну, перетворення, трансформацію. Вважалося, що реформу здійснює клас (прошарок), який перебуває при владі, зберігаючи при цьому усталений устрій і свої владні позиції. Змінюючи ті чи інші аспекти суспільного життя, реформа не торкалася його якісних показників. Останнє покладалося на «соціальну революцію» як механізм удосконалення цивілізації й переходу від однієї формації до іншої. Певний сенс у цьому є. Однак за поетапного, послідовного й спадкоємного здійснення реформ якісні зміни виявляються таким самим необхідним результатом, як і при революції. Відмінність при цьому полягає лише в тому, що вони досягаються без насильства, військового конфлікту, соціального протистояння, жорстокості [13, с. 6].

Відповідно до позиції С.О. Кравченка, реформа є формою суспільних змін, що передбачає перехід певного об'єкта в новий якісний стан. Для позначення такого типу змін прийнято оперувати поняттям «розвиток» [14, с. 15]. За глибиною перетворень суспільного об'єкта і ступенем конфліктності реформа посідає проміжне місце між революцією та поточним удосконаленням суспільної практики. Суспільні реформи виступають основним шляхом суспільної еволюції. Вони включають не лише власне кількісні, а й якісні суспільні зміни, які порівняно з соціальними революціями також можна вважати кількісними змінами. Реформи слід розглядати як активні еволюційні процеси. Вони відіграють важливу роль у забезпеченні стабільності суспільного розвитку, який стимулюється передбачуваними змінами, нововведеннями, що не ведуть до деструктивного зламу наявного порядку [5, с. 33]. Таким чином, суспільні реформи є суттєвими якісними соціальними змінами, що забезпечують активну суспільну еволюцію [14, с. 17].

На основі проведеного узагальнення та синтезу різних визначень реформ С.О. Кравченко викладає їх теоретичне розуміння як якісних еволюційних суспільних змін із такими визначальними характеристиками:

- спрямованість на прогресивний суспільний розвиток, тобто на підвищення якості життя переважної більшості людей держави;
- відносно повільний і поступовий характер змін, що сприяє їх органічності для суспільства, стабільності суспільного розвитку, уникненню насильницьких методів, кризових явищ і соціальних потрясінь;
- здійснення під проводом державної влади, тому її дієздатність та ефективність мають ключове значення для успішного реформування;
- цілеспрямованість, тобто неможливість здійснення реформ без чіткого цілепокладання;
- законність, що зумовлює важливість конституційного та законодавчого забезпечення реформаторських змін;
- збереження основ наявного ладу, що з урахуванням чинності конституцій у більшості сучасних держав доречно трактувати так, що реформи не порушують основ саме конституційного ладу [14, с. 20].

Водночас В.І. Багрій виокремлює такі основні ознаки будь-якої реформи:

По-перше, як правило, терміном «реформа» позначають соціальні (суспільні) зміни. На практиці цей термін застосовують у соціальній сфері людського буття, характеризуючи певні соціальні перетворення.

По-друге, ініціювати проведення суспільної реформи може будь-який суб'єкт соціальних відносин (людина, громадська організація, держава тощо). Проте виконавцем, реалізатором будь-якої соціальної реформи завжди є держава. Основний тягар із впровадження соціальних реформ покладається на державу за безпосередньої участі громадянського суспільства. Власне, реформування – це прямий обов'язок сучасної держави. З цього приводу в юридичній літературі, наприклад, зазначається, що правовідносини у сфері земельної реформи мають абсолютний характер: загальному обов'язку держави здійснити земельну реформу кореспондує загальне право суб'єктів, в інтересах яких земельно-реформаторські заходи здійснюються, взяти участь у їх проведенні та задовольнити свої потреби в цій сфері [15, с. 5, 8].

По-третє, реформа – це завжди інтелектуальна діяльність соціальних суб'єктів, котра виключає суспільні заворушення. Інтелектуальність і прагматичність реформи мають виражатися в наукових розробках її концепцій, а також у їх широкому та публічному обговоренні.

По-четверте, будь-яка реформа не відбувається миттєво, а потребує поетапного впровадження. Це поступовий суспільний процес, тому головне в реформуванні – щоб суспільство чітко усвідомило, що результат реформування не буде миттєвим, і набралася терпіння.

По-п'яте, реформа має не руйнівний, а перетворюючий характер, оскільки вона не передбачає обов'язкової ліквідації соціальних інститутів. Реформа не несе безпосередньої грубої руйнації соціальних інститутів і побудови на їх місці нових. Вона якісно їх змінює, не знищуючи. Реформа не є «косметичним ремонтом», а становить якісну зміну в певній сфері суспільного буття.

По-шосте, реформа запроваджується законодавчим шляхом, тобто через ухвалення пакета законопроектів, які якісно змінюють регулювання правовідносин у певній сфері суспільного життя [16, с. 4–5].

З урахуванням цих ознак реформи В.І. Багрій наводить палітру дефініцій її поняття, а саме: реформа – це якісне суспільне перетворення наявних правовідносин у певній сфері суспільної діяльності (суспільного буття), в ході якого відбувається зміна мети, способів, пріоритетів і правил попереднього регулювання на нові правила, необхідність упровадження яких зумовлена часом і підтримана громадянським суспільством певної країни; якісна зміна тієї чи іншої сфери буття суспільства, внаслідок якої суспільство змінює старі пріоритети, застарілі правила поведінки й співіснування на нові, що відповідають вимогам сучасного розвитку та потребам самого суспільства; своєрідна суспільна революція, але революція інтелектуальна, тобто така, що не тягне за собою кровопролиття. Для проведення реформи (як і для революції) необхідна інтелектуальна революційна ситуація, яка свідчить про те, що за старими правилами, стереотипами й підходами далі жити неможливо; своєрідна модернізація суспільства, яка передбачає впровадження нових, більш сучасних соціальних механізмів, зміну пріоритетів тощо [16, с. 6].

На переконання Т.І. Тарахонич, реформи – це завжди зміни, їх наслідки можуть мати як позитивний, так і негативний характер; вони здійснюються конкретними суб'єктами шляхом використання певних методів і прийомів, мають місце в різних сферах суспільних відносин – від політичної до правової. На їх проведення впливає ціла низка факторів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру (політична воля, глобалізація тощо) [17, с. 36].

Беручи до уваги проаналізовані вище точки зору, є всі підстави стверджувати, що суспільна реформа – це форма суспільного розвитку, що передбачає якісну, еволюційну, прогресивну та істотну (суттєву) зміну (перетворення, трансформацію) суспільного явища, спрямовану на його вдосконалення шляхом спеціальної (реформаторської) діяльності держави або іншого уповноваженого суб'єкта за можливої участі заінтересованих осіб, їхніх об'єднань та інститутів громадянського суспільства.

Ознаки суспільної реформи:

1. Суспільна реформа є формою (проявом, способом) суспільного розвитку. При цьому розвиток – це закономірний, незворотний і спрямований рух матерії та свідомості, універсальна властивість буття, один із загальних видів зв'язку. У свою чергу суспільний розвиток – це тип руху, що супроводжується переходом суспільних відносин до якісно та/або кількісно нового стану – від виникнення й становлення до занепаду чи припинення буття. Стабільність суспільного розвитку забезпечується реформами: саме передбачувані зміни, нововведення й перетворення стимулюють поступ суспільства.

2. Суспільна реформа є якісною суспільною зміною (перетворенням, трансформацією), тобто розвитком (рухом) суспільного явища (відносин, галузі, інституту, об'єкта, системи, справи, сфери тощо) від одного стійкого, усталеного стану його сукупності властивостей до іншого. Соціальні зміни – це перетворення, що відбуваються в організації суспільства, способах мислення, зразках поведінки; відмінності, які спостерігаються протягом певного періоду у відносинах між індивідами, групами, організаціями, культурами та суспільствами; зміни суспільно-економічної формації, суттєва модифікація соціальних взаємозв'язків, інститутів і соціаль-

них структур. Суспільні зміни охоплюють якісні та кількісні; змістові й формальні; прогресивні (висхідні) та регресивні (низхідні); раціональні й ірраціональні; об'єктивні та суб'єктивні; закономірні, випадкові й тенденційні; економічні, політичні, правові та інші соціокультурні перетворення (трансформації) суспільних явищ.

3. Суспільна реформа є активною, динамічною еволюційною зміною. Залежно від глибини, інтенсивності й швидкості перетворень, активності суб'єктів діяльності розрізняють дві взаємопов'язані та взаємозумовлені форми (сторони, стадії) суспільного розвитку – еволюційну (поступову) і революційну (раптову). Еволюція та революція не є цілком самостійними формами розвитку: вони тісно взаємопов'язані й послідовно змінюють одна одну в історичному процесі. У природі та суспільстві нове не виникає з нічого, і ніщо не зникає зовсім: їх співвідношення відображає діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні й навпаки. Суспільні реформи часто здійснювалися як альтернатива революціям. Водночас розумної альтернативи самим реформам не існує.

4. Суспільна реформа має прогресивний (висхідний, поступальний, конструктивний) характер, оскільки спрямована на вдосконалення (покращення, поліпшення, процвітання) суспільного явища, приведення його до внутрішньодержавних, регіональних (європейських) і міжнародних стандартів, підвищення ефективності функціонування. У природі та суспільстві переважають прогресивні тенденції розвитку. Прогрес відображає процес пізнання закономірностей буття й удосконалення суспільних відносин, перехід від екстрактивних до інклюзивних інститутів, формування гуманних форм суспільного ладу, які забезпечують соціальну захищеність, приватність і безпеку людини. Водночас жодна з прогресивних тенденцій не є усталеною – поступ можливий лише за умови постійного самовдосконалення суспільства.

5. Суспільна реформа є істотною (суттєвою) зміною суспільного явища, що передбачає перетворення (трансформацію) його сутності, тобто сукупності найважливіших і стійких якостей, відносин або властивостей, які складають основу, визначають глибинну природу та зв'язки, котрі впливають на всі інші характеристики. Сутність і призначення суспільного явища в концентрованій формі виражають його принципи. У зв'язку з цим істотна зміна суспільного явища насамперед пов'язана з перетворенням (встановленням, запровадженням, коригуванням, оновленням, утвердженням) його принципів (засад, основ, керівних ідей, вихідних положень, основних правил).

6. Суспільна реформа є видом людської діяльності, зокрема її особливої (спеціальної) форми – реформаторської [5, с. 48, 245]. Діяльність – універсальна форма активності, що виражає здатність людини чи соціальних систем бути причиною змін у бутті. Реформаторська діяльність є її особливою формою, що має системний і нормативний характер і спрямована на свідоме оновлення та вдосконалення суспільних інститутів, структур, відносин і процесів. Вона здійснюється державою чи іншим уповноваженим суб'єктом за участю заінтересованих осіб, їхніх об'єднань та інститутів громадянського суспільства шляхом визначення мети, завдань і концептуальних засад реформування.

В умовах розвиненого, соціально диференційованого суспільства реформи можуть бути досить різноманітними, а іноді й суперечливими – як за змістом, так і за формами здійснення та впливом на перебіг суспільних процесів. Хоча

вони спрямовані на прогресивні зміни в суспільному розвитку, реформи водночас постають як міра, покликана зберегти існування певного суспільства, його соціального ладу, а також окремих політичних, економічних чи ідеологічних структур та інститутів [7, с. 548]. Для впорядкування наявної сукупності видів суспільної реформи доцільно здійснити їх класифікацію. У науковій літературі представлено різні класифікації суспільних реформ, які різняться між собою базовими критеріями та складом видів реформ, віднесених до вихідної сукупності [10, с. 167–175]. З урахуванням напрацьованих у науці підходів доречно перейти до викладення нашої класифікації видів суспільної реформи, яка узагальнює й систематизує основні критерії їх розмежування:

- за змістом і глибиною перетворень виокремлюють системні, структурні та позасистемні (фрагментарні) реформи;

- за тривалістю реалізації – короткострокові (наприклад, земельна реформа П.П. Скоропадського, квітень–грудень 1918 р.), середньострокові (приміром, реформа Кисельова, 1837–1841 рр.) та довгострокові (зокрема, Столипінська аграрна реформа, 1906–1915 рр.) реформи;

- за масштабом охоплення – часткові (наприклад, часткова грошова реформа), галузеві (приміром, реформа в галузі національної безпеки), міжгалузеві (зокрема, військово-судова та земельно-аграрна реформи), а також комплексні (наприклад, адміністративна реформа) реформи;

- за рівнем узагальненості суспільних трансформацій – загальні та конкретні реформи;

- за характером і темпом змін – еволюційні, революційні, модернізаційні та гармонізаційні реформи;

- за стратегією здійснення – реформи шоквої терапії та реформи поступового (культываційного) типу;

- за типом і послідовністю перетворень – одночасні та послідовні (поступові) реформи;

- за методами впровадження – демократичні та антидемократичні (авторитарні, деспотичні, тоталітарні) реформи;

- за джерелом ініціативи (вектором соціально-політичної дії) – реформи висхідної лінії розвитку (дійсні реформи, ініційовані «зверху» правлячою елітою) та реформи низхідної лінії розвитку (реформи-поступки, продиктовані владній верхівці «знизу» суспільним запитом);

- за системою (сферою, підсистемою) суспільного життя (буття, відносин) – реформи економічної системи (аграрна, бюджетна, грошова); політичної системи (адміністративно-територіальна, державно-управлінська, парламентська); соціальної системи (житлово-комунальна, медична, пенсійна); духовної (культурної) системи (мовна, освітня, релігійна); правової системи (джерел права, законодавча, нотаріальна) тощо;

- за об'єктом (предметом) змін – адміністративні, антикорупційні, державні, економічні, земельні, конституційні, культурні, муніципальні, політичні, правові, соціальні або їх поєднання – державно-правові, політико-правові, соціально-економічні та інші;

- за характером змін об’єкта реформування – інституційні, структурні та функціональні реформи;
- за рівнем територіальної дії та компетенції суб’єктів реформування – загальнодержавні, регіональні та місцеві реформи;
- за характером волевиявлення суб’єктів реформування – добровільні та примусові реформи;
- за джерелами фінансування – реформи, що здійснюються за рахунок державного бюджету, місцевого бюджету або за змішаним типом фінансування;
- за пріоритетністю (черговістю та ступенем важливості здійснення) – першочергові (основні), поточні (послідовні) та віддалені (додаткові, перспективні) реформи;
- за ідеологічною орієнтацією (реформаторською ідеологією) – ліберальні, консервативні, соціал-демократичні, марксистські, соціалістичні реформи;
- за суспільно-економічною формацією – рабовласницькі (наприклад, земельні реформи Гракхів), феодальні (приміром, бенефіціарна реформа Карла Мартелла), буржуазні, капіталістичні (зокрема, селянська реформа 1861 р. у Російській імперії) та соціалістичні (наприклад, «хрущовські», або постсталінські, трансформації) реформи;
- за рівнем дотримання загальнолюдських цінностей і принципів цивілізаційного розвитку – цивілізовані та нецивілізовані реформи;
- за орієнтацією на права людини – людиноцентричні (праволюдінні) та державноцентричні (інституційно-центричні) реформи;
- за джерелом запозиченого реформаторського досвіду – національно-традиційні та рецепційні реформи;
- за системністю дії – реформи, спрямовані на зміну суспільної системи (моделі) в цілому (наприклад, реформа правоохоронної системи), та реформи, зорієнтовані на перетворення окремих елементів (компонентів) системи (приміром, реформа Національної поліції України);
- за персоналізацією реформатора – іменні (персоніфіковані) – реформи Солона, Клісфена та Ефіальта у Стародавніх Афінах; реформи Діоклетіана і Костянтина в Римській імперії та безособові (неіменні) – державно-управлінська, військова і податкова реформи;
- за історичним періодом здійснення – історичні (реформи попередніх етапів суспільного розвитку, наприклад, судова реформа в Лівобережній Україні (Гетьманщині) 1760–1763 рр.) та сучасні (приміром, судова реформа в Україні 2016 р.) реформи;
- за територіальним (національно-державним) походженням – вітчизняні та іноземні реформи (наприклад, земельні реформи в Україні та Румунії, медіареформи в Україні та Польщі);
- за очікуваним ефектом і результатом – позитивні та негативні, завершені й незавершені, ефективні та неефективні реформи.

Узагальнюючи проведену класифікацію, варто зазначити, що вона є необхідним етапом науково-пізнавальної діяльності, в межах якої за допомогою спеціальних методів здійснюється різноаспектна характеристика суспільної реформи

через виявлення спільних і відмінних ознак та поділ цього поняття на певні групи. Різні види реформ можуть одночасно належати до кількох класифікаційних блоків, що зумовлено багатовимірністю суспільного буття та взаємопереплетінням сфер його прояву. Узагальнені результати підтверджують циклічний і хвилеподібний характер суспільних реформ, які повторюються в різних історичних формах, але щоразу набувають нових ознак.

У фаховій літературі для підкреслення властивостей і характерних рис різних видів суспільної реформи вживаються такі епітети: активні, важливі, великі, всебічні, глибокі (глибинні), грандіозні, дієві, довгоочікувані, докорінні, кардинальні, ключові, комплексні, масштабні (великомасштабні, повномасштабні, широкомасштабні), першочергові, потужні, радикальні, серйозні, стратегічні, сучасні, фундаментальні, швидкі, широкі тощо.

Правова реформа як різновид суспільної реформи відображає закономірність розвитку соціуму через правову сферу, виступаючи формою цілеспрямованої трансформації правового життя, що забезпечує нормативне супроводження інших реформ і водночас є їх невід'ємною складовою. Вона реалізується у формах, видах і напрямках, які узгоджуються з класифікаційними критеріями суспільних реформ – за змістом і глибиною перетворень, масштабом охоплення, тривалістю, рівнем дії, ідеологічною орієнтацією, джерелами ініціативи тощо, – але має власну специфіку, зумовлену регулятивно-охоронним потенціалом права та його функцією гармонізації суспільних відносин.

Правова реформа перебуває в тісному системному взаємозв'язку з іншими видами суспільної реформи, утворюючи з ними єдиний комплекс узгоджених і взаємозалежних перетворень у різних сферах суспільного життя. Вона корелює з державно-управлінською, конституційною, адміністративною, судовою, земельною, економічною, освітньою, антикорупційною та іншими реформами, забезпечуючи їх правове підґрунтя, нормативну узгодженість, інституційну сталість і легітимність результатів. Водночас упровадження цих реформ зумовлює необхідність трансформації механізму правового регулювання, вдосконалення законодавства й підвищення ефективності правових інститутів, що підтверджує взаємодію правової реформи з іншими напрямами суспільного реформування. Такий кореляційний зв'язок свідчить, що правова реформа є не лише самостійним видом суспільної реформи, а й інтеграційним фактором, який забезпечує цілісність, системність і правову впорядкованість реформаторських процесів у сучасному суспільстві.

У найбільш загальному плані правову реформу описують як спосіб перетворення (реорганізації) інститутів держави [11, с. 4, 15]; визначальний фактор удосконалення законодавчого процесу [18, с. 32]; складову демократичної трансформації українського суспільства [19, с. 3]; ключову, актуальну юридичну категорію, окремий напрям теорії держави та права [20, с. 133]; визначальний напрям реформування посттоталітарного (постсоціалістичного, постколоніального) суспільства [21, с. 50, 96]; систему заходів, спрямованих на демонтаж компонентів соціалістичного типу правової системи [22, с. 60]; форму рецепції західного права, його традиції, моделі, системи [23, с. 263–264]; зміну норм-цілей системоутворюючих законів [24, с. 254]; прояв вторинної кодифікації [24, с. 245, 247]; беззмістове

«ім'я-маркер», ідеологему [25, с. 293–294]; форму проведення модернізації правової системи держави [26, с. 215]; різновид соціальної інженерної діяльності [27, с. 38]; інструмент правового регулювання [28, с. 13] тощо.

Висновки. Отже, на підставі проаналізованого вище можна дійти таких висновків:

1. Усебічне осмислення правової реформи як самостійного явища можливе лише за умови попереднього розкриття її родового феномена – суспільної реформи, в межах якої закладено сутність, закономірності, тенденції та випадковості реформаторських процесів. Суспільна реформа постає як одна з основних форм соціального розвитку, що забезпечує узгоджену й цілеспрямовану трансформацію суспільних явищ, формуючи теоретичну конструкцію для розуміння цілей, змісту та механізмів будь-яких реформ, у тому числі правової. Під суспільною реформою запропоновано розуміти форму суспільного розвитку, що передбачає якісну, еволюційну, прогресивну та істотну зміну суспільного явища, спрямовану на його вдосконалення шляхом спеціальної (реформаторської) діяльності держави або іншого уповноваженого суб'єкта за можливої участі заінтересованих осіб, їхніх об'єднань та інститутів громадянського суспільства. Реформа за своєю природою завжди має суспільний характер, оскільки спрямована на перетворення суспільних явищ. Позасуспільних реформ не існує: зміни, які не охоплюють сферу суспільних відносин і не впливають на їх зміст або структуру, не можуть бути віднесені до реформ. Такі трансформації становлять явища іншого порядку – модернізацію, оптимізацію, упорядкування тощо. Сутність суспільної реформи розкривається через взаємодію кількох взаємодоповнювальних складових: змістового (перетворення суттєвих властивостей суспільного явища), динамічного (еволюційний характер змін), аксіологічного (орієнтація на прогресивний поступ), організаційного (керуваність і плановість трансформації), діяльнісного (реформаторська активність, творчість суб'єктів влади). Узгодженість цих компонентів формує завершений теоретичний образ суспільної реформи як складного, багатовимірного й водночас внутрішньо впорядкованого процесу.

2. У межах багатокритеріального підходу виокремлено широке коло видів суспільної реформи. Враховано зміст і глибину перетворень, тривалість і темпоральні межі, масштаб і системність дії, сферу суспільного життя, об'єкт змін, джерело ініціативи, методи реалізації, ідеологічну спрямованість, характер запозиченого досвіду, рівень дотримання загальнолюдських цінностей, історичний період та інші критерії. Така класифікаційна модель демонструє внутрішню складність і багатовимірність реформаторської діяльності, дає змогу впорядкувати значне різноманіття реформ і окреслити смисловий простір, у межах якого функціонує правова реформа. Розуміння цієї типологічної структури є ключовим для коректного визначення місця та ролі правової реформи в системі суспільних перетворень. У цьому широкому контексті правова реформа постає не лише як сукупність змін у правовому житті, а як загальносуспільний феномен, інтегрований у механізм соціального розвитку й упорядкування суспільних процесів. Її змістовий вимір охоплює інституційні, структурні та функціональні трансформації, що здійснюються за допомогою правових засобів і спрямовані на забезпечення впорядкованого, передбачуваного та ціннісно узгодженого характеру суспільної еволюції.

Як різновид суспільної реформи, вона функціонує у структурі загальної моделі суспільних перетворень, забезпечує їх нормативну визначеність, формує рамкові умови для реалізації інших реформ і виступає важливим інструментом узгодження різних сфер суспільного розвитку. У такому загальнотеоретичному вимірі правова реформа не зводиться до окремих змін держави чи правової системи, а виражає багатовимірний, інституційно опосередкований і ціннісно вмотивований процес упорядкування суспільного життя за допомогою вдосконаленого права.

Література

1. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід : монографія / В. Бурлачук та ін. / За ред. В. Танчера, В. Степаненка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2004. 244 с.
2. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Дем'янчука; 2-ге вид., доповн. автор. Київ : Форс Україна, 2019. 416 с.
3. Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. О. Дем'янчук. 10-те вид. Київ : Наш Формат, 2025. 440 с.
4. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
5. Кравченко С. О. Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія. Київ : НАДУ, 2008. 296 с.
6. Кривицький Ю. В. Правова трансформація як складова сучасного правового розвитку. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 248–253. DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-248-253
7. Бойченко І. Реформа соціальна. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. С. 547–548.
8. Горбатенко В. П. Реформа. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5 : П–С / редкол : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. С. 303.
9. Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія : монографія. Київ : Ліра-К, 2011. 487 с.
10. Белікова Н. В. Наукове забезпечення економічних реформ: теоретико-методичні аспекти : монографія. Харків : ІНЖЕК, 2014. 280 с.
11. Ющик О. І. Правова реформа як спосіб перетворення (реорганізації) інститутів держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 1996. 15 с.
12. Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні : монографія. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. 192 с.
13. Сарапін В. О. Ідеологія системних реформ в контексті стабілізації соціально-економічного та політичного розвитку України на рубежі століть (політологічний аналіз) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2005. 20 с.
14. Кравченко С. Теоретичне розуміння реформ як форми суспільних змін. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2010. Вип. 2. С. 14–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2010_2_4
15. Заєць О. І. Правові аспекти земельної реформи в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 1999. 20 с.
16. Багрій В. І. Впровадження правової реформи в Україні. Етап перший: формування ідеології правової реформи. Київ, 2013. 100 с.
17. Тарахонич Т. І. Правове регулювання в умовах прогресивних змін: теоретичні та практичні аспекти. *Бюлетень Мін'юсту України*. 2019. № 5 (211). С. 34–38.
18. Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 44 с.
19. Селіванов В. Правова реформа і методологія дослідження фундаментальних проблем юридичної науки. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 4 (15). С. 3–17.
20. Лемак В. В. Правова реформа: проблеми методології дослідження. *Держава і право*. 2002. Вип. 20. С. 133–138.
21. Нижник Н., Лемак В. Постсоціалістична держава: теоретико-правові проблеми : монографія. Ужгород : Вид-во УжНУ, 2003. 104 с.
22. Лемак В. В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 415 с.

23. Лю І. Аналіз актуальних тем у сучасній юриспруденції Китаю. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 259–267. doi: <https://doi.org/10.21564/2227-7153.2012.2.184159>
24. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір) : монографія. Київ : Дакор, 2012. 364 с.
25. Малишев Б. Аксіологічна криза правової ідеології сучасної української держави. *Філософія права і загальна теорія права*. 2015. № 1–2. С. 289–297. doi: <https://doi.org/10.21564/2227-7153.2015.1-2.182170>
26. Право і прогрес: запити громадянського суспільства : монографія / Ю. С. Шемшученко та ін. / За заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2020. 368 с.
27. Кривицький Ю. В. Правова реформа: теоретико-прикладні виміри актуалізації проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 37–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2018_3_9
28. Пархоменко Н. М. Парадигма правового регулювання в Україні: змістовно-інструментальні виміри : монографія. Київ : Парламентське видавництво, 2023. 320 с.

Анотація

Кривицький Ю. В. Правова реформа як різновид суспільної реформи: концептуальні та теоретичні аспекти. – Стаття.

У статті здійснено комплексне теоретико-методологічне дослідження правової реформи як різновиду суспільної реформи, що зумовлено потребою уточнення її змісту, ознак і місця у структурі суспільних перетворень. На основі узагальнення доктринальних підходів розкрито сутність суспільної реформи як форми якісних, еволюційних і прогресивних змін суспільного явища, що здійснюються у взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства. Визначено її основні характеристики: цілеспрямований еволюційний характер, орієнтація на вдосконалення, інституційна керованість, законодавче забезпечення, поетапність і збереження фундаментальних засад суспільного ладу. Залучення міждисциплінарних джерел дало змогу сформувати узагальнену концептуальну модель суспільної реформи, що відображає її динамічну природу, ціннісні орієнтири та інструментально-організаційні виміри. На підставі багатовимірного критеріального аналізу представлено класифікацію суспільних реформ, що включає їх розмежування за змістом і глибиною перетворень, тривалістю, масштабом, об'єктом, сферою суспільного життя, методами впровадження, джерелами ініціативи, ідеологічною орієнтацією та іншими ознаками. Обґрунтовано, що правова реформа, будучи складовою суспільного реформування, відіграє інтеграційну роль: забезпечує нормативне супроводження інших реформ, формує рамкові умови їх реалізації та сприяє підвищенню керованості, передбачуваності й ефективності суспільних трансформацій. Розкрито системний взаємозв'язок правової реформи з адміністративною, конституційною, судовою, антикорупційною та іншими реформами, що підтримує її необхідність для узгодженого розвитку соціуму. Зроблено висновок, що правова реформа виступає важливим інструментом гармонізації суспільних змін, засобом удосконалення правового регулювання та ключовим напрямом трансформації сучасної правової системи, спрямованим на підвищення її адаптивності до викликів динамічного суспільного середовища.

Ключові слова: суспільні зміни, суспільна еволюція, класифікація реформ, правова модернізація, правова система, реформаторська діяльність, суспільна трансформація.

Summary

Kryvytskyi Yu. V. Law reform as a subtype of societal reform: conceptual and theoretical aspects. – Article.

The article presents a comprehensive theoretical and methodological study of law reform as a subtype of societal reform, driven by the need to clarify its content, features, and place within the overall structure of social transformations. Based on the synthesis of doctrinal approaches, the essence of societal reform is revealed as a form of qualitative, evolutionary, and progressive change of a social phenomenon, implemented through the interaction of the state and civil society institutions. Its core characteristics are identified: purposeful evolutionary development, orientation toward improvement, institutional manageability, legislative support, gradual implementation, and preservation of the fundamental foundations of the social order.

Drawing on interdisciplinary sources, a generalized conceptual model of societal reform is developed, reflecting its dynamic nature, value orientations, and instrumental-organizational dimensions. Through a multidimensional criteria-based analysis, a classification of societal reforms is proposed, encompassing distinctions according to the content and depth of transformation, duration, scale, object, sphere of social life, methods of implementation, sources of initiative, ideological orientation, and other features.

It is argued that law reform, as an integral component of broader societal change, performs an important integrative function: it provides the normative support for other reforms, establishes the framework conditions for their implementation, and enhances the manageability, predictability, and effectiveness of social transformations. The systemic interrelation of law reform with administrative, constitutional, judicial, anti-corruption, and other reforms is demonstrated, confirming its necessity for coherent societal development.

The study concludes that law reform serves as a crucial instrument for harmonizing social change, improving legal regulation, and transforming the contemporary legal system by increasing its adaptability to the challenges of a dynamic social environment.

Key words: social change, social evolution, classification of reforms, law modernization, law system, reform activity, social transformation.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 349.22

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.11>

Є. А. Лапін

ORCID: 0009-0007-0732-7873

ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Воєнний стан, запроваджений в Україні Указом Президента від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [1], істотно змінив баланс між інтересами держави, роботодавців і працівників. Сфера праці стала однією з найбільш чутливих до викликів війни, адже саме трудові правовідносини забезпечують громадянам економічну стабільність, соціальні гарантії та відчуття безпеки навіть у кризових умовах. Утім, воєнна агресія спричинила необхідність оперативного оновлення правових механізмів, що регулюють трудові відносини, аби забезпечити безперервність виробничих процесів, збереження робочих місць і гнучкість у діях роботодавців.

Законами України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX [2], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 1 липня 2022 року № 2352-IX [3] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин» від 19 липня 2022 року № 2434-IX [4] було запроваджено комплекс тимчасових норм, що суттєво трансформували класичну модель трудового права. Вони торкнулися питань прийняття на роботу, припинення трудових договорів, звільнення працівників, гарантій мобілізованим, режиму робочого часу та оплати праці.

Як зазначає А. Павловський, прийняті зміни стали вимушеним кроком у надзвичайних умовах, однак водночас істотно змінили співвідношення прав працівників і роботодавців [5, с. 171]. На думку В. Безусого, у цей період фактично сформувався особливий правовий режим праці, що поєднує елементи звичайного трудового законодавства й норм воєнного часу [6, с. 19]. Проблема полягає в тому, що законодавчі зміни, спрямовані на забезпечення стабільності економіки та обороноздатності держави, водночас поставили під питання дотримання конституційних гарантій трудових прав і соціального захисту громадян. Збереження справедливого балансу між публічними інтересами та правами працівників сьогодні є не тільки юридичним викликом, а й необхідною умовою соціальної стійкості та відновлення держави в післявоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правового статусу суб'єктів трудових правовідносин у воєнний період знайшла відображення у працях таких науковців, як О. Акіліна [7], В. Безусий [6], В. Галько [8], О. Горностаї [9], Д. Дишлевук [10], К. Машков [9; 11], Б. Мірошник [12], Л. Остапенко [10], А. Павловський [5], А. Семенюк-Прибатень [11], Т. Товт [9], І. Топчанюк [10]. Їх дослідження охоплюють різні аспекти впливу воєнного стану на сферу праці: від трансформації законодавчих норм до зміни соціальних гарантій працівників і ролі держави у регулюванні трудових відносин.

Як зазначають А. Семенюк-Прибатень та К. Машков, прийняття Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX стало тимчасовим механізмом підтримання економічної стабільності, але водночас створило ризики надмірної гнучкості, що може послабити соціальний захист найманих працівників [11, с. 239]. А. Павловський наголошує, що ухвалені під час війни зміни призвели до звуження обсягу трудових прав, а окремі з них не відповідають стандартам Міжнародної організації праці та праву Європейського Союзу [5, с. 171].

На думку Л. Остапенко, Д. Дишлевук та І. Топчанюк, питання мобілізації потребує більшої правової визначеності, оскільки оновлена редакція статті 119 Кодексу законів про працю України [13] більше не гарантує виплату середнього заробітку мобілізованим працівникам, залишаючи це на розсуд роботодавця [10, с. 2]. Водночас О. Акіліна та К. Рябець зазначають, що у період воєнного стану держава істотно посилила регулювання трудових відносин, що підвищило її управлінську роль, але звузило автономію сторін трудового договору [7, с. 423].

В. Безусий звертає увагу на необхідність збереження принципів захисту трудових прав навіть у кризових умовах, наголошуючи, що забезпечення гідної праці є елементом національної безпеки та соціальної стабільності [6, с. 18]. В. Галько, у свою чергу, розглядає питання правового статусу суб'єктів трудових правовідносин крізь призму їхніх функцій та обов'язків, що дозволяє краще зрозуміти внутрішню структуру трудового права в сучасних умовах [8, с. 1].

Мета статті – дослідити трансформацію правового статусу суб'єктів трудових правовідносин в умовах воєнного стану, зокрема зміни у правах і гарантіях працівників, обов'язках роботодавців та ролі держави, а також визначити, наскільки такі зміни узгоджуються з міжнародними стандартами.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання трудових відносин у період дії воєнного стану ґрунтується на Конституції України, Кодексі законів про працю України та спеціальних законах, ухвалених після 2022 року для забезпечення гнучкості трудових відносин в умовах війни. Конституційна основа цього регулювання визначена статтею 43 Основного Закону, яка гарантує кожному право на працю, забороняє примусову працю (крім випадків, пов'язаних із військовою чи альтернативною службою) і встановлює право на належні, безпечні та здорові умови праці, а також на заробітну плату не нижчу від визначеної законом. Ця норма залишається базовою гарантією навіть у період дії воєнного стану, коли допускається тимчасове обмеження окремих прав [14].

Ключовим актом спеціального законодавства є Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX, який визначає особливості праці працівників усіх підприємств незалежно від форми власності та виду діяльності. Відповідно до статті 1 цього Закону, у період дії воєнного стану допускається обмеження конституційних прав, передбачених статтями 43 і 44 Конституції України, що стосуються права на працю та на страйк [2]. Цей акт встановлює особливі правила щодо укладення трудових договорів, переведення працівників без їхньої згоди, змін істотних умов праці, режиму робочого часу та звільнення працівників. Наприклад, стаття 3 передбачає право роботодавця тим-

часово перевести працівника на іншу роботу без його згоди у разі необхідності ліквідації наслідків бойових дій, а стаття 6 дозволяє збільшувати тривалість робочого часу до 60 годин на тиждень для працівників об'єктів критичної інфраструктури [2].

Важливими доповненнями до цього правового поля стали Закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [3], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» [4] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття, сприяння продуктивній зайнятості населення, у тому числі молоді, та впровадження нових активних програм на ринку праці» [15]. Вони спрямовані на адаптацію трудового законодавства до сучасних умов ринку праці, зокрема впровадження електронних трудових договорів, спрощення процедур укладення строкових контрактів і розширення прав роботодавця на зміну умов праці під час війни. Наприклад, згідно зі змінами до статті 119 Кодексу законів про працю України, за мобілізованими працівниками зберігаються місце роботи та посада, однак скасовано обов'язок роботодавця з виплати середнього заробітку, що викликало наукову дискусію щодо гарантій соціального захисту таких осіб [13].

Особливу увагу привертає новеластатті 13 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», якою запроваджено правовий механізм призупинення дії трудового договору [2]. Це тимчасове припинення виконання сторонами своїх обов'язків через неможливість здійснення роботи внаслідок бойових дій, при цьому трудові відносини формально не припиняються. Як зазначає Б. Мірошник, така норма є унікальною для українського трудового права, адже поєднує елементи гнучкості та гарантійного підходу: вона дозволяє зберегти трудові права працівника й передбачає можливість їх поновлення після відновлення діяльності суб'єкта господарювання [12, с. 243].

Таким чином, система трудового законодавства у воєнний період характеризується прагненням до балансу між потребами держави та гарантіями працівників. З однієї сторони, спеціальні закони забезпечують оперативність кадрових рішень і підтримання обороноздатності економіки, з іншої – зберігають основні соціальні гарантії, закріплені Конституцією України. Науковці наголошують, що подальше узгодження цих норм із європейськими стандартами трудового права є необхідною умовою модернізації національного законодавства.

У період воєнного стану правовий статус працівника зазнав суттєвих трансформацій, зумовлених необхідністю поєднання трудових гарантій із потребами національної безпеки. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [3] змінив статтю 119 Кодексу законів про працю України, скасувавши норму про обов'язкову виплату середнього заробітку мобілізованим працівникам. За ними зберігаються лише місце роботи та посада. Як зазначає М. Хмара, це призвело до виникнення правової колізії між обов'язком держави гарантувати соціальний захист військовослужбовців та принципом недискримінації у сфері праці [16, с. 122]. Така ситуація потребує додаткового правового врегулювання для забезпечення єдності правозастосовної практики.

Крім того, у воєнний період було розширено дискреційні повноваження роботодавця, що відобразилось у можливості змінювати режим праці, відтерміновувати відпустки та застосовувати інші гнучкі механізми організації трудового процесу. На думку В. Безусого, подібні обмеження слід розглядати як тимчасові, а їх реалізація має ґрунтуватися на принципах пропорційності, правової визначеності та обґрунтованості [15, с. 21]. Це дозволяє підтримувати ефективність економіки, не нівелюючи базових соціальних прав працівників навіть у кризових умовах.

Окремого розгляду потребує питання гарантій для працівників, які проходять службу в лавах Сил територіальної оборони. Відповідно до статті 119 Кодексу законів про працю України, за ними зберігаються середній заробіток, посада та місце роботи, оскільки така діяльність має характер виконання громадянського обов'язку, а не військової служби [13]. Ця правова відмінність має суттєве практичне значення, оскільки дозволяє запобігти порушенням трудових прав працівників, які беруть участь у територіальній обороні, та забезпечує додаткові соціальні гарантії для їхніх сімей.

В умовах воєнного стану правовий статус роботодавця зазнав істотних змін, спрямованих на забезпечення безперервності виробничих процесів і збереження економічної стабільності. Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» передбачив низку спеціальних повноважень, що дозволяють роботодавцям гнучко реагувати на наслідки бойових дій і кризові обставини. Зокрема, стаття 10 цього Закону надає право тимчасово переводити працівника без його згоди на іншу роботу, якщо це необхідно для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій або забезпечення діяльності критично важливих об'єктів [2]. Це дозволило багатьом суб'єктам господарювання продовжити функціонування навіть у регіонах, наближених до зони бойових дій. Водночас, як зазначає А. Павловський, розширення дискреційних повноважень роботодавця потребує чітких правових меж, аби уникнути зловживань і забезпечити дотримання принципу справедливості у трудових відносинах. Науковець наголошує, що питання балансу між оперативністю управлінських рішень і гарантіями прав працівників має бути врегульоване у процесі післявоєнної кодифікації трудового законодавства [5, с. 174].

Зміни торкнулися також порядку припинення трудових відносин. Законодавець передбачив можливість скорочення строку попередження про звільнення до 10 днів, що обґрунтовується необхідністю оперативної адаптації бізнесу до динамічних воєнних умов. Така норма дійсно спрощує кадрові процедури та полегшує управління підприємствами в умовах невизначеності. Однак, як слушно зазначає В. Галько, подібне спрощення послаблює позицію найманого працівника, знижує стабільність трудових відносин і створює ризики для реалізації принципу соціального партнерства [8, с. 5]. Звідси постає потреба вдосконалення контролю за законністю дій роботодавців і посилення соціальних гарантій звільнених працівників у період воєнного стану.

У період воєнного стану держава виступає не просто гарантом дотримання трудових прав, а активним суб'єктом, який формує нову модель взаємодії між роботодавцями, працівниками та суспільством. Її ключова функція полягає в забезпе-

ченні стабільності ринку праці, мінімізації безробіття та збереженні людського потенціалу країни. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття, сприяння продуктивній зайнятості населення, у тому числі молоді, та впровадження нових активних програм на ринку праці» [11] започаткував масштабну реформу служби зайнятості, орієнтовану на активну політику зайнятості, професійну перепідготовку та підтримку мобільності робочої сили. Особливу увагу приділено створенню програм працевлаштування для внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни та осіб з інвалідністю, що постраждали від бойових дій. Як слушно підкреслюють О. Акіліна та К. Рябець, в умовах війни держава фактично перетворюється на співсуб'єкта трудових правовідносин, який не лише контролює дотримання законодавства, а й бере безпосередню участь у процесі відновлення ринку праці, створенні робочих місць і стимулюванні підприємницької активності [7, с. 428]. Така трансформація ролі держави свідчить про посилення соціальної функції трудового права та формування нових механізмів взаємної відповідальності між державою і працівником.

Поряд із цим, держава реалізує регулятивну та контрольну функції через механізм обмеження або коригування трудових прав у межах воєнної необхідності. Відповідно до статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII [17], органи державної влади можуть тимчасово обмежувати конституційні права громадян, у тому числі трудові, якщо це зумовлено потребами оборони чи національної безпеки. Водночас такі обмеження мають бути правово вмотивованими, пропорційними та тимчасовими. Як зазначає В. Безусий, держава не може діяти виключно як інструмент примусу, її втручання має ґрунтуватися на принципах верховенства права, соціальної справедливості та гуманізму [6, с. 21]. Саме дотримання цих принципів визначає легітимність державної політики у сфері трудових відносин і забезпечує довіру громадян до інститутів влади навіть у кризових умовах.

Таким чином, держава в умовах воєнного стану виконує комплексну роль: від регулятора й гаранта дотримання прав до активного учасника процесу відновлення трудових ресурсів. Її діяльність спрямована на забезпечення рівноваги між воєнною необхідністю та соціальною стабільністю, що є визначальним чинником для подальшої післявоєнної модернізації ринку праці України.

У період дії воєнного стану відбулося істотне послаблення ролі профспілок у системі соціального діалогу. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [3] передбачив можливість звільнення працівника без попереднього погодження з профспілковим органом. Такий підхід, хоча й обґрунтовується необхідністю спрощення управлінських процедур у кризових умовах, суперечить Конвенції Міжнародної організації праці «Про захист прав представників працівників на підприємстві та можливості, що їм надаються» від 23 червня 1971 року № 135, яка гарантує право представників працівників на участь у прийнятті рішень, що стосуються трудових прав і гарантій [18].

Крім того, відповідно до Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 року № 1045-XIV, профспілки мають право представляти інтереси працівників у колективних переговорах, погоджувати звільнення членів профспілки, ініціювати перевірки дотримання законодавства про працю та брати участь у формуванні політики зайнятості [19]. Проте під час воєнного стану реалізація цих повноважень обмежена, що фактично зменшило можливості профспілок здійснювати ефективний контроль за дотриманням трудових прав.

Як наголошує А. Павловський, відновлення повноцінного функціонування профспілкових організацій і повернення механізмів колективного захисту прав працівників має стати одним із ключових етапів післявоєнної демократизації трудового законодавства. Науковець підкреслює, що без активної участі профспілок неможливо забезпечити справжній баланс між інтересами держави, роботодавців і працівників [5, с. 176].

У цьому контексті відновлення дієвого соціального діалогу, передбаченого Конвенцією Міжнародної організації праці від 1 липня 1949 року № 98 «Про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів» [20], набуває особливого значення. Його ефективна реалізація сприятиме стабілізації трудових відносин, підвищенню рівня довіри між сторонами соціального партнерства та формуванню справедливих умов праці у післявоєнний період.

Висновки. У період дії воєнного стану правовий статус суб'єктів трудових правовідносин зазнав суттєвої трансформації, зумовленої необхідністю адаптації трудового законодавства до умов національної безпеки та економічної нестабільності. Законодавець, реагуючи на виклики війни, створив гнучкі правові механізми, що дозволили роботодавцям оперативно ухвалювати кадрові рішення й підтримувати безперервність виробничих процесів. Водночас такі нововведення призвели до послаблення соціальних гарантій працівників, звуження дії окремих норм Кодексу законів про працю та зміщення акценту з принципу стабільності трудових прав на принцип доцільності й ефективності.

Попри це, основоположні конституційні принципи – право на працю, рівність, соціальний захист і недискримінація, залишаються незмінними правовими орієнтирами. Науковці наголошують, що саме їх збереження забезпечує легітимність обмежувальних заходів та правову сталість системи трудових відносин навіть у кризових обставинах. Після завершення воєнного стану Україна має здійснити комплексну ревізію трудового законодавства з урахуванням міжнародних трудових стандартів. Особливого значення набуває відновлення соціального діалогу, посилення ролі профспілок у захисті трудових прав та їх участі у формуванні державної політики у сфері праці.

Отже, правовий статус суб'єктів трудових правовідносин у період воєнного стану характеризується тимчасовим переважанням публічних інтересів над приватними. У післявоєнний період ключовим завданням держави стане повернення до принципів верховенства права, соціальної справедливості та партнерства у сфері праці, що забезпечить стійкість, прогнозованість і гуманістичний характер трудових відносин в оновленій Україні.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення: 06.11.2025).
2. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 06.11.2025).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин : Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text> (дата звернення: 07.11.2025).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність : Закон України від 19.07.2022 р. № 2434-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2434-20#Text> (дата звернення: 07.11.2025).
5. Павловський А. М. Проблемні зміни трудового законодавства під час воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 2, № 89. С. 170–176. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.25>
6. Безусий В. В. Принципи захисту трудових прав працівників в умовах воєнного стану. *Forum Prava*. 2025. № 2 (82). С. 18–24. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.15560515>
7. Акіліна О. В., Рябець К. А. Правове регулювання соціально-трудова відносин в умовах воєнного стану: економічні та управлінські аспекти. *Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій*. 2025. № 3 (17). С. 421–430. DOI: <https://doi.org/10.32750/2025-0337>
8. Галько В. М. Поняття і види суб'єктів трудового права та їх правового статусу. *Академічні візії*. 2024. Вип. 31. С. 1–6. DOI: [10.5281/zenodo.11232559](https://doi.org/10.5281/zenodo.11232559)
9. Машков К. Є., Горностаї О. Б., Товт Т. О. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: нормативно-правове регулювання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 122–131. DOI: [10.32782/392253](https://doi.org/10.32782/392253)
10. Остапенко Л. О., Дишлевук Д. О., Топчанюк І. П. Мобілізація та трудові права: баланс між обов'язком перед державою та правами працівника. *Академічні візії*. 2025. № 44. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15847991> (дата звернення: 06.11.2025).
11. Семенюк-Прибатень А. В., Машков К. Є. Трудові відносини в умовах війни: нові зміни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 239–242. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/54>
12. Мірошник Б. Ю. Законодавчі особливості процесу організації праці працівників в умовах воєнного стану. *Нове українське право*. 2025. № 3. С. 242–248. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.3.29>
13. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 07.11.2025).
14. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 07.11.2025).
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття, сприяння продуктивній зайнятості населення, у тому числі молоді, та впровадження нових активних програм на ринку праці : Закон України від 21.09.2022 р. № 2622-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2622-20#Text> (дата звернення: 07.11.2025).
16. Хмара М. Особливості припинення трудових відносин в умовах воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 2. С. 121–125. DOI: [10.35774/app2022.02.121](https://doi.org/10.35774/app2022.02.121)
17. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 07.11.2025).
18. Конвенція Міжнародної організації праці «Про захист прав представників працівників на підприємстві та можливості, що їм надаються» від 23.06.1971 р. № 135. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_186#Text (дата звернення: 06.11.2025).
19. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15.09.1999 р. № 1045-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text> (дата звернення: 07.11.2025).

20. Конвенція Міжнародної організації праці «Про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів» від 01.07.1949 р. № 98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_004#Text (дата звернення: 06.11.2025).

Анотація

Лалін Є. А. Правовий статус суб'єктів трудових правовідносин в умовах воєнного стану в Україні. – Стаття.

У статті досліджено трансформацію правового статусу суб'єктів трудових правовідносин під впливом правового режиму воєнного стану в Україні. З'ясовано, що з початком повномасштабної війни законодавець був змушений адаптувати норми трудового права до нових соціально-економічних реалій, забезпечуючи водночас стабільність ринку праці та гнучкість управлінських рішень. На основі аналізу чинного законодавства України у сфері праці встановлено, що запроваджені зміни спрямовані на підтримання економічної стійкості держави, проте призвели до тимчасового звуження окремих трудових гарантій. Визначено, що ключові новели трудового законодавства воєнного періоду стосуються порядку укладення та призупинення трудових договорів, гнучкого режиму робочого часу, особливостей звільнення працівників, соціальних гарантій мобілізованим громадянам, а також посилення ролі держави як активного регулятора у сфері праці. Такі зміни, попри свій тимчасовий характер, стали індикатором переходу трудового права до нової моделі – моделі адаптивного правового регулювання, покликаної забезпечити баланс між потребами обороноздатності держави та дотриманням основних прав людини.

Розкрито зміст правового статусу працівників у контексті обмеження соціальних гарантій, розширення дискреційних повноважень роботодавців і посилення регулятивної функції держави. Окрему увагу приділено питанню ролі профспілок, чия участь у соціальному діалозі була обмежена внаслідок спрощення процедур звільнення працівників, що суперечить положенням Конвенцій Міжнародної організації праці № 135 та № 98. Обґрунтовано, що після завершення воєнного стану необхідним є відновлення балансу між публічними інтересами та трудовими правами громадян, перегляд національного трудового законодавства з урахуванням міжнародних стандартів і посилення ролі профспілкових організацій у системі соціального партнерства.

Зроблено висновок, що правовий статус суб'єктів трудових правовідносин у період війни характеризується тимчасовим переважанням інтересів держави та роботодавця, проте фундаментальні конституційні принципи права на працю, рівності й соціальної справедливості залишаються базовими орієнтирами розвитку трудового права України.

Ключові слова: воєнний стан, трудові правовідносини, працівник, роботодавець, трудові гарантії, трудове законодавство, правовий статус.

Summary

Lapin Ye. A. The legal status of the subjects of labour relations under martial law in Ukraine. – Article.

The article examines the transformation of the legal status of the subjects of labour relations under the influence of the legal regime of martial law in Ukraine. It has been established that with the onset of the full-scale war, the legislator was forced to adapt the norms of labour law to new socio-economic realities while ensuring both the stability of the labour market and the flexibility of managerial decisions. Based on the analysis of the current Ukrainian labour legislation, it was determined that the adopted changes are aimed at maintaining the state's economic resilience but have simultaneously led to a temporary narrowing of certain labour guarantees. The study identifies that the key novelties of wartime labour law concern the procedures for concluding and suspending employment contracts, flexible working hours, specific conditions for employee dismissal, social guarantees for mobilized citizens, and the strengthening of the state's role as an active regulator in the field of labour. Despite their temporary nature, these changes have become an indicator of the transition of Ukrainian labour law to a new model – an adaptive regulatory model designed to balance the needs of national defence with the protection of fundamental human rights.

The article reveals the content of the legal status of employees in the context of reduced social guarantees, expanded discretionary powers of employers, and the strengthened regulatory function of the state. Special attention is given to the role of trade unions, whose participation in social dialogue was limited due to the simplification of dismissal procedures, which contradicts the provisions of the International Labour Organization Conventions No. 135 and No. 98. It is substantiated that after the termination of martial law, it will be necessary to restore the balance between public interests and citizens' labour rights, revise national labour legislation in line with international standards, and enhance the role of trade union organizations within the system of social partnership.

It is concluded that the legal status of the subjects of labour relations during wartime is characterized by a temporary predominance of the interests of the state and employers; however, the fundamental constitutional principles of the right to work, equality, and social justice remain the essential benchmarks for the development of labour law in Ukraine.

Key words: martial law, labour relations, employee, employer, labour guarantees, labour legislation, legal status.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 35.072.2:343.85

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.12>**В. М. Литвиненко**

ORCID: 0000-0003-4206-0266,

К. О. Наглюк

ORCID: 0009-0009-9508-8626

АНТИКОРУПЦІЙНІ ОРГАНИ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ ПРОЗОРОСТІ ВЛАДИ

Постановка проблеми. Корупція є серйозною загрозою демократичному розвитку та ефективності державного управління, підриваючи довіру громадян до органів влади й порушуючи принципи верховенства права. Вона створює умови для зловживань та непрозорості в ухваленні рішень, що підкреслює необхідність формування ефективних антикорупційних механізмів. Дослідження діяльності антикорупційних органів дозволяє оцінити їхній внесок у забезпечення прозорості та підзвітності влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сфері прозорості влади та боротьби з корупцією питанням підвищення підзвітності державних органів приділяють увагу такі дослідники, як В. М. Ярошенко, С. П. Тимофєєв, М. Є. Василенко та інші. Вони розглядають механізми забезпечення відкритості діяльності органів влади, роль антикорупційних інституцій і суспільного контролю, а також досвід міжнародних практик у сфері прозорості й доброчесності державного управління.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні діяльності антикорупційних органів в Україні та оцінці їхньої ролі в забезпеченні прозорості й підзвітності влади.

Виклад основного матеріалу. Прозорість влади – це рівень розвитку комунікації влади з громадою, при якому громада має публічний доступ до інформації про діяльність органів місцевої влади в обсязі, передбаченому законодавством, розуміє, як, коли і стосовно якого питання приймаються рішення [1]. Вона полягає у створенні механізмів, які дозволяють суспільству контролювати владу й оцінювати її ефективність. Прозорість також є одним із засобів запобігання корупції і водночас показником її поширеності. У демократичній державі прозорість виступає важливою частиною врядування, оскільки забезпечує підзвітність посадових осіб і сприяє ухваленню рішень в інтересах громадян. Прозорість влади тісно пов'язана з рівнем довіри громадян, оскільки відкритість дій посадовців і можливість громадського контролю створюють впевненість у справедливості та законності управлінських процесів. Корупція негативно впливає на прозорість і підзвітність всіх державних інституцій, оскільки приховані схеми, зловживання владою та непрозоре використання ресурсів призводять до зростання недовіри в суспільстві. Таким чином, ефективна протидія корупції є запорукою формування відкритої та підзвітної системи влади.

Одним із важливих кроків у зміцненні прозорості стало ухвалення Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про місцеве самоврядування

в Україні» щодо забезпечення прозорості місцевого самоврядування», яким передбачено обов'язкову відеофіксацію та онлайн-трансляцію засідань рад і комісій із подальшим оприлюдненням записів, публікацію протоколів і результатів поіменного голосування, використання державної мови під час засідань, а також відкритий доступ до інформації про об'єкти комунальної власності через створення єдиного реєстру [2]. Тобто, фактично, він забезпечує відкритість діяльності органів місцевої влади, обов'язкове оприлюднення рішень та доступ громадян до публічної інформації, що підвищує підзвітність посадових осіб і сприяє формуванню довіри на місцевому рівні.

Органами, які сприяють прозорості влади, є антикорупційні органи. Їхня діяльність спрямована на виявлення і запобігання корупційним правопорушенням, а також на забезпечення підзвітності публічних інституцій. Міжнародний досвід свідчить, що ефективні антикорупційні органи повинні мати незалежний статус, чітко визначені повноваження і механізми контролю за їхньою діяльністю. Наприклад, Transparency International у межах ініціативи з посилення антикорупційних агентств проводить незалежні оцінки їхньої спроможності та ефективності, що дозволяє виявляти сильні та слабкі сторони, а також формувати рекомендації щодо реформування та вдосконалення їхньої роботи. Крім цього, організацією проводиться аналітика у вигляді Індексу сприйняття корупції, який охоплює 180 країн світу та є провідним світовим показником корупції в державному секторі. У 2024 році Україна має 35 балів, що на 1 бал менше, ніж у 2023 році, тобто вона посідає 105-те місце зі 180 країн, організація також досліджує досвід звичайних людей, які стикаються з корупцією по всьому світу [3].

В Україні корупція серед основних проблем залишається на другому місці після збройної агресії росії. У цьому за підсумками 2024 року переконані 79,4 % громадян і 76 % представників бізнесу. Водночас попри те, що 9 з 10 українців вважають корупцію поширеною проблемою, частка тих, хто реально стикався з корупційними проявами за минулий рік, становила 18,7 % громадян і 23,2 % представників бізнесу. Про це свідчать результати загальнонаціонального соціологічного дослідження «Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність», яке провела соціологічна компанія Info Sapiens на замовлення Національного агентства з питань запобігання корупції [4]. На нашу думку, цьому посприяли зміни, які відбулися після Революції Гідності 2014 року, коли подолання корупції стало ключовим завданням як для українського суспільства, так і для держави, яка прагнула інтеграції до європейського простору. Вимога створення незалежних і дієвих інституцій у цій сфері пролунала також від міжнародних партнерів, що зробило боротьбу з корупцією умовою міжнародної підтримки України. У результаті в країні було сформовано систему спеціалізованих антикорупційних органів, кожен із яких виконує окрему функцію: від запобігання і контролю до розслідувань та судового розгляду, утворюючи єдиний комплекс механізмів прозорості та підзвітності влади.

Першим елементом у системі сучасної антикорупційної інфраструктури є створене у 2015 році Національне агентство з питань запобігання корупції (далі - НАЗК). Це центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, на який покладено завдання формувати та реалізовувати державну антикорупційну політику.

Основними напрямками діяльності агентства є перевірка та моніторинг електронних декларацій посадових осіб, контроль за дотриманням законодавства у сфері запобігання корупції, аналіз корупційних ризиків у діяльності органів державної влади, а також здійснення моніторингу способу життя публічних службовців [5]. НАЗК виконує важливу превентивну функцію, оскільки його діяльність спрямована не так на покарання, як на запобігання виникненню умов для корупції та формування доброчесності в державному секторі.

Національне антикорупційне бюро України (далі - НАБУ) було створене у 2015 році як центральний орган виконавчої влади орган зі спеціальним статусом, який покликаний протидіяти топкорупції в державі. Ініціатива його створення виникла у відповідь на необхідність подолання системної корупції, яка охоплювала верхівку влади та становила загрозу національній безпеці країни. НАБУ отримало незалежність у виконанні своїх функцій та широкі повноваження для здійснення досудових розслідувань у справах, пов'язаних із високопосадовою корупцією, що є однією з ключових умов ефективності антикорупційного контролю.

Головним завданням НАБУ стало виявлення, запобігання, розслідування та припинення корупційних правопорушень, скоєних вищими посадовими особами держави й місцевого самоврядування, дії яких створюють загрозу національній безпеці. Для досягнення цих цілей бюро здійснює оперативно-розшукову діяльність, проводить слідчі дії, збирає докази та формує матеріали для передачі до суду [6]. Спеціалізація НАБУ на топкорупції дозволяє концентрувати ресурси та експертизу саме на тих справах, які мають найбільший суспільний і політичний резонанс.

Діяльність НАБУ спрямована не лише на розкриття злочинів, але й на формування прозорого і підзвітного державного управління. Бюро проводить аналітичні дослідження корупційних схем, виявляє системні ризики й розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства. Його робота сприяє підвищенню довіри громадян до державних інституцій та створює можливості для ефективного громадського контролю.

Проте діяльність НАБУ супроводжується численними викликами. Серед них політичний тиск, спроби дискредитації органу, складність доведення корупційних злочинів у судах, недостатнє фінансування та високі суспільні очікування щодо швидких результатів. Попри ці труднощі, НАБУ відіграє ключову роль у формуванні антикорупційної інфраструктури країни, забезпечуючи цілеспрямовану боротьбу з топкорупцією та створюючи передумови для прозорого і підзвітного врядування в Україні.

Однією з ключових особливостей діяльності НАБУ є взаємодія з іншими органами антикорупційної системи. Так, Спеціалізована антикорупційна прокуратура (далі - САП) здійснює нагляд за законністю дій Бюро під час розслідування, а Вищий антикорупційний суд (далі - ВАКС) здійснює правосуддя у кримінальних провадженнях. Така взаємодія створює баланс між оперативною діяльністю, законністю процесу та судовим контролем, забезпечуючи комплексність антикорупційного механізму.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура була створена у 2015 році як окремий структурний підрозділ Генеральної прокуратури України для забезпечення

процесуального керівництва у кримінальних провадженнях [7]. Її створення було необхідним для підвищення ефективності антикорупційної системи та забезпечення координації між органами досудового розслідування і судовою гілкою влади. САП виступає гарантом законності розслідувань НАБУ та забезпечує об'єктивне й неупереджене представництво держави в справах, пов'язаних із корупційними правопорушеннями високопосадовців.

Основними завданнями САП є здійснення процесуального керівництва у справах, що розслідуються НАБУ, забезпечення дотримання законності під час досудового розслідування та подання обвинувачень до суду. Прокурори САП здійснюють представництво інтересів держави у суді, контролюють належність доказів і правомірність процедур, а також забезпечують захист законних прав громадян у справах про корупцію [8]. Така спеціалізація дозволяє зосередити експертизу на справах високопосадової корупції та зменшити ризики політичного впливу на процеси розслідування.

САП відіграє ключову роль у системі взаємодії антикорупційних органів. Вона забезпечує правову підтримку та координацію дій НАБУ, взаємодіє з Вищим антикорупційним судом, а також контролює виконання законодавства під час розслідувань. Така система дозволяє створити баланс між оперативною роботою: слідчих, законністю процедур і справедливим судовим розглядом, що є важливим для підтримання довіри до державних інституцій.

Проте діяльність САП, так само як і діяльність інших антикорупційних органів, стикається з різними викликами. Серед них можна виділити такі: політичний тиск, спроби дискредитації прокурорів, складність доведення корупційних злочинів у судах, тривалість розгляду справ та високі суспільні очікування, щодо швидких результатів. Незважаючи на це, Спеціалізована антикорупційна прокуратура залишається центральним елементом антикорупційної системи України, забезпечуючи законність, підзвітність і ефективність діяльності НАБУ, а також сприяючи формуванню прозорої системи влади.

Також важливим органом антикорупційної системи є ВАКС, який був створений у 2018 році як спеціалізований судовий орган для розгляду кримінальних проваджень щодо кримінальних правопорушень [9]. Його поява стала логічним продовженням реформ у системі протидії топкорупції та відповіддю на потребу забезпечити ефективне та неупереджене правосуддя в справах, які мають значний суспільний резонанс. ВАКС отримав спеціалізацію на розгляд справ, пов'язаних із топкорупцією, що дозволяє підвищити якість судових рішень, скоротити строки розгляду та зміцнити довіру громадян до судової системи.

До повноважень Вищого антикорупційного суду належить здійснення правосуддя як суду першої та апеляційної інстанцій у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до його юрисдикції (підсудності) процесуальним законом, а також шляхом здійснення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у таких кримінальних провадженнях, здійснення правосуддя як суду першої та апеляційної інстанції у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави в порядку цивільного судочинства, здійснення правосуддя як суду першої та апеляційної інстанції у справах про засто-

сування санкції. Крім того, ВАКС аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику у кримінальних та інших провадженнях, віднесених до його підсудності, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд України та надає йому пропозиції до висновків щодо проєктів законодавчих актів, які стосуються організації та діяльності Вищого антикорупційного суду [9]. ВАКС відіграє важливу роль у системі антикорупційних органів, забезпечуючи завершальний етап механізму протидії топкорупції. Завдяки судовій спеціалізації відбувається зменшення ризиків політичного впливу на процес, підвищується ефективність розгляду справ і забезпечується справедливість рішень. Суд також здійснює контроль за виконанням ухвалених рішень та вироків, що є важливою умовою забезпечення відповідальності високопосадовців. Крім того, ВАКС відіграє роль у формуванні стандартів судового процесу в справах про корупцію, розробляє методичні рекомендації для суддів та взаємодіє з міжнародними партнерами з метою обміну досвідом та підвищення професійних стандартів. Суд також сприяє підвищенню рівня прозорості та підзвітності в системі державного управління, оскільки його рішення публічні та доступні для аналізу громадськістю.

Водночас діяльність ВАКС стикається з викликами, зокрема: високим навантаженням на суддів, складністю доведення корупційних злочинів, затягуванням процесів через апеляції, і високими суспільними очікуваннями швидких результатів.

Перспективи розвитку й підвищення ефективності антикорупційних органів України передбачають насамперед посилення їхньої незалежності та гарантій від політичного втручання, що дозволить забезпечити об'єктивність розслідувань і стабільність роботи інституцій. Важливим є також впровадження цифрових технологій, електронних платформ і відкритих реєстрів, які підвищують прозорість діяльності та спрощують доступ громадян до інформації. Міжнародна співпраця з інституціями ЄС та іншими організаціями сприяє обміну досвідом і підвищенню стандартів доброчесності. Крім того, розвиток культури доброчесності серед громадян і державних службовців створює соціальне середовище, у якому корупційні прояви не сприймаються як допустимі, а антикорупційні органи спроможні ефективно виконувати свою превентивну та контролюючу функцію.

Висновки. Отже, корупція все ще залишається однією із важливих проблем в Україні, негативно впливаючи на економіку, демократичні процеси та довіру громадян до влади. Прозорість органів державної влади виступає ключовим механізмом запобігання корупційним проявам, оскільки забезпечує доступ до інформації, підзвітність посадових осіб і контроль з боку суспільства. Формування відкритої системи управління передбачає поєднання превентивних заходів та контролю за діяльністю чиновників, зокрема через діяльність антикорупційних органів. Основними органами, які сприяють прозорості влади, є: Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Вищий антикорупційний суд. Активна участь громадян у контролі за владою та впровадження прозорих процедур також сприяє зниженню корупційних ризиків і підвищенню ефективності управлінських процесів, що в результаті зміцнює довіру до державних інституцій і стимулює соціально-економічний розвиток країни.

Література

1. Прозорість і підзвітність – Одеська районна військова адміністрація. *Офіційний вебсайт Одеської районної військової адміністрації*. URL: <https://odrda.od.gov.ua/2023/12/07/prozorist-i-pidzvitnist/> (дата звернення: 10.11.2025).
2. Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо забезпечення прозорості місцевого самоврядування : Закон України від 22.02.2024 № 3590-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3590-20#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
3. Transparency International. *Ukraine*. URL: <https://www.transparency.org/en/countries/ukraine> (дата звернення: 10.11.2025).
4. Українці стали активніше повідомляти про корупцію: НАЗК презентувало дослідження «Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність». *Офіційний вебсайт НАЗК*. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/ukraintsi-staly-aktyvnishe-povidomlyaty-pro-koruptsiyu-nazk-prezentovalo-doslidzhennya-koruptsiya-v-ukraini-2024-rozuminnya-sprynyattya-poshyrenist/> (дата звернення: 10.11.2025).
5. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
6. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
7. Віктор Шокін підписав наказ про утворення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. *Офіційний вебсайт Генеральної прокуратури*. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=162533&fp=5550 (дата звернення: 10.11.2025).
8. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 10.11.2025).
9. Про Вищий антикорупційний суд : Закон України від 07.06.2018 № 2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text> (дата звернення: 10.11.2025).

Анотація

Литвиненко В. М., Наглюк К. О. Антикорупційні органи, які сприяють прозорості влади. – Стаття.

У статті розглянуто діяльність антикорупційних органів України як ключових інституцій, які забезпечують прозорість та підзвітність влади. Визначено, що корупція становить одну з головних загроз демократичному розвитку української держави, підриває довіру громадян до влади та ефективність управлінських процесів. Проаналізовано нормативно-правові засади прозорості органів влади, зокрема зміни в законодавстві щодо відкритості місцевого самоврядування. Особливу увагу приділено функціонуванню основних антикорупційних органів України: Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), Національного антикорупційного бюро України (НАБУ), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) і Вищого антикорупційного суду (ВАКС). Визначено роль цих органів у запобіганні, виявленні, протидії та розслідуванні корупційних правопорушень, а також у формуванні системи публічної підзвітності посадових осіб. Було проаналізовано взаємодію між зазначеними антикорупційними органами, їхній вплив на формування доброчесності у сфері державного управління і виклики, які пов'язані з політичним тиском, обмеженим фінансуванням та високими суспільними очікуваннями. Окремо наголошено на необхідності подальшого вдосконалення антикорупційної системи, через зміцнення інституційної незалежності, цифровізацію процесів, відкритість даних і міжнародну співпрацю. Автори дійшли висновку, що ефективна діяльність антикорупційних органів є основою прозорого врядування, підвищує довіру громадян до влади та сприяє сталому демократичному розвитку України.

Ключові слова: корупція, прозорість влади, підзвітність влади, антикорупційна політика, доброчесність, антикорупційна інфраструктура, запобігання корупції.

Summary

Lytvynenko V. M., Nahlyuk K. O. Anti-corruption bodies that promote transparency of government. – Article.

The article examines the activities of anti-corruption bodies of Ukraine as key institutions that ensure transparency and accountability of government. It is determined that corruption is one of the main threats to the democratic development of the Ukrainian state, undermines citizens' trust in government and the effectiveness of management processes. The regulatory and legal principles of transparency of government bodies are analyzed, in particular, changes in legislation on the openness of local municipality. Particular attention is paid to the functioning of the main anti-corruption bodies of Ukraine: the National Agency for the Prevention of Corruption (NACP), the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU), the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office (SAP) and the High Anti-Corruption Court (HACC). The role of these bodies in preventing, detecting, counteracting and investigating corruption offenses, as well as in forming a system of public accountability of officials, was determined. The interaction between the mentioned anti-corruption bodies, their impact on the formation of integrity in the sphere of public administration and the challenges associated with political pressure, limited funding and high public expectations were analyzed. The need for further improvement of the anti-corruption system was especially emphasized, through strengthening institutional independence, digitalization of processes, openness of data and international cooperation. The authors concluded that the effective activities of anti-corruption bodies are the basis of transparent governance, increase citizens' trust in the authorities and contribute to the sustainable democratic development of Ukraine.

Key words: corruption, transparency of government, accountability of government, anti-corruption policy, integrity, anti-corruption infrastructure, prevention of corruption.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 341.33:314.15(477:4–67)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.13>*М. В. Макаров*

ORCID: 0000-0001-9524-9092

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ МІГРАНТІВ З УКРАЇНИ В ДЕРЖАВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розв’язана Російською Федерацією проти України у лютому 2022 року, спричинила найбільшу хвилю вимушеної міграції в Європі з часів Другої світової війни. З перших тижнів агресії мільйони громадян України були змушені залишити свої домівки та шукати захисту за кордоном, передусім на території держав Європейського Союзу. Саме ЄС став тим простором, у якому сформувався багаторівневий механізм правового реагування на масове переміщення населення, і в якому міжнародне та європейське право продемонстрували свою здатність оперативно забезпечувати гуманітарний та правовий захист людей, які тікають від війни.

Вимушена міграція українців має комплексний характер. Вона охоплює одночасно різні категорії осіб – жінок із дітьми, осіб похилого віку, людей з інвалідністю, студентів, науковців, висококваліфікованих працівників, а також тих, хто внаслідок війни опинився у вразливому становищі. Масовість та швидкість переміщення сформували унікальну ситуацію, коли держави-члени ЄС були змушені в найкоротший строк впроваджувати механізми міжнародно-правового реагування, поєднуючи норми універсального міжнародного права, стандарти Ради Європи та спеціальні інструменти права Європейського Союзу.

Активізація Директиви 2001/55/ЄС про тимчасовий захист стала історичним прецедентом для ЄС. Уперше за більш ніж двадцятирічну історію її існування держави-члени одноставно задіяли інструмент масового міжнародно-правового захисту людей, які тікають від війни, створивши основу для швидкого надання правового статусу мільйонам громадян України. Цей режим забезпечив доступ до житла, медицини, освіти, ринку праці та соціальних послуг, водночас зберігаючи загальні гарантії захисту прав людини, передбачені міжнародними конвенціями та практикою Європейського суду з прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях міжнародно-правовий захист вимушених мігрантів розглядається насамперед крізь призму універсальних стандартів прав людини. У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права визначено базові гарантії життя, гідності, свободи пересування та доступу до соціальних прав, що слугують фундаментом для захисту осіб, які залишають державу через війну [1; 2].

Спеціалізоване регулювання статусу осіб, які тікають від переслідувань і збройних конфліктів, деталізовано у Конвенції про статус біженців 1951 року, де закріплено принцип non-refoulement та мінімальні стандарти прийому [3]. Механізми колективного й термінового захисту, необхідні у ситуаціях масових переміщень

населення, докладно проаналізовано у Керівних принципах УВКБ ООН щодо тимчасового захисту, що стали основою для подальших регіональних моделей [4].

На рівні регіональних стандартів значний внесок у формування підходів до захисту мігрантів відіграє практика Європейського суду з прав людини, узагальнена у Гайді до статті 3 ЄКПЛ. У документі визначено критерії оцінки ризику нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження та умови, за яких держава не може висилати особу до країни, де їй загрожує небезпека [5]. Додаткові гарантії для дітей-мігрантів сформульовано у Конвенції ООН про права дитини, що підкреслює особливу вразливість неповнолітніх під час війни [6]. У резолюції Генеральної Асамблеї ООН щодо захисту мігрантів у гуманітарних кризах акцентовано на необхідності забезпечення недискримінаційного доступу до базових послуг і правосуддя у надзвичайних умовах [7].

Європейський Союз розвинув зазначені стандарти у Директиві 2001/55/ЄС, де проаналізовано механізм тимчасового захисту як інструмент реагування на масовий наплив осіб, та у Рішенні Ради ЄС 2022/382, яким уперше було запущено цей механізм для громадян України [8; 9]. Практичні аспекти його реалізації – від реєстрації до доступу до соціальних послуг – систематизовано у звітах Європейської Комісії, що фіксують переваги та проблеми імплементації в державах-членах [10].

Наявні джерела комплексно окреслюють міжнародні та європейські стандарти захисту переміщених осіб, однак залишають недостатньо дослідженими питання взаємодії цих стандартів з українськими мобілізаційними процедурами та консульськими обмеженнями, а також правові ризики для громадян України після завершення дії режиму тимчасового захисту у 2026 році. Саме ці прогалини потребують подальшого наукового аналізу.

Мета дослідження полягає у всебічному дослідженні міжнародно-правових механізмів захисту мігрантів з України в державах Європейського Союзу, з'ясування змісту їхніх правових гарантій та особливостей застосування норм міжнародного, європейського та національного права у контексті масового переміщення населення внаслідок повномасштабної війни.

Виклад основного матеріалу. Поява великої української спільноти в Європейському Союзі супроводжувалася суттєвими викликами. Попри формально спільний правовий режим, імплементація тимчасового захисту в кожній державі-члені здійснюється по-різному, що зумовлює нерівномірність доступу до соціальних послуг, медичних гарантій та інтеграційних можливостей. На цьому тлі особливої ваги набувають питання забезпечення ефективної міжнародно-правової охорони українців, усунення бар'єрів до реалізації їхніх прав та розроблення нових довгострокових рішень у сфері мобільності й інтеграції після завершення чинності режиму тимчасового захисту.

Водночас вимушена міграція українців стала каталізатором переосмислення європейської міграційної політики. ЄС уперше продемонстрував здатність діяти швидко та солідарно в умовах війни, зміцнивши механізми масового захисту та розширивши можливості для інтеграції переміщених осіб. Проте питання майбутнього правового статусу українських громадян після закінчення режиму тимчасового захисту залишається невизначеним, що вимагає ґрунтовного наукового аналізу.

У цьому контексті міжнародно-правовий захист українських мігрантів постає як багатовимірна категорія, яка об'єднує норми універсального, регіонального та європейського права, правозастосовну практику, адміністративні механізми держав-членів та потреби конкретних людей, які втекли від війни. Метою статті є комплексне дослідження міжнародно-правових інструментів, що забезпечують захист громадян України в ЄС під час повномасштабної війни, визначення проблем практичної імплементації таких механізмів та окреслення перспектив формування довгострокової європейської політики щодо українських переміщених осіб.

Міжнародно-правові стандарти захисту вимушених мігрантів формуються на основі універсальних норм міжнародного гуманітарного та правозахисного права, які були створені для гарантування мінімального рівня безпеки та прав людини в умовах війни та масового переміщення населення. Повномасштабна війна, яку Російська Федерація веде проти України з 2022 року, актуалізувала необхідність застосування цих стандартів у всіх державах прийому українських вимушених мігрантів, передусім у Європейському Союзі. Сьогодні міжнародні інструменти захисту відіграють роль базового каркасу, на який спираються регіональні та національні механізми тимчасового захисту, соціальної підтримки й інтеграції українців.

Універсальним фундаментом міжнародно-правового захисту мігрантів є Статут ООН, а також міжнародні договори у сфері прав людини, що гарантують недоторканність життя, заборону катувань, повагу до людської гідності та право на свободу пересування. Особливо важливим є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., який забороняє довільне вигнання та забезпечує право кожної особи шукати притулок від переслідувань [1]. Не менш значущим є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, який визначає стандарти доступу до освіти, праці, медичної допомоги та соціального забезпечення, що мають застосовуватися і до іноземців, які перебувають у вразливому становищі, включно з вимушеними мігрантами [2].

Ключовим міжнародним документом, що регулює статус осіб, які рятуються від війни, залишається Конвенція про статус біженців 1951 року та Протокол 1967 року. Хоча українці переважно не подають індивідуальні заяви на статус біженця через впровадження режиму тимчасового захисту в ЄС, саме норми Конвенції формують фундамент гарантій, які застосовуються до всіх вимушених мігрантів: принцип non-refoulement (заборона примусового повернення), заборона дискримінації, доступ до судового захисту та мінімальних стандартів життєзабезпечення [3]. У контексті війни в Україні принцип non-refoulement набув особливої ваги, оскільки повернення осіб на територію, де ведуться активні бойові дії, може становити для них загрозу життю та свободі.

Важливу роль у формуванні міжнародних стандартів відіграють Керівні принципи ВКБ ООН щодо тимчасового захисту та переміщення осіб, які визначають необхідність негайного надання безпечного притулку, спрощених адміністративних процедур, а також гарантій доступності житла, охорони здоров'я та освіти під час масового напливу людей [4, с. 41]. Саме ці принципи стали концептуальною основою для прийняття Директиви ЄС про тимчасовий захист та для створення спеціальних національних режимів для українців у державах ЄС.

Окремий сегмент міжнародно-правових стандартів складає Європейська конвенція з прав людини, яка поширюється на всіх осіб під юрисдикцією держав Європи, незалежно від громадянства чи імміграційного статусу. Практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що обмеження свободи пересування, відмова в доступі до гуманітарної допомоги або вислання до країни, де особі загрожує насильство внаслідок війни, може становити порушення статей 2, 3, 5 та 8 Конвенції [5, с. 1129]. ЄСПЛ наголошує, що навіть у кризових умовах держави повинні забезпечувати базові стандарти гуманності та недискримінації, включно щодо вимушених мігрантів.

Значну роль у системі міжнародних стандартів відіграє і Конвенція ООН про права дитини, оскільки серед українських переміщених осіб частка дітей є надзвичайно високою. Документ зобов'язує держави забезпечувати доступ до освіти, охорони здоров'я, захисту від експлуатації та сімейної підтримки незалежно від статусу перебування дитини на території країни [6].

У ширшому міжнародно-правовому контексті питання захисту вимушених мігрантів тісно пов'язане з нормами міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевськими конвенціями 1949 року та Додатковими протоколами до них. Вони забороняють напади на цивільне населення, насильницькі переміщення, депортації та інші дії, що можуть спричинити масові потоки міграції під час війни. Хоча ці норми спрямовані передусім на сторони війни, вони формують ключові юридичні підстави для обґрунтування міжнародного захисту українців у державах ЄС.

Водночас міжнародні стандарти визначають не лише обсяг прав мігрантів, а й обов'язки держав прийому. Зокрема, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Переміщення населення під час гуманітарних криз» підкреслює необхідність недискримінаційного доступу мігрантів до правосуддя, соціальних послуг і процедур легалізації перебування [7].

Таким чином, міжнародно-правові стандарти створюють багатовимірну систему гарантій, які застосовуються до українців, що рятуються від війни. Вони забезпечують фундаментальні права людини, визначають мінімальні стандарти життєзабезпечення та зобов'язують держави ЄС забезпечувати українцям безпечні умови проживання, доступ до соціальних гарантій і повагу до людської гідності. Саме ці норми стали основою для подальшого застосування регіональних механізмів ЄС, зокрема Директиви про тимчасовий захист, що буде розглянуто у наступних розділах.

Міжнародно-правовий режим захисту мігрантів спирається на систему універсальних принципів, які визначають межі й стандарти поведінки держав у сфері міграційної політики та гуманітарного реагування. В умовах повномасштабної війни Російської Федерації проти України ці принципи набули виняткової ваги, оскільки саме вони стали правовим фундаментом рішень, ухвалених державами Європейського Союзу для прийому, розміщення та забезпечення правового статусу мільйонів українських вимушених мігрантів. Застосування таких принципів гарантує, що навіть за умов масштабної гуманітарної кризи права особи не будуть поставлені у залежність від її громадянства, соціального становища чи міграційної історії.

Одним із ключових міжнародних принципів є принцип заборони примусового повернення (*non-refoulement*), закріплений у Конвенції про статус біженців 1951 року [3] та послідовно підтверджений практикою Європейського суду з прав людини [5]. Він означає, що будь-яка держава зобов'язана утримуватися від повернення особи до місця, де її життю чи безпеці загрожує небезпека через війну, насильство чи переслідування. У контексті війни проти України саме цей принцип став абсолютною правовою гарантією для українців, що в'їжджають до держав ЄС, і забезпечив неможливість їхнього примусового повернення до територій, де тривають бойові дії.

Другим фундаментальним принципом є принцип недискримінації, який впливає з міжнародних пактів ООН про права людини [1] і прямо забороняє будь-які форми різного ставлення до мігрантів за ознакою походження, раси, мови чи статі. У випадку українських мігрантів цей принцип проявився у практиці держав-членів ЄС, які забезпечили рівний доступ до соціальних послуг, медицини та ринку праці для усіх громадян України незалежно від статі, майнового стану чи регіону походження. У перші місяці війни багато європейських країн навіть спростили свої міграційні процедури для українців, що відповідає позитивному аспекту принципу недискримінації – можливості створювати спеціальні, полегшені умови для вразливих груп населення.

Важливою складовою міжнародно-правового підходу до захисту мігрантів є принцип поваги до людської гідності, що закріплений у Європейській конвенції з прав людини та відображений у рішеннях ЄСПЛ [5]. Він означає, що держави повинні забезпечувати мінімальні стандарти життєзабезпечення – належні умови проживання, доступ до медичної допомоги, харчування, інформаційної підтримки – незалежно від правового статусу мігранта. Для українців цей принцип став основою гарантій проживання у безпечних умовах та отримання базової гуманітарної допомоги в країнах ЄС.

Особливе значення у сфері міжнародного захисту має принцип найкращих інтересів дитини, закріплений у Конвенції ООН про права дитин [6]. З огляду на те, що значну частину українських вимушених мігрантів становлять матері з дітьми, цей принцип активно застосовується у наданні доступу дітей до освіти, медичного супроводу, психологічної допомоги та соціальної підтримки. Більшість держав ЄС розробили спрощені механізми зарахування дітей до шкіл без вимоги тривалих адміністративних процедур, що повністю відповідає стандартам захисту дитини в умовах війни.

До кола універсальних принципів також належить принцип гуманності, який вимагає від держав створення умов, необхідних для збереження життя та здоров'я осіб, що тікають від війни. Він багаторазово підтверджений резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, у тому числі документами, присвяченими захисту мігрантів у гуманітарних кризах [7]. У випадку українців цей принцип проявився у створенні тимчасових центрів розміщення, гарячих ліній допомоги, мобільних медичних пунктів і загального інфраструктурного забезпечення, необхідного для адаптації та інтеграції.

Не менш суттєвим для українських вимушених мігрантів є принцип єдності сім'ї, який передбачає право членів однієї родини не бути роз'єднаними під час війни. Хоча воєнний стан в Україні обмежує виїзд чоловіків призовного віку, держави ЄС забезпечили особливо сприятливі умови для в'їзду батьків, опікунів, неповнолітніх дітей та інших членів сім'ї, спрощуючи процедури возз'єднання там, де це можливо.

Важливу роль відіграє і принцип доступу до правосуддя, що гарантує кожному мігранту можливість звернення до національних судів, отримання юридичної допомоги та подання скарги до ЄСПЛ у разі порушення його прав [5]. Для українців це має практичне значення у випадках спорів щодо реєстрації, доступу до соціальних виплат чи процедури тимчасового захисту.

Нарешті, у сфері міграційного регулювання діє принцип пропорційності, який обмежує держави у застосуванні надмірних чи необґрунтованих заходів стосовно мігрантів. Це означає, що будь-які обмеження свобод українських громадян – адміністративні процедури, перевірки, строкові вимоги – мають бути об'єктивно необхідними та мінімально інвазивними з погляду прав людини.

У підсумку міжнародні принципи захисту мігрантів створюють комплексний правовий фундамент, на який спираються механізми прийому та інтеграції українців у державах ЄС. Їх застосування забезпечує сталість та передбачуваність правових рішень, унеможливорює свавільне обмеження прав і гарантує, що війна не стане перешкодою для реалізації базових прав людини. Саме на цих принципах ґрунтується сучасна європейська політика підтримки українських вимушених мігрантів у 2022–2025 роках.

Правовий режим захисту українських вимушених мігрантів у Європейському Союзі формується на основі комплексної системи норм права ЄС, яка передбачає як спеціальні інструменти реагування на масове переміщення населення, так і загальні процедури міжнародного та субсидіарного захисту. Центральне місце у цьому механізмі посідає Директива 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти надання тимчасового захисту [8], яка була спеціально розроблена для ситуацій масового напливу осіб, але до 2022 року жодного разу не застосовувалася на практиці. Саме повномасштабна війна Російської Федерації проти України створила умови, за яких держави-члени Європейського Союзу ухвалили рішення вперше активувати цей інструмент.

Тож як вже зазначалось, після початку широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року Європейський Союз стикнувся з безпрецедентним за швидкістю та масштабами переміщенням населення з України. Уже в перші тижні війни кількість осіб, які перетнули кордони ЄС, перевищила два мільйони. Така динаміка створила реальну загрозу перенавантаження національних систем притулку, які були б неспроможні впоратися з одночасним прийомом мільйонів індивідуальних заяв.

Відповіддю ЄС стало Рішення Ради Європейського Союзу 2022/382 від 4 березня 2022 року, яким уперше в історії Союзу було активовано механізм тимчасового захисту відповідно до Директиви 2001/55/ЄС [9]. Це рішення визначило правові, соціальні та процедурні гарантії для українських громадян і окремих категорій

членів їхніх сімей, забезпечивши: 1) негайне надання захисту без необхідності подавати заяву на притулок; 2) право на проживання на території будь-якої держави-члена; 3) свободу пересування в межах ЄС протягом 90 днів; 4) право на працевлаштування без необхідності отримання додаткових дозволів; 5) доступ до освіти, соціального забезпечення та медичної допомоги.

Першопочатково режим тимчасового захисту був запроваджений до 4 березня 2023 року, однак Європейська Комісія та держави-члени, враховуючи продовження війни проти України, неодноразово ухвалювали рішення про його автоматичне продовження. Станом на 2025 рік його дію продовжено до 4 березня 2026 року.

У своїх офіційних звітах Європейська Комісія зазначила, що застосування цього механізму дозволило державам ЄС уникнути колапсу систем притулку та забезпечити однорідний правовий статус для понад чотирьох мільйонів українців [10]. Таким чином, Директива 2001/55/ЄС стала центральним і найбільш ефективним інструментом міжнародно-правового реагування на українську міграційну кризу.

Правовий статус осіб, які отримали тимчасовий захист у ЄС, визначається поєднанням положень Директиви 2001/55/ЄС [8] та національних актів кожної держави-члена. Цей статус має інтеграційний характер, оскільки поєднує елементи гуманітарного захисту, соціальних гарантій і трудових прав, що наближує його до режиму тимчасового проживання у державах ЄС.

Передусім тимчасовий захист гарантує право на законне проживання у державі-члені ЄС протягом усього строку дії механізму. Це право включає можливість отримання посвідки на проживання, реєстрацію місця перебування та доступ до низки публічних послуг. Однією з ключових гарантій є право на доступ до ринку праці, яке реалізується без додаткових процедур видачі дозволів на роботу. Для українців це стало важливою умовою соціальної інтеграції, оскільки дозволило швидко працевлаштовуватися у різних секторах економіки та забезпечувати власні базові потреби.

Директива також передбачає доступ до системи освіти, насамперед для дітей та підлітків шкільного віку. Освітні установи держав-членів зобов'язані приймати дітей, які перебувають під тимчасовим захистом, на рівних із громадянами умов. Більшість країн ЄС створили спеціальні адаптаційні програми для українських учнів та студентів, включно з мовними курсами, психологічною підтримкою та програмами інтеграції у шкільне середовище.

Важливим елементом правового статусу є доступ до медичної допомоги, який включає надання первинних медичних послуг, невідкладної допомоги, лікування хронічних захворювань і, у деяких державах, доступ до психологічної підтримки. Значна частина держав ЄС також забезпечила українцям доступ до вакцинації, репродуктивних послуг, програм реабілітації та інших форм медичного супроводу.

Особливе місце у змісті статусу тимчасового захисту посідають соціальні гарантії, які можуть включати щомісячну допомогу, компенсації на житло, транспорт чи харчування залежно від національних моделей соціального захисту. Директива встановлює мінімальні стандарти, однак конкретний обсяг соціальної допомоги визначають держави-члени.

Крім того, особи під тимчасовим захистом мають право на свободу пересування в межах ЄС, що дозволяє українцям подорожувати між державами-членами,

працевлаштовуватися у різних країнах та змінювати місце проживання відповідно до власних потреб.

Таким чином, правовий статус тимчасового захисту поєднує широкий спектр соціальних, економічних і гуманітарних гарантій, які забезпечують належний рівень правового захисту українців на території Європейського Союзу протягом 2022–2026 років.

Попри безпрецедентний характер підтримки, яку Європейський Союз надав українським вимушеним мігрантам у 2022–2025 роках, реалізація тимчасового захисту на практиці супроводжувалася численними правовими, адміністративними та соціально-економічними труднощами. Значна частина цих проблем пов'язана з неоднорідністю національних моделей імплементації Директиви 2001/55/ЄС [8], відмінностями у правових системах держав-членів та різним рівнем навантаження на місцеві адміністрації. Ці проблеми створюють нерівномірність у доступі українців до соціальних прав, медичних послуг, освіти та житла, а подекуди – перешкоди у продовженні або підтвердженні їхнього правового статусу.

Однією з найбільш помітних практичних проблем стала неоднорідність процедур реєстрації українців у різних державах-членах. У деяких країнах строки очікування реєстрації під тимчасовим захистом не перевищували кількох днів, у той час як в інших вони сягали кількох місяців. Повільна адміністративна обробка документів часто була пов'язана з нестачею персоналу, технічними перебоями та масовим одночасним напливом заявників. Це спричиняло ситуації, коли особи фактично перебували під захистом Директиви, але не могли скористатися соціальними гарантіями, оскільки їхня реєстрація не була завершена.

Іншою проблемою стала неоднакова практика підтвердження документів, зокрема свідоцтв про народження, посвідчень особи або документів про опікуновство. Держави-члени вимагали різних обсягів підтверджень, що створювало труднощі для осіб, які втратили документи під час війни або покидали Україну в терміновому порядку. У звітах Європейської Комісії зазначено, що значна частина українських жінок та дітей зіткнулася з тривалими бюрократичними процедурами через відсутність або пошкодження документів [10].

Проблемним питанням стало і продовження тимчасового захисту. Хоча Рішення Ради ЄС 2022/382 передбачає автоматичне продовження дії захисту до 2026 року [9], на національному рівні деякі адміністрації вимагали фізичної присутності для поновлення карток проживання, подання повторних заяв або оновлення реєстраційних даних. Це створювало труднощі для осіб, які тимчасово виїхали з приймаючої країни або не могли вчасно записатися до реєстраційних центрів через перевантаження системи.

Особливу занепокоєність викликає обмежений доступ до житла. Попит на орендне житло різко зріс, що призвело до зростання цін у багатьох містах ЄС. Деякі програми тимчасового розміщення були справді ефективними (наприклад, польська програма “800+” або чеські регіональні допомоги), однак у великих містах Європи спостерігалася нестача доступного житла, що призводило до перенаселення гуртожитків, соціальних притулків або створення тимчасових центрів проживання. В окремих випадках українці були змушені змінювати країну пере-

бування, що призводило до вторинної міграції, не завжди узгодженої з вимогами Директиви 2001/55/ЄС [8].

У сфері медичної допомоги спостерігалися суттєві територіальні диспропорції. У скандинавських країнах, Німеччині чи Нідерландах українці мали повний доступ до державних медичних систем, тоді як у деяких інших державах рівень доступності медичних послуг залежав від модельного типу страхування або можливостей місцевих клінік. Особливо гострою була проблема психологічної допомоги, яка була недостатньою щодо кількості осіб, що пережили травматичний досвід війни.

Проблеми також виникали у сфері працевлаштування. Хоча Директива надає право працювати без спеціальних дозволів [8], українці стикалися з бар'єрами у визнанні дипломів, кваліфікацій, професійних ліцензій. Це призводило до ситуацій, коли висококваліфіковані фахівці – медики, педагоги, інженери – змушені були працювати у низькокваліфікованих секторах економіки. Єврокомісія у звітах 2023–2024 років констатувала, що проблема визнання професійних кваліфікацій стала однією з найсуттєвіших перешкод для інтеграції українців у ринок праці ЄС [10].

У сфері освіти існували труднощі для дітей та молоді, зокрема у питаннях мовної адаптації, відсутності місць у школах у великих містах, нестачі перекладачів та фахівців із підтримки дітей з особливими потребами. Частина дітей змушена була навчатися дистанційно в українських школах, що ускладнювало інтеграцію в освітні системи країн ЄС.

На окрему увагу заслуговує правова невизначеність щодо майбутнього українців після завершення дії тимчасового захисту. Хоча механізм продовжений до 2026 року [9], питання про те, які правові режими будуть доступні українцям після цієї дати, залишається відкритим. Це створює відчуття нестабільності та правової невизначеності, яка негативно впливає на інтеграційні процеси та довгострокове планування.

Таким чином, практичні проблеми доступу до міжнародного захисту українців у ЄС мають системний характер і охоплюють адміністративні, правові, соціальні та інфраструктурні аспекти. Незважаючи на значний обсяг підтримки, існуючі механізми потребують подальшого удосконалення, особливо в частині спрощення процедур реєстрації, забезпечення рівного доступу до соціальних прав та створення довгострокових рішень для майбутнього українських мігрантів після 2026 року.

Однією з ключових практичних перешкод стала необхідність фізичної присутності в консульській установі України за кордоном для поновлення або оформлення закордонного паспорта. Хоча на нормативному рівні держава декларує доступність консульських послуг для всіх громадян України, фактична реалізація цього права стикається з низкою адміністративних та юридичних бар'єрів. Консульські установи у багатьох країнах ЄС виявилися перевантаженими через масштабні черги, значний попит і обмежені кадрові ресурси, що призводить до тривалих строків очікування на запис, інколи до кількох місяців.

Другою суттєвою проблемою є вимога підтвердження актуальності персональних даних військовозобов'язаних у територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки (ТЦК). У практиці консульств зафіксовані випадки, коли поновлення паспорта відбувалося лише після здійснення перевірки того, чи

оновив громадянин свої облікові дані в українському ТЦК за місцем реєстрації. Така вимога обумовлена новими підходами до мобілізаційного адміністрування, спрямованими на актуалізацію військового обліку під час воєнного стану. Однак для чоловіків, які виїхали з України на початку війни або ще до запровадження оновлених правил мобілізаційного обліку, виконання такої вимоги є надзвичайно складним і часто технічно неможливим.

Додатковою перешкодою є перевірка громадян на наявність оголошення в розшук за ухилення від мобілізації, яку консульські установи здійснюють відповідно до внутрішніх інструкцій. Хоча такі перевірки мають формальну мету – забезпечити виконання законодавства України про мобілізацію, на практиці вони створюють ситуацію, коли доступ до консульських послуг фактично ставиться у залежність від військово-правового статусу особи. Це суперечить загальним принципам міжнародного захисту, закріпленим у практиці Європейського суду з прав людини, який наголошує на необхідності забезпечення базових документів та ідентифікації особи незалежно від її правового статусу [5].

У результаті значна кількість чоловіків опинилася у правовому вакуумі, коли вони не можуть отримати або продовжити паспорт, а без цього документа – не можуть повноцінно скористатися механізмами тимчасового захисту в ЄС, які передбачають необхідність пред'явлення чинного документа, що посвідчує особу [8; 10]. Наявність лише внутрішнього паспорта або ID-картки, у багатьох випадках, не дозволяє продовжувати легальне перебування в окремих державах-членах ЄС або отримувати соціальні виплати.

Особливо проблемним є те, що Директива 2001/55/ЄС не врегульовує питання отримання чи поновлення національних документів, оскільки це внутрішня компетенція держави походження мігранта. Унаслідок цього виникає колізія між правами, які гарантує європейський механізм тимчасового захисту, та адміністративними процедурами України, які можуть обмежувати доступ до документа, необхідного для реалізації цих прав.

Деякі держави-члени ЄС намагалися компенсувати прогалини шляхом видачі тимчасових посвідок особи для українців, які не мали можливості оновити паспорт, але така практика має фрагментарний характер і не забезпечує повної правової визначеності. Крім того, такі документи не завжди приймаються іншими країнами ЄС, що ускладнює право на свободу пересування в межах Союзу.

Проблема поновлення українських паспортів за кордоном має також соціально-правовий вимір. Для багатьох чоловіків страх бути обмеженим у доступі до консульських послуг через мобілізаційний статус створює додаткову психологічну напругу і фактично призводить до обмеження їх доступу до міжнародного захисту, соціальних виплат, працевлаштування та медичних послуг. Це може створити ситуації, коли особи вимушені залишатися у приймаючій країні без можливості легально продовжити статус тимчасового захисту, що суперечить основним міжнародно-правовим принципам гуманності та рівності перед законом [1; 7].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проблема поновлення паспортних документів українськими чоловіками за кордоном постала як один із найскладніших аспектів реалізації міжнародного захисту в державах ЄС

у 2022–2025 роках. Ситуація виявила глибоку правову колізію між зобов'язаннями держави походження щодо мобілізаційного обліку та механізмами гуманітарного і тимчасового захисту, які функціонують у країнах Європейського Союзу. Така колізія суттєво впливає на стабільність правового статусу українських громадян і здатність реалізовувати передбачені міжнародним правом гарантії незалежно від процедури їхнього військового обліку.

Застосування міжнародно-правових механізмів Європейським Союзом після початку повномасштабної війни продемонструвало ефективність швидких політичних рішень у забезпеченні масового гуманітарного захисту. Водночас питання взаємодії українців із консульськими установами, зокрема щодо поновлення паспортів, перевірки персональних даних та підтвердження мобілізаційного статусу так і залишаються одними з найбільш проблемних елементів правозастосовної практики.

Подальший розвиток системи міжнародного захисту українців у ЄС потребує гармонізації національних адміністративних процедур, уточнення повноважень консульських установ та вироблення узгоджених рішень щодо правового статусу громадян України після завершення дії механізму тимчасового захисту у 2026 році. Саме забезпечення правової визначеності у цьому питанні визначатиме рівень соціальної стабільності, інтеграції та захисту українських мігрантів у найближчі роки.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у аналізі можливих моделей правового статусу українців після 2026 року, порівнянні національних підходів держав-членів ЄС до документування переміщених осіб, вивченні взаємодії мобілізаційного законодавства України з міжнародними зобов'язаннями у сфері прав людини, а також дослідженні потенційних механізмів узгодження консульських процедур із європейськими режимами захисту.

Література

1. International Covenant on Civil and Political Rights. United Nations General Assembly, 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (дата звернення: 15.11.2025).
2. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. United Nations, 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights> (дата звернення: 25.11.2025).
3. Convention relating to the Status of Refugees. United Nations, 1951. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-relating-status-refugees> (дата звернення: 10.11.2025).
4. UNHCR. Guidelines on Temporary Protection or Stay Arrangements. Geneva: UNHCR, 2014. 53 p. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/52fba2404.pdf> (дата звернення: 05.11.2025).
5. European Court of Human Rights. Guide on Article 3 of the European Convention on Human Rights: Prohibition of torture. Council of Europe, Strasbourg. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=GUIDE_ART_3_ENG (дата звернення: 16.11.2025).
6. Convention on the Rights of the Child. United Nations, 1989. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child> (дата звернення: 16.11.2025).
7. United Nations General Assembly. Protection of migrants in humanitarian crises: Resolution A/RES/71/1. 2016. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n16/291/87/pdf/n1629187.pdf> (дата звернення: 25.11.2025).
8. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32001L0055> (дата звернення: 18.11.2025).
9. Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022D0382> (дата звернення: 19.11.2025).

10. European Commission. Operational guidelines and report on the implementation of temporary protection for persons fleeing Ukraine. Brussels, 2023. URL: <https://home-affairs.ec.europa.eu> (дата звернення: 23.11.2025).

Анотація

Макаров М. В. Міжнародно-правовий захист мігрантів з України в державах Європейського Союзу.

Стаття присвячена комплексному аналізу міжнародно-правових механізмів захисту громадян України, які вимушено перемістилися до держав Європейського Союзу внаслідок повномасштабної війни. Розкривається зміст універсальних стандартів захисту осіб, що залишають державу походження через збройний конфлікт, із акцентом на нормах договорів ООН з прав людини, Конвенції про статус біженців 1951 р., Конвенції ООН про права дитини, документах ВКБ ООН та практиці Європейського суду з прав людини. Обґрунтовується, що саме принципи non-refoulement, недискримінації, поваги до людської гідності, гуманності та найкращих інтересів дитини формують базову рамку правового статусу українців у європейському просторі.

Особливу увагу приділено аналізу Директиви 2001/55/ЄС про тимчасовий захист та Рішення Ради ЄС 2022/382, яким уперше запущено механізм масового захисту осіб, що тікають від війни. Показано зміст правового статусу осіб під тимчасовим захистом, включно з правом на проживання, доступом до праці, освіти, медичної допомоги й соціальних послуг, а також окреслено основні відмінності імплементації цих гарантій у державах-членах.

Окрема частина дослідження присвячена практичним проблемам реалізації прав українців, зокрема нерівномірному доступу до житла, медичних та освітніх послуг, визнання кваліфікацій, а також консульським та мобілізаційним аспектам поновлення паспортних документів чоловіків за кордоном. Робиться висновок про наявність правових колізій між обов'язками України у сфері мобілізації та режимом тимчасового захисту в ЄС, що потребує вироблення узгоджених довгострокових рішень щодо подальшого правового статусу українських переміщених осіб після завершення дії тимчасового захисту.

Ключові слова: українські вимушені мігранти; правовий статус у ЄС; тимчасовий захист; міжнародні стандарти прав людини; доступ до соціальних прав; мобілізаційний облік; консульські послуги; європейська міграційна політика.

Summary

Makarov M. V. International legal protection of migrants from Ukraine in the member states of the European Union. – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the international legal mechanisms for protecting Ukrainian citizens who were forcibly displaced to the European Union as a result of the full-scale war. It examines the core universal standards applicable to individuals fleeing their country of origin due to armed conflict, with a focus on UN human rights treaties, the 1951 Refugee Convention, the UN Convention on the Rights of the Child, UNHCR guidelines, and the case law of the European Court of Human Rights. The study demonstrates that the principles of non-refoulement, non-discrimination, respect for human dignity, humanity, and the best interests of the child constitute the fundamental framework of legal protection for Ukrainians within the European space.

Particular attention is devoted to Directive 2001/55/EC on temporary protection and Council Implementing Decision (EU) 2022/382, which for the first time activated the EU's mass protection mechanism for persons fleeing war. The article outlines the content of the temporary protection status, including the right to residence, access to employment, education, health care, and social services, while also highlighting substantial differences in the implementation of these guarantees across EU Member States.

A separate section addresses the practical challenges faced by Ukrainians in exercising their rights, such as unequal access to housing, medical and educational services, difficulties in the recognition of qualifications, and administrative barriers linked to the renewal of passport documents for men abroad, particularly in connection with consular procedures and mobilisation-related data verification. The study concludes that these issues reveal a legal tension between Ukraine's mobilisation obligations and the EU's temporary protection regime, underscoring the need for coordinated long-term solutions regarding the future legal status of displaced Ukrainians after the end of temporary protection.

Key words: Ukrainian displaced persons; legal status in the EU; temporary protection; international human rights standards; access to social rights; mobilisation registration; consular services; European migration policy.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 342.77:34.04(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.14>**В. І. Приходько**

ORCID: 0009-0008-7939-4378

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Вступ. У контексті становлення правової держави та поступової інтеграції України до європейського правового простору зростає значення ефективного нормативно-правового забезпечення публічного адміністрування у сфері судово-експертної діяльності, особливо щодо проведення експертиз, пов'язаних із об'єктами права інтелектуальної власності. Динамічний розвиток інноваційних технологій, зростання кількості правовідносин у сфері авторського права, промислової власності та суміжних прав обумовлюють потребу у фаховому, об'єктивному та науково обґрунтованому проведенні судових експертиз як інструменту забезпечення правосуддя.

Водночас існуюча система нормативно-правового регулювання діяльності судових експертів у сфері інтелектуальної власності характеризується фрагментарністю, відсутністю чіткої координації між суб'єктами публічної адміністрації та недосконалістю процедурних механізмів контролю і стандартизації експертних досліджень. Такі недоліки ускладнюють ефективну реалізацію державної політики у цій сфері, створюють ризики для забезпечення прав і законних інтересів учасників судового процесу, а також перешкоджають формуванню єдиної судово-експертної практики.

З огляду на зазначене, постає потреба у науковому дослідженні питань нормативно-правового забезпечення публічного адміністрування процесу проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності, виявленні прогалин у законодавстві, визначенні напрямів його вдосконалення та гармонізації з європейськими стандартами. Саме це й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі опрацювання наукових джерел варто відзначити, що окремі аспекти публічного адміністрування, судово-експертної діяльності та правового регулювання у сфері інтелектуальної власності були предметом досліджень таких вітчизняних учених-правників, як: Ю. Битяк, В. Галушко, В. Данілов, П. Діхтієвський, О. Дорошенко, О. Єшук, О. Ключев, Н. Ковальова, Т. Коломосьць, С. Короед, О. Костенко, П. Крайнев, В. Курило, О. Кузьменко, П. Лютиков, Р. Мельник, О. Орлюк, Е. Сімакова-Єфремян, С. Сливка, С. Стеценко, Л. Тимошик, В. Федоренко, О. Ястремська та інші. Зазначені науковці зробили вагомий внесок у розвиток теорії публічного адміністрування, адміністративного права, судово-експертної діяльності та правового захисту інтелектуальної власності в Україні. Водночас питання нормативно-правового забезпечення публічного адміністрування проведення судових експертиз

у сфері інтелектуальної власності залишалося поза межами комплексного аналізу в їхніх працях і потребує подальшого наукового осмислення та систематизації.

Метою статті є комплексний аналіз нормативно-правового забезпечення публічного адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні, виявлення його особливостей, проблемних аспектів і прогалин, а також визначення напрямів удосконалення законодавчого регулювання та практичних механізмів адміністративно-правового впливу у зазначеній сфері з урахування європейських стандартів належного врядування.

Виклад основного матеріалу. У сучасному українському правовому полі нормативно-правове забезпечення публічного адміністрування судово-експертної діяльності, зокрема проведення експертиз, що стосуються об'єктів інтелектуальної власності, є надзвичайно важливим із точки зору гарантування правосуддя та захисту прав інтелектуальних суб'єктів. Закон України «Про судову експертизу» визначає базові засади діяльності судових експертів, їхню незалежність, порядок атестації, організаційні, кадрові й фінансові механізми діяльності [1].

Таким чином, вище зазначений закон є основою у нормативно-правовому забезпеченні публічного адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні. Водночас саме механізми публічного адміністрування цього процесу – тобто управлінські, контрольні, організаційні функції з боку держави – часто недостатньо досліджені, особливо в контексті експертиз у сфері інтелектуальної власності, тому це зумовлює доцільність розгляду даної проблематики.

Для прикладу В. Хомутенко В. та А. Хомутенко вважають, що незважаючи на наявні публікації науковців та практиків, нормативно-правове забезпечення експертної діяльності в Україні є досить розгалуженим та неузгодженим. Наприклад, процеси функціонування інституту судової експертизи регламентує сім основних нормативно-правових актів, а функціонування інституту судової експертизи – взагалі вісімнадцять [2, с.68].

О. Кофанова вважає, що судові експертизи на сьогоднішній день відіграють неабияку роль у судочинстві. Потреба у їхньому призначенні постає кожного разу, коли під час провадження для вирішення чи роз'яснення певних питань, з'ясування обставин, що мають значення у справі, виникає необхідність застосування спеціальних знань. Сучасне життя вимагає майже від кожного хоча б побіжно її обізнаності з найрізноманітнішими галузями науки, техніки, мистецтва та ремесел. Зрозуміло, що коли йдеться про судову експертизу, маються на увазі знання експерта, що повинен бути кваліфікованим спеціалістом у своїй царині. Тому така експертиза цілком обґрунтовано вважається, основною формою використання науково-технічних досягнень у судочинстві, сприяє об'єктивності, повноті та всебічності пізнання обставин злочину, а призначається вона тільки після порушення кримінальної справи. [3, с.39]

На слушну думку Л. Головченка застосування Закону України «Про судову експертизу», як основоположного правового регулятора відносин у сфері судово-експертної діяльності, підтвердила його необхідність і важливість. За час, що минув переважна більшість положень цього закону не втрачає актуальності та виявила

чимало проблем, вирішення яких вимагає системного вдосконалення та уточнення нормативно-правової бази, що регулює судово-експертну діяльність, перш за все, шляхом внесення досить істотних змін і доповнень у вказаному законі [4, с. 35].

Узагальнюючи позиції дослідників, можна дійти висновку, що судова експертиза є невід'ємним інструментом ефективного правосуддя, оскільки забезпечує застосування спеціальних знань у процесі встановлення юридично значимих обставин. Експертні дослідження дозволяють забезпечити повноту, всебічність і об'єктивність збирання доказів, а їх призначення стає необхідним щоразу, коли вирішення справи потребує спеціальної компетентності поза межами загальної підготовки учасників процесу. Водночас, нормативно-правова база, що регулює судово-експертну діяльність, хоча й довела свою актуальність, потребує подальшого системного вдосконалення, оскільки сучасні умови функціонування судочинства виявляють низку прогалин та потребують уточнення положень базового Закону України «Про судову експертизу». Сукупно це свідчить про необхідність модернізації правового регулювання експертної діяльності як умови забезпечення ефективності та якості правосуддя.

З точки зору теоретико-правового аналізу, публічне адміністрування проведення судових експертиз транслює адміністративно-правові функції держави, які полягають у створенні нормативної та інституційної бази, що забезпечує належність, прозорість, підзвітність експертної діяльності. Це охоплює призначення експертів, їх атестацію, підтримку методичної бази, ведення державного реєстру атестованих судових експертів, державне фінансування, контроль якості висновків експертів та дисциплінарну відповідальність. Закон «Про судову експертизу» регламентує ці елементи: наприклад, організаційне забезпечення через експертно-кваліфікаційні комісії для присвоєння кваліфікації, тимчасового зупинення чи припинення права на проведення експертиз. Державний Реєстр атестованих експертів веде Міністерство юстиції, що також підсилює роль адміністративного управління в контрольному аспекті. Основні принципи правового регулювання, закріплені в законі, а саме: законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження, зокрема вони є фундаментальними для побудови ефективної системи експертної діяльності [1; 5].

В Законі «Про судову експертизу» закріплені основні принципи – законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження – вони є фундаментальними для побудови ефективної системи експертної діяльності. Принцип законності гарантує, що діяльність експертів здійснюється в межах правового поля, підконтрольна державі, експерти призначаються за встановленою процедурою, їхні права та обов'язки чітко врегульовані. Принцип незалежності забезпечує, зокрема, гарантії від втручання в експертну діяльність, а також належні умови праці та соціальне забезпечення експертів. Об'єктивність і повнота дослідження мають значення особливо в експертизах інтелектуальної власності, де питання часто пов'язані зі складними науково-технічними або творчими аспектами, і неповне або суб'єктивне дослідження може призвести до спотворення висновку. Адміністративна відповідальність щодо якості виконання експертиз є не менш важливою. Закон передбачає дисциплінарні заходи та відповідальність експертів,

що порушують правила, наприклад, шляхом невиконання експертних завдань, порушення зберігання об'єктів дослідження тощо. Також закон встановлює особливості фінансування: державні спеціалізовані установи отримують кошти із Державного бюджету для виконання експертиз, а також для науково-дослідних робіт у сфері судової експертизи. Це дає державі інструмент контролю як через бюджетні «витрати», так і через організацію самого процесу експертиз [1].

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що принципи, закріплені в Законі «Про судову експертизу», формують цілісну та збалансовану систему гарантій належного проведення експертних досліджень. Законність, незалежність, об'єктивність і повнота забезпечують високий професійний стандарт роботи експертів, а механізми дисциплінарної відповідальності та державного фінансування сприяють якості, прозорості й підзвітності експертної діяльності. У сфері інтелектуальної власності ці принципи набувають особливої ваги, оскільки забезпечують достовірність і наукову обґрунтованість експертних висновків, від яких часто залежить ефективний захист прав учасників спору.

Аналіз законодавчих норм, а саме статті 1 Закону України «Про судову експертизу» та статті 57 Закону України «Про адміністративну процедуру» дозволяє сформулювати ключові аспекти: 1) законодавство регулює порядок призначення та проведення судових і адміністративних експертиз, визначає їх правові підстави та процедури; 2) експертизи можуть ініціювати як суди, так і адміністративні органи, що забезпечує гнучкість у їх використанні для вирішення складних правових питань; 3) судова експертиза охоплює широкий спектр об'єктів інтелектуальної власності, серед яких: - об'єкти промислової власності; - винаходи, корисні моделі, промислові зразки, сорти рослин, породи тварин, комерційні найменування, торговельні марки тощо; - об'єкти авторського права та суміжних прав: літературні, художні твори, комп'ютерні програми, бази даних, фонограми, відеограми тощо; 4) економічні аспекти: оцінка вартості об'єктів інтелектуальної власності та визначення збитків унаслідок порушення прав; 5) завдання експертизи - основним завданням є дослідження властивостей об'єктів інтелектуальної власності для визначення їхніх характеристик, правового статусу та економічної цінності. Це сприяє об'єктивності судових рішень та ефективному захисту прав інтелектуальної власності; 6) роль публічного адміністрування: - забезпечення доступності та якості експертних послуг; - розвиток інфраструктури, що включає створення спеціалізованих експертних установ; - підготовка та атестація кваліфікованих експертів; Контроль за відповідністю висновків експертиз законодавчим та етичним стандартам [1; 6].

Таким чином, проаналізувавши вищезазначені законодавчі акти, слід зробити висновок про комплексний характер нормативного регулювання призначення та проведення експертиз, у тому числі щодо об'єктів інтелектуальної власності. Законодавство визначає як процесуальні підстави, так і організаційні механізми здійснення експертних досліджень, що можуть ініціюватися як судами, так і органами публічної адміністрації. Предмет судових експертиз у сфері інтелектуальної власності охоплює широкий спектр об'єктів промислової власності, авторського права, суміжних прав та економічних параметрів їх оцінки. Основним

завданням експерта є встановлення властивостей, правового статусу та економічної цінності об'єкта, що забезпечує обґрунтованість управлінських та судових рішень. Роль публічного адміністрування у цій сфері полягає у створенні належних організаційних, кадрових та контрольних умов для функціонування експертної інфраструктури, що є ключовою передумовою ефективного захисту прав інтелектуальної власності.

Крім того, ще одним нормативно-правовим актом, який слід проаналізувати – це Наказ Міністерства юстиції про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. У підпункті 1.2.5 пункту 1.2 розділу I зазначено конкретні види експертизи у сфері інтелектуальної власності: літературних та художніх творів; фонограм, відеограм, програм (передач) організації мовлення; винаходів і корисних моделей; промислових зразків; сортів рослин і порід тварин; комерційних (фірмових) найменувань, торговельних марок (знаків для товарів і послуг), географічних зазначень; топографій інтегральних мікросхем; комерційної таємниці (ноу-хау) і раціоналізаторських пропозицій; економічна у сфері інтелектуальної власності. Крім того, розділ 5 присвячено експертизі об'єктів інтелектуальної власності: - основним завданням експертизи об'єктів інтелектуальної власності є визначення властивостей цих об'єктів, до яких належать об'єкти промислової власності, об'єкти авторського права і суміжних прав; - при дослідженні об'єктів промислової власності вирішуються питання щодо властивостей цих об'єктів, а саме: знаків для товарів і послуг (торговельних марок); комерційних найменувань; географічних зазначень; промислових зразків; винаходів і корисних моделей; комерційної таємниці і ноу-хау; раціоналізаторських пропозицій; топографії інтегральних мікросхем; сортів рослин; порід тварин тощо [7].

При дослідженні об'єктів авторського права та суміжних прав вирішуються питання щодо властивостей таких об'єктів: - літературних та художніх творів (романи, поеми, статті та інші письмові твори; лекції, промови, проповіді та інші усні твори; драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори; музичні твори (з текстом або без тексту); аудіовізуальні твори; твори живопису, архітектури, скульптури та графіки; фотографічні твори; твори ужиткового мистецтва; ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки; переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів; збірники творів, якщо вони за добром або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності); - комп'ютерних програм, компіляцій даних (баз даних), якщо вони за добром або впорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності; - виконань, фонограм, відеограм, програм (передач) організації мовлення тощо; - окрему групу становлять економічні дослідження об'єктів інтелектуальної власності, зокрема визначення вартості перелічених вище об'єктів інтелектуальної власності та розрахунок збитків, завданих у результаті порушення прав на них [7].

Таким чином, Зміст розділів Інструкції, зокрема підпункту 1.2.5 пункту 1.2 розділу I та розділу 5, демонструє широту та різноманітність видів експертних досліджень об'єктів інтелектуальної власності, які мають специфічні предметні особливості та потребують спеціальних знань у галузях промислової власності, авторського права, суміжних прав, а також у суміжних економічних сферах (оцінка вартості об'єктів інтелектуальної власності, визначення розміру збитків тощо). Чітка класифікація об'єктів дослідження, окреслення завдань експерта та визначення методичних підходів створюють нормативні гарантії належного, об'єктивного й науково обґрунтованого проведення експертиз. Разом з тим результати дослідження свідчать про необхідність подальшого вдосконалення нормативно-правової бази, зокрема в аспектах уніфікації методичних підходів, узгодженості галузевих актів у сфері інтелектуальної власності з нормами Інструкції та розширення переліку спеціальних методик, що враховують сучасні технологічні тенденції. Актуальним залишається питання оновлення науково-методичних рекомендацій, оскільки правовідносини у сфері інтелектуальної власності постійно ускладнюються під впливом цифровізації, розвитку інформаційних технологій, появи нових об'єктів правової охорони та форм недобросовісного використання прав.

Слід врахувати, що нормативно-правове забезпечення публічного адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні, регулюють й інші нормативно-правові акти, зокрема – у частині організації, атестації експертів, ведення реєстрів та методичного забезпечення. Безумовно Закон України «Про судову експертизу» (№ 4038-ХІІ від 25.02.1994) – основний спеціальний закон, що визначає правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності, порядок атестації експертів, повноваження експертних установ, державний реєстр атестованих експертів тощо. Закон встановлює основні принципи експертної діяльності експертів [1].

Цивільний процесуальний кодекс України (ЦПК) – норми, що регламентують порядок призначення та проведення судової експертизи у цивільних справах, статус експерта, порядок залучення експертів учасниками процесу, процедуру ознайомлення сторін з висновками експерта та можливість клопотань щодо повторної експертизи. (Зокрема статті, що визначають порядок призначення експертизи й права/обов'язки експертів) [8].

Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК) – норми щодо призначення експертиз у кримінальному провадженні, підстави та порядок їх проведення, порядок залучення експертних установ/експертів, строки виконання експертиз тощо (відповідні статті про експертизи та їхню організацію) [9].

Цивільний кодекс України (положення щодо права інтелектуальної власності) – цивільно-правове визначення об'єктів інтелектуальної власності, правовий режим об'єктів ІВ і прав осіб (важливо для предметного змісту ІВ-експертиз та формування завдань експертам). ЦК встановлює підстави виникнення, переходу та захисту прав інтелектуальної власності [10].

Наказ Міністерства юстиції України про порядок ведення Державного реєстру атестованих судових експертів (Порядок/Наказ від 29.03.2012 та пов'язані документи) – встановлює процедуру реєстрації атестованих експертів, порядок

внесення й оновлення записів у реєстрі та доступ до інформації про експертів. Реєстр – ключовий інструмент публічного адміністрування доступу до даних про кваліфікацію експертів [11].

Інструкція (Наказ Міністерства юстиції) «Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» та науково-методичні рекомендації – містять методичні вказівки щодо організації призначення і проведення експертиз, оформлення експертних висновків та практичні рекомендації для єдиного підходу в експертній практиці [12].

Крім того є й інші нормативно-правові акти, які регулюють питання забезпечення публічного адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні: накази/положення Експертної служби МВС та інших центральних органів щодо реєстрацій баз даних атестованих експертів, організації роботи державних експертних установ (наприклад, Положення про базу даних реєстру атестованих судових експертів Експертної служби МВС) – регламентують технічні та інформаційні аспекти ведення реєстрів і внутрішнє адміністрування у відповідних держустановах; накази Міністерства юстиції / відомчі акти, що затверджують переліки рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, методичних матеріалів, прикладних методик (які використовуються при проведенні судових експертиз) – забезпечують методичну підтримку та стандартизацію джерел для експертних досліджень; Нормативні акти з питань фінансування і бюджетного забезпечення державних експертних установ (положення Бюджетного кодексу та відповідні розпорядження, що визначають механізми фінансового забезпечення державних спеціалізованих установ, які проводять експертизи) – важливі з позиції адміністративного (бюджетного) адміністрування діяльності експертних органів. (Конкретні розпорядчі документи залежать від року/черги фінансування та можуть змінюватися – у тексті статті доцільно посилатися на чинні бюджетні норми та відповідні розпорядження).

Однак, при всій широті норм законодавчого регулювання, у практиці адміністрування судових експертиз у сфері інтелектуальної власності існують значні виклики. По-перше, закон «Про судову експертизу» не містить спеціалізованих норм, які б прямо адресували особливості експертиз у сфері інтелектуальної власності. Наприклад, методики досліджень патентів, авторських прав, промислових зразків, торгових марок тощо. Через це адміністративні органи або експертні установи можуть стикатися з нестачею методичної конкретики або з неналежним узгодженням підходів. Відсутність універсальних і стандартизованих методик для ІВ-експертиз генерує ризики відносно якості висновків, особливо коли експерти залучені з різних дисциплін (техніки, права, мистецтва). Функціонування експертно-кваліфікаційних комісій (Е-КК), призначення та контроль експертів не завжди є прозорими. У частині адміністрування державні органи часто не достатньо публічно інформують про критерії відбору, процес атестації, перевірку дисциплінарної відповідальності. Це може підривати довіру до експертної системи та ставити під питання незалежність експертів. Публічна адміністрація, як суб'єкт публічного адміністрування, повинна більш активно забезпечувати звітність, прозорість та відкритість процедур. Державне фінансування, хоч і передбачене,

не завжди відповідає реальним потребам експертних установ, особливо в контексті складних та ресурсомістких ІВ-експертиз. Адміністративний аспект – бюджетне планування, розподіл коштів, контроль ефективності витрат – часто залишається недооціненим. Без належного фінансового адміністрування можуть виникати затримки, недостатня кваліфікація експертів (через відсутність стимулів до підвищення кваліфікації), або навіть проблеми з оновленням матеріально-технічної бази.

Крім того, адміністрування в організаційній площині повинно враховувати питання державного реєстру експертів. Державний Реєстр атестованих судових експертів, який веде Міністерство юстиції, є ключовим інструментом адміністрування: він дозволяє контролювати, хто має право проводити експертизи, здійснювати перевірку статусу експертів, фіксувати тимчасове зупинення або припинення їх права. Водночас практика показує, що доступ до таких даних для громадськості, адвокатів чи юристів іноді обмежений, і це може перешкоджати ефективному правозастосуванню. Публічне адміністрування вимагає побудови механізмів, які б забезпечили відкритий доступ до інформації з реєстру, а також можливість контролю з боку зацікавлених сторін. Ще одним важливим аспектом є методичне адміністрування – організаційно-методична база, яку створює держава через науково-методичні збірники, навчальні програми, атестацію методик. Чинне законодавство України передбачає державну атестацію методик судових експертиз (крім медичних і психіатричних) та їх державну реєстрацію. Але відсутність спеціалізованих методичних документів саме для експертиз у сфері інтелектуальної власності, зокрема у сфері винаходів, патентів, авторського права, може призвести до того, що експерти використовуватимуть загальні методики, недостатньо адаптовані до специфіки інтелектуальних об'єктів.

Таким чином, відповідно до вище проаналізованої інформації, можемо виокремити окремі висновки, щодо удосконалення нормативно-правового забезпечення публічного адміністрування: 1) необхідно внести до законодавства спеціалізовані норми, які б регламентували процедури проведення судових експертиз об'єктів інтелектуальної власності: визначення методик, кваліфікаційних вимог до експертів, погодження стандартів якості, типів висновків, форм звітності тощо. Це може бути зроблено через законодавчі поправки до «Закону про судову експертизу» або через нормативні акти Міністерства юстиції, які встановлять методичні стандарти саме для ІВ-експертиз; 2) слід підсилити прозорість і підзвітність експертно-кваліфікаційних комісій шляхом запровадження публічного звітування, відкритих конкурсів для претендентів у комісії, критеріїв відбору членів Е-КК, а також механізмів участі зацікавлених сторін (наприклад, представників наукових установ, університетів, правничої спільноти) у формуванні складу комісії; 3) надати більшу увагу бюджетному адмініструванню експертних установ: забезпечити достатнє фінансування для підвищення кваліфікації експертів, оновлення лабораторного обладнання, розробки методик, видання науково-методичних матеріалів. Адміністративні органи мають запровадити механізми регулярного моніторингу ефективності витрат – наприклад, через внутрішні аудити чи зовнішні оцінки; 4) розробити та імплементувати систему відкритого реєстру експертів: зручний інтерфейс для перевірки статусу експертів, їх кваліфікації, дисциплінарної історії, а також

механізми, які дозволяють учасникам судового процесу отримувати інформацію про експертів і, за потреби, заявляти зауваження або протестувати призначення конкретного експерта. Публічне адміністрування має забезпечити, щоб цей реєстр не був просто «технічним» списком, а дійсно інструментом контролю та прозорості; 5) слід сприяти створенню науково-методичного центру (або розширенню існуючих установ), який би займався розробкою, атестацією та переглядом методик експертиз у сфері інтелектуальної власності, а також організовував систематичне підвищення кваліфікації експертів. Такий центр може діяти під егідою Міністерства юстиції або у співпраці з академічними інституціями й університетами.

Слід зауважити, що нормативно-правове забезпечення публічного адміністрування судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні на сьогодні має надійну законодавчу основу, але одночасно існують суттєві прогалини в спеціалізації, методології, прозорості та адмініструванні, загалом усунення цих недоліків вимагає системного підходу державних органів і наукової спільноти, впровадження стандартів, розвитку контролю та фінансового стимулювання, відповідно реалізація запропонованих заходів сприятиме підвищенню якості експертиз, зміцненню довіри до судової експертної системи та ефективнішому захисту прав інтелектуальної власності.

Висновки. Отже, нормативно-правове забезпечення публічного адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні – це системно сформована сукупність законів, підзаконних актів та відомчих нормативних документів, що визначають організаційні, процедурні та компетенційні засади діяльності державних інституцій у сфері призначення, проведення та контролю судових експертиз, пов'язаних з об'єктами інтелектуальної власності, таке нормативне регулювання забезпечує належний розподіл повноважень між суб'єктами публічного управління, встановлює стандарти експертної діяльності, гарантує законність, об'єктивність і наукову обґрунтованість експертних висновків та сприяє ефективному функціонуванню механізмів захисту прав інтелектуальної власності у судовому процесі.

Література

1. Про судову експертизу. Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, № 28, ст. 232.
2. Хомутенко В., Хомутенко А. Нормативно-правове забезпечення судово-експертної діяльності в Україні: недоліки та напрямки їх усунення. Проблеми та судження. *Юридичний вісник*. 2022/3. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2022/9.pdf
3. Кофанова О. Правові підстави та особливості призначення судових експертиз для дослідження культурних цінностей. *Адвокат*. 2010. № 9. С. 38–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2010_9_6
4. Головченко Л. Правове регулювання судової експертизи: перспективи та розвиток. *Право України*. 2003. № 12. С. 100–103.
5. Господарський процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 6, ст. 56.
6. Про адміністративну процедуру. Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2023, № 15, ст. 50.
7. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. *Офіційний вісник України* від 03.12. 1998 № 46, стор 172, стаття 1715, код акта 6348/1998

8. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* від 08.10.2004 р., №40/40–42/, стор. 1530, стаття 492.9. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* від 08.03.2013 р., №9 – 10/, стор. 474, стаття 88

10. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* від 03.10. 2003 р., № 40, стаття 356.

11. Про затвердження Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів. *Офіційний вісник України* від 17.04.2012., № 27, стор. 18, стаття 1017, код акта 61046/2012.

12. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. *Офіційний вісник України* від 03.12.1998 р., № 46, стор. 172, стаття 1715, код акта 6348/1998.

Анотація

Приходько В. І. Нормативно-правове забезпечення публічного адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні. – Стаття.

В статті визначено, що нормативно-правове забезпечення публічного адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні – це системно сформована сукупність законів, підзаконних актів та відомчих нормативних документів, що визначають організаційні, процедурні та компетенційні засади діяльності державних інституцій у сфері призначення, проведення та контролю судових експертиз, пов'язаних з об'єктами інтелектуальної власності, таке нормативне регулювання забезпечує належний розподіл повноважень між суб'єктами публічного управління, встановлює стандарти експертної діяльності, гарантує законність, об'єктивність і наукову обґрунтованість експертних висновків та сприяє ефективному функціонуванню механізмів захисту прав інтелектуальної власності у судовому процесі. Визначено основні напрямки удосконалення нормативно-правового забезпечення публічного адміністрування: 1) необхідно внести до законодавства спеціалізовані норми, які б регламентували процедури проведення судових експертиз об'єктів інтелектуальної власності: визначення методик, кваліфікаційних вимог до експертів, погодження стандартів якості, типів висновків, форм звітності тощо. Це може бути зроблено через законодавчі поправки до Закону України «Про судову експертизу» або через нормативні акти Міністерства юстиції, які встановлять методичні стандарти саме для експертиз у сфері інтелектуальної власності; 2) слід підсилити прозорість і підзвітність експертно-кваліфікаційних комісій шляхом запровадження публічного звітування, відкритих конкурсів для претендентів у комісії, критеріїв відбору членів експертно-кваліфікаційних комісій, а також механізмів участі зацікавлених сторін (наприклад, представників наукових установ, університетів, правничої спільноти) у формуванні складу комісій; 3) надати більшу увагу бюджетному адмініструванню експертних установ: забезпечити достатнє фінансування для підвищення кваліфікації експертів, оновлення лабораторного обладнання, розробки методик, видання науково-методичних матеріалів. Адміністративні органи мають запровадити механізми регулярного моніторингу ефективності витрат – наприклад, через внутрішні аудити чи зовнішні оцінки; 4) розробити та імплементувати систему відкритого реєстру експертів: зручний інтерфейс для перевірки статусу експертів, їх кваліфікації, дисциплінарної історії, а також механізми, які дозволяють учасникам судового процесу отримувати інформацію про експертів і, за потреби, заявляти зауваження або протестувати призначення конкретного експерта. Публічне адміністрування має забезпечити, щоб цей реєстр не був просто «технічним» списком, а дійсно інструментом контролю та прозорості; 5) слід сприяти створенню науково-методичного центру (або розширенню існуючих установ), який би займався розробкою, атестацією та переглядом методик експертиз у сфері інтелектуальної власності, а також організовував систематичне підвищення кваліфікації експертів. Такий центр може діяти під егідою Міністерства юстиції або у співпраці з академічними інституціями й університетами.

Ключові слова: адміністративна процедура, експертна діяльність, експертні установи, інтелектуальна власність, кваліфікація експертів, нормативно-правове забезпечення, оцінка порушення прав інтелектуальної власності, правовий статус об'єктів інтелектуальної власності, публічне адміністрування, судова експертиза.

Summary

Prykhodko V. I. Regulatory and legal support of public administration of forensic examinations in the field of intellectual property in Ukraine. – Article.

The article defines that the regulatory and legal support of public administration of conducting forensic examinations in the field of intellectual property in Ukraine is a systematically formed set of laws, by-laws, and departmental regulatory documents that determine the organizational, procedural, and competence-based principles of the activities of state institutions in the field of appointment, conduct, and control of forensic examinations related to intellectual property objects. Such regulatory regulation ensures the proper distribution of powers between public administration entities, establishes standards of expert activity, guarantees the legality, objectivity, and scientific validity of expert opinions, and contributes to the effective functioning of mechanisms for protecting intellectual property rights in judicial proceedings. The main directions for improving the regulatory and legal support of public administration are identified as follows: Introducing specialized norms into the legislation regulating the procedures for conducting forensic examinations of intellectual property objects, including determining methods, qualification requirements for experts, quality standards, types of expert opinions, reporting forms, etc. This can be accomplished through amendments to the “Law on Forensic Expertise” or through regulatory acts of the Ministry of Justice establishing methodological standards specifically for IP-related examinations. Strengthening transparency and accountability of expert qualification commissions by introducing public reporting, open competitions for commission applicants, clear selection criteria for ECC members, as well as mechanisms for stakeholder participation (e.g., representatives of academic institutions, universities, the legal community) in forming the commissions. Enhancing budgetary administration of expert institutions by ensuring sufficient funding for advanced training of experts, updating laboratory equipment, developing methodologies, and publishing scientific and methodological materials. Administrative bodies should introduce mechanisms for regular monitoring of cost-effectiveness, such as internal audits or external assessments. Developing and implementing an open registry of experts with a user-friendly interface for verifying expert status, qualifications, and disciplinary history, as well as mechanisms that allow participants in legal proceedings to access information about experts and, if necessary, submit objections or challenge the appointment of a particular expert. Public administration must ensure that the registry functions not merely as a technical list but as a practical tool for transparency and control. Promoting the establishment of a scientific and methodological center (or expanding existing institutions) responsible for developing, certifying, and updating examination methods in the field of intellectual property, as well as organizing systematic advanced training for experts. Such a center may operate under the auspices of the Ministry of Justice or in cooperation with academic institutions and universities.

Key words: administrative procedure, expert activity, expert institutions, intellectual property, expert qualifications, regulatory and legal support, assessment of intellectual property rights infringement, legal status of intellectual property objects, public administration, forensic examination.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 347.963(477)«17/20»340.15(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.15>

О. М. Ригіна
ORCID: 0000-0002-8366-3365

АДВОКАТСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНІ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ

Постановка проблеми. Інститут адвокатури покликаний бути гарантом забезпечення здійснення особою невід'ємного права на захист. Функціонування адвокатури пов'язане із забезпеченням її належної внутрішньої організації та сприятливих умов і захисту від втручання у здійсненні професійної діяльності, незалежності адвокатів, підтримання високого професійного рівня та ефективного адвокатського самоврядування загалом. Інститут адвокатського самоврядування не був нововведенням 1992 р., а мав тривалу і багатовимірну історію, у зв'язку з цим виникає питання про необхідність висвітлення причин його становлення та розвитку, а також його відновлення у 1992 р. Разом з тим, сутність адвокатського самоврядування, його роль у демократичному суспільстві, його співвідношення з принципом незалежності адвокатури пов'язані із проблемою забезпечення балансу між професійною автономією адвокатів та належним здійсненням ними професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі інституту адвокатського самоврядування приділено багато уваги. Відповідну проблематику досліджували Н. М. Бакаянова, А. Ю. Бойчук, Ю. Варушка, С. О. Веснін, В. А. Гвозд'їй, Х. Дідух, Є. С. Дурнов, С. О. Ковтун, Л. Прокопенко, Д. С. Роговенко, О. Д. Святоцький, В. О. Святоцька, І. Ю. Фельцан, В. Філімоніхін, Д. П. Фіолевський, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. О. Яловий та ін. Наукові напрацювання вчених є результатом копіткої роботи, детальної систематизації та опрацювання матеріалів, формування всебічних, повних і обґрунтованих висновків. У працях відображені аргументовані наукові позиції, що особливо актуально, враховуючи важливість наукового плюралізму, що дозволяє врахувати різноманітні наукові підходи для розкриття сутності конкретного правового явища. Щоправда, потребує удосконалення існуюча концептуальна модель складної генези інституту адвокатського самоврядування в Україні, доцільним є додаткове уточнення чинників його трансформації, пояснення взаємозв'язку реформаційних змін в її організації з важливими змінами політико-правової дійсності.

Мета статті. Удосконалити концептуальну модель, що комплексно пояснює складну генезу інституту адвокатського самоврядування в Україні, уточнити чинники його трансформації, з'ясувати теоретико-прикладні засади сучасного функціонування, пояснити взаємозв'язок реформування його організації з важливими змінами політико-правової дійсності.

Виклад основного матеріалу. Принцип «самоврядування» неминуче пов'язаний з демократією, згідно з яким кожна спільнота має право на самоорганізацію,

самоуправління, самовизначення та бере на себе відповідальність за свої рішення та наслідки їхнього ухвалення. Ця теза неминуче стосується, на думку Д. П. Фіолевського, й адвокатського самоврядування, яке закономірно повинно гуртуватися на принципах виборності, гласності, обов'язковості для виконання адвокатами рішень органів адвокатського самоврядування, підзвітності, заборони втручання органів адвокатського самоврядування у професійну діяльність адвоката [17].

Проголошення незалежності України в 1991 р. започаткувало реформування та оновлення національного законодавства з метою приведення його у відповідність до європейських стандартів та нових умов політико-правового життя. Це стосувалося й інституту української адвокатури, оскільки 19.12.1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про адвокатуру», вказавши, що адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу (ст. 1), акцентуючи увагу в ст. 4, що адвокатські об'єднання діють на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності та гласності [9]. Цей Закон України, на думку О. Д. Святоцького, був покликаний відновити престиж адвокатської професії, її історичних традицій, утвердити роль адвокатури в суспільстві як одного з гарантів забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина [13].

Інститут адвокатського самоврядування не був нововведенням 1992 р., він мав історію свого становлення та розвитку. Якраз у 1992 р. відбулося його відновлення як важливого елементу адвокатської незалежності. Зокрема, на українських землях, які перебували в складі російської імперії після Судової реформи 1864 р. був впроваджений інститут присяжних повірених (інститут адвокатури), які мали власні самоврядні органи – ради присяжних повірених [11, с. 18]. Як зазначає І. Ю. Фельцан, тогочасні присяжні повірені являли собою незалежну корпорацію, організовану таким чином, щоб забезпечити автономність і незалежність адвокатури від державних органів, виборність і підзвітність рад присяжних повірених [15, с. 52–53]. Цей інститут, за визначенням Є. С. Дурнова, розглядався як особлива професійна, незалежна, самоврядна організація, як «корпорація осіб вільної професії», яка була підконтрольна коронній судовій владі, проте не входила до складу суду, маючи свої виборні органи, які вирішували питання своєї діяльності та рішення яких були обов'язковими для адвокатів, але могли бути оскаржені у встановленому порядку. Вважається, що адвокатура, впроваджена Судовими статутами, відрізнялася найбільшим рівнем самостійності серед адвокатур інших тогочасних європейських держав [7, с. 66, 68].

На українських землях, які були у складі Австро-Угорщини інститут адвокатури функціонував на підставі Постійного положення про адвокатуру 1868 р., який уперше закріпив на цих територіях її самоврядування та автономію, передбачалося створення адвокатських палат як органу самоврядної адвокатури, які розглядали питання її діяльності, притягнення до дисциплінарної відповідальності та відсторонення від здійснення професійної діяльності адвокатів. А. Ю. Бойчук зазначає про ефективне здійснення адвокатського самоврядування Львівською палатою адвокатів, заснованою в 1862 р., а згодом Станіславською, Тернопільською, Золо-

чівською, Перемишльською та Самбірською. Однак подальшому розвитку цих професійних організацій перешкодила Перша світова війна. Загалом тогочасні професійні асоціації адвокатів відіграли важливу роль у підтриманні професійних стандартів та етичних норм, захищали своїх членів від переслідувань, забезпечували надання належної юридичної допомоги та ін. [3, с. 4, 96, 169–170].

24 жовтня 1917 р. Всеросійський центральний виконавчий комітет ухвалив Декрет № 1 «Про суд», яким було ліквідовані інститути адвокатури, прокуратури, органи кримінальних розслідувань. Декретом встановлювалось, що інтереси особи в суді мав право представляти будь-який громадянин з громадянськими правами та незаплямованою репутацією. Внаслідок цього, як зазначає В. Філімоніхін, до адвокатської практики допускалися без будь-яких обмежень майже всі громадяни. Згодом уже Положення про адвокатуру 1922 р. передбачало відновлення інституту адвокатури, зокрема організацію губернських колегій захисників при губернських Радах народних суддів. Однак адвокатура припинила бути самостійним правовим інститутом. Свідченням цього було те, що члени колегій захисників першого складу затверджувались президією виконавчого комітету за поданням Губернської Ради народних суддів, президія радянського народного суду мала право відводу прийнятого колегією адвокатів члена колегії [16, с. 60, 62].

Як підсумував В. А. Гвоздій, розвиток органів адвокатського самоврядування на українських землях у складі СРСР (1918–1991) відбувався під впливом державного регулювання, який був спрямований на «одержавлення адвокатури» та її підпорядкування партійному апарату та органам виконавчої влади. Характерними рисами цього етапу було створення колективних органів адвокатської спільноти рішеннями державних органів; штучне роз'єднання спільноти на регіональні осередки за умов браку можливостей для вирішення правниками своїх загальних проблем; пряме втручання органів державного управління у всі сфери діяльності адвокатури, зокрема щодо прийому до членства у корпорацію, здійснення дисциплінарної практики, підтримки професійних стандартів тощо [5, с. 211].

Повертаючись до аналізу положень Закону України від 19.12.1992 р., яким гарантувалося відновлення адвокатського самоврядування, зазначимо про відсутність в ньому чіткості та ясності у розумінні змісту цього поняття, як і розуміння його принципів і завдань функціонування. У зв'язку з цим уже в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. ця проблема була вирішена та подано визначення поняття «адвокатське самоврядування» як гарантоване державою право адвокатів самостійно вирішувати питання організації та діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом (ст. 1). Уточняється, що адвокатське самоврядування ґрунтується на принципах виборності, гласності, обов'язковості для виконання адвокатами рішень органів адвокатського самоврядування, підзвітності, заборони втручання органів адвокатського самоврядування у професійну діяльність адвоката. Передбачено, що брати участь у роботі органів адвокатського самоврядування та бути обраними до їхнього складу можуть лише адвокати України (ст. 43). Відповідно до ст. 44 Закону деталізовано завдання адвокатського самоврядування: (1) забезпечення незалежності адвокатів, захист від втручання у здійснення адвокатської діяльності; (2) підтримання високого

професійного рівня адвокатів; (3) утворення та забезпечення діяльності кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури; (4) створення сприятливих умов для здійснення адвокатської діяльності; (5) забезпечення відкритості інформації про адвокатуру та адвокатську діяльність; (6) забезпечення ведення Єдиного реєстру адвокатів України; (7) участь у формуванні Вищої ради правосуддя у порядку, визначеному законом. Закон від 05.07.2012 р. визначає правовий статус Національної асоціації адвокатів України як недержавної некомерційної професійної організації, яка об'єднує всіх адвокатів України та утворюється з метою забезпечення реалізації завдань адвокатського самоврядування (ст. 45) [8].

Одним із основних завдань адвокатського самоврядування є забезпечення незалежності адвокатів. У зв'язку з цим, Н. М. Бакаянова зауважує, що діючи на засадах корпоративного самоврядування, адвокатське самоврядування є істотною гарантією запобігання незаконному впливові на адвоката не лише у випадку здійснення ним професійної діяльності, а й гарантією оптимальності управління в системі адвокатури. Дослідниця обґрунтовує, що адвокатське самоврядування є «проявом демократії в адвокатурі», оскільки адвокатська професійна корпорація має право самостійно вирішувати питання, які згідно із Законом віднесені до її відання [2, с. 292–293].

Подібну правову позицію підтримують С. Я. Фурса та Є. І. Фурса, зазначаючи, що інститут адвокатського самоврядування покликаний забезпечувати для адвокатів відповідну систему гарантій у їхній професійній діяльності. І ця система гарантій дозволить їм кваліфіковано працювати, належно та неупереджено виконувати свої функції, керуючись вимогами закону. Автори доводять, що «внутрішня організаційна структура адвокатури має сприйматися в контексті виконуваних адвокатським самоврядуванням функцій і це справа самих адвокатів». У зв'язку з цим, закономірно повинні відбуватися окремі реформи в адвокатурі, внаслідок чого повинно відбутися її «самоочищення», але такі питання повинні вирішуватися самими адвокатами [18, с. 216].

Разом з тим, формування та функціонування адвокатського корпусу повинно відбуватися на основі неухильного дотримання принципу чесності та порядності, який, як зауважує Н. М. Бакаянова, був одним з основних закріплених у Правилах адвокатської етики, схвалених Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України в 1999 р. Зокрема, адвокат повинен у своїй професійній діяльності та приватному житті бути чесним і порядним; не вдаватися до омани, погроз, шантажування, підкупу, використання тяжких матеріальних чи особистих обставин інших осіб або інших протизаконних засобів для досягнення своїх професійних чи особистих цілей; поважати права, законні інтереси, честь, гідність, репутацію та почуття осіб, з якими він спілкується в різних відносинах (ст. 11) [1].

Адвокатське самоврядування передбачає організацію та регулювання діяльності адвокатів з метою забезпечення високої якості юридичних послуг. На думку, О. О. Ялового, це повинно забезпечити недоторканість прав і свобод людини та громадянина, сприяти зміцненню довіри до правосуддя. Однак, науковець покликається на окремі проблеми, які негативно впливають на функціонування адвокатського самоврядування, зокрема це проблема забезпечення професійної етики та дисципліни серед адвокатів, доступності та якості правової допомоги [19, с. 853].

Інститут адвокатського самоврядування має функції, які визначають його сутність. Як зазначає С. О. Ковтун, адвокатське самоврядування засноване для забезпечення захисту самих адвокатів від втручання у їхню професійну діяльність. Воно функціонує з метою формування високопрофесійного та нетолерантного до корупції адвокатського корпусу, встановлення чітких етичних стандартів адвокатської діяльності. Зауважує учений, що органи адвокатського самоврядування у системі публічного управління виконують передусім захисну та забезпечувальну функції (представництво спільних інтересів адвокатів і створення належних умов для обміну інформацією між суб'єктами адвокатської діяльності та іншими суб'єктами) [10, с. 113].

У ст. 46 Закону 05.07.2012 р. вказано, що адвокатське самоврядування здійснюється через діяльність конференцій адвокатів регіону, рад адвокатів регіону, кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури, Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, ревізійних комісій адвокатів регіонів, Вищої ревізійної комісії адвокатури, Ради адвокатів України, з'їзду адвокатів України [8].

Характеризуючи правовий статус органів адвокатського самоврядування, С. О. Веснін зауважує, що вони згідно зі своїм правим статусом становлять недержавні професійні організації, які є складовими компонентами цілісної системи з вираженими внутрішніми та зовнішніми зв'язками горизонтального та вертикального характеру, основною метою яких є забезпечення реалізації права адвокатів самостійно вирішувати питання організації та діяльності адвокатури в порядку, встановленому законодавством [4, с. 231].

На сучасному етапі виникають окремі проблеми удосконалення функціонування інституту адвокатського самоврядування. Зокрема, Х. Дідух називає, що такими є відсутність безперервної цілісної системи підготовки та перепідготовки професійних кадрів адвокатури, факт окремої залежності адвокатських спільнот від діяльності органів державної влади, недостатність самостійного (корпоративного) врегулювання адвокатських утворень, брак реальної незалежності адвокатів. Авторка доводить необхідність посилення контролю за станом фінансування, порядком оплати послуг і відшкодування витрат адвокатів, котрі надають безоплатну правову допомогу [6, с. 36–37].

Висновки. Отже, головним призначенням функціонування інституту адвокатського самоврядування є забезпечення незалежності адвокатів та належної організації діяльності адвокатури. Інститут адвокатського самоврядування не був нововведенням 1992 р., а мав тривалу і багатовимірну історію свого розвитку. Витоки інституту адвокатського самоврядування сягають періоду існування українських земель у складі російської імперії та Австро-Угорщини. Вже у вказані часи адвокатське самоврядування розглядалося необхідною умовою забезпечення професійної автономії адвокатури, якісного добору кваліфікованих кадрів і здійснення контролю за дотриманням етичних стандартів адвокатської діяльності. Натомість у радянський період адвокатура фактично втратила ознаки незалежного інституту, оскільки її організація та діяльність перебували під суворим державним контролем.

Відновлення адвокатського самоврядування у 1992 р. стало важливим етапом демократичних перетворень у функціонуванні інституту адвокатури з метою

належного формування адвокатського корпусу та якісного здійснення правозахисної діяльності. Цей крок став основою для формування сучасної системи органів адвокатського самоврядування, який був спрямований на забезпечення балансу між професійною автономією адвокатів та належним здійсненням ними професійної діяльності. Таким чином, адвокатське самоврядування є невід'ємним елементом демократичного механізму гарантування прав людини, оскільки воно забезпечує незалежність адвоката у здійсненні професійної діяльності, сприяє ефективному захисту прав і свобод людини та громадянина. Функціонування адвокатури неможливе без ефективного механізму, який забезпечує належну внутрішню організацію діяльності адвокатури, сприятливі умови та захист від втручання у здійсненні професійної діяльності, незалежність адвокатів, підтримання високого професійного рівня та ефективного адвокатського самоврядування загалом.

Література

1. Бакаянова Н. М. Новели Правил адвокатської етики: зміст, значення та тлумачення. Національна асоціація адвокатів України. URL : <https://unba.org.ua/publications/4275-noveli-pravil-advokats-koi-etiki-zmist-znachennya-ta-tlumachennya.html>
2. Бакаянова Н. М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2017. 487 с.
3. Бойчук А. Ю. Інститут адвокатури на західноукраїнських землях другої половини XIX – початку XX століття (на матеріалах Галичини). Дис. ...канд. юрид. наук. Київ. 208 с.
4. Веснін С.О. Поняття, ознаки та функції органів адвокатського самоврядування. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2022. №2. С. 227-232.
5. Гвоздій В. А. Адміністративно-правовий статус органів адвокатського самоврядування. Дисер. ...канд. юрид. наук. Київ. 2020. 290 с.
6. Дідух Х. (2023). Адвокатське самоврядування в контексті судово-правової реформи в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». Т. 10. № 2(38). С. 35–42.
7. Дурнов Є. С. Адвокатура в Україні: історико-правове дослідження (кінець XIX–XX ст.): дисер. ... докт. юрид. наук. Харків. 2018. 389 с.
8. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI.
9. Закон України «Про адвокатуру» від 19.12.1992 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 9, ст. 62.
10. Ковтун С. О. Функції органів адвокатського самоврядування в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2021. Т. 30. С. 292–297.
11. Прокопенко Л., Варушка Ю. Становлення та розвиток адвокатури в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Аспекти публічного управління*. 2022. Том 10. № 2. С. 16–22, 18.
12. Роговенко Д. С. Законодавчі засади діяльності української адвокатури 70-х – 80-х рр. XX ст. *Адвокатура України: історія та сучасність* : матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 128–132.

13. Святоцький О. Д. Адвокатура: історія і сучасність. Київ. Ін Юре. 1997. 320 с. URL: <https://lawbook.online/ukrajini-advokatura/advokatura-istoriya-suchasnist.htm>
14. Святоцька В. О. Стандарти організації та професійної діяльності адвокатури: порівняльно-правове дослідження : дис. д. ю. н. Харків. 2021. 542 с.
15. Фельцан І. Ю. Історичний досвід функціонування інституту адвокатури за судовими статутами 1864 р. та сучасна реформа адвокатури в Україні. *Адвокатура України: історія та сучасність* : матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С.50-53.
16. Філімоніхін В. Київська адвокатура у 20-ті роки ХХ століття. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2023. № 6 (92). С. 60–64.
17. Фіолевський Д. П. Адвокатура : підручник. К.: Правова Єдність, 2014. 3-тє і доп. вид. 624 с. Розділ 8. Адвокатське самоврядування в Україні. URL : https://pidru4niki.com/1910031755552/pravo/organizatsiya_advokaturi_ukrayini#:~:text=%D0%9F%D1%80%D0
18. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Адвокатське самоврядування в Україні та його розвиток. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право*. 2024. Випуск 81. Ч. 3. С. 216–222.
19. Яловий О. О. Органи адвокатського самоврядування та їх основні функції BAR SELF-GOVERNMENT BODIES AND THEIR MAIN FUNCTIONS. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10/2022. С. 853–856.

Анотація

Ригіна О. М. Адвокатське самоврядування в Україні: загальні історико-правові аспекти еволюції та теоретико-прикладні засади сучасного функціонування. – Стаття.

У статті досліджено загальні історико-правові аспекти еволюції та теоретико-прикладні засади сучасного функціонування адвокатського самоврядування як інституту, покликаного забезпечувати незалежність адвокатів і належну організацію діяльності адвокатури. Проаналізовано історичні передумови становлення цього інституту, визначено його сутнісні ознаки, форми організації та нормативне закріплення у національному законодавстві України. Обґрунтовано, що інститут адвокатського самоврядування не був нововведенням 1992 р., а мав тривалу і багатовимірну історію свого розвитку. Витоки інституту адвокатського самоврядування сягають періоду існування українських земель у складі російської імперії та Австро-Угорщини. Вже у вказані часи адвокатське самоврядування розглядалося необхідною умовою забезпечення професійної автономії адвокатури, якісного добору кваліфікованих кадрів і здійснення контролю за дотриманням етичних стандартів адвокатської діяльності. Натомість у радянський період адвокатура фактично втратила ознаки незалежного інституту, оскільки її організація та діяльність перебували під суворим державним контролем.

Доведено, що відновлення адвокатського самоврядування у 1992 р. стало важливим етапом демократичних перетворень у функціонуванні інституту адвокатури з метою належного формування адвокатського корпусу та ефективного здійснення правозахисної діяльності. Цей крок став основою для формування сучасної системи органів адвокатського самоврядування, який був спрямований на забезпечення балансу між професійною автономією адвокатів та належним здійсненням ними професійної діяльності. Здійснено правовий аналіз чинного законодавства та наукових позицій дослідників щодо визначення сутності адвокатського самоврядування, його ролі в демократичному суспільстві, його співвідношення з принципом незалежності адвокатури. Наголошується, що адвокатське самоврядування є невід’ємним елементом демократичного механізму гарантування прав людини, оскільки воно забезпечує незалежність адвоката у здійсненні професійної діяльності, сприяє ефективному захисту прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, адвокатське самоврядування, незалежність адвоката.

Summary

Ryhina O. M. Lawyer self-government in Ukraine: general historical and legal aspects of evolution and theoretical and applied principles of modern functioning. – Article.

The article explores the general historical and legal aspects of the evolution and the theoretical and applied foundations of the modern functioning of the bar self-government as an institution designed to ensure the independence of lawyers and the proper organization of the legal profession's activities. The historical prerequisites for the establishment of this institution are analyzed, its essential characteristics, organizational forms, and regulatory consolidation in the national legislation of Ukraine are identified. It is substantiated that the institution of bar self-government was not an innovation introduced in 1992 but had a long and multifaceted history of development. The origins of the bar self-government institution date back to the period when Ukrainian lands were part of the Russian Empire and Austria-Hungary. Even at that time, bar self-government was viewed as a necessary condition for ensuring the professional autonomy of the legal profession, the proper selection of qualified personnel, and the supervision of compliance with ethical standards in legal practice. In contrast, during the Soviet period, the bar practically lost the features of an independent institution, as its organization and activities were under strict state control.

It is proven that the restoration of bar self-government in 1992 became an important stage in the democratic transformation of the legal profession, ensuring its proper functioning for the formation of a professional bar community and the effective implementation of human rights protection. This step laid the foundation for the formation of the modern system of bar self-governing bodies, aimed at maintaining a balance between the professional autonomy of lawyers and the proper exercise of their professional duties. A legal analysis of the current legislation and scientific positions of researchers has been carried out regarding the essence of bar self-government, its role in a democratic society, and its correlation with the principle of independence of the legal profession. It is emphasized that bar self-government is an integral element of the democratic mechanism for guaranteeing human rights, as it ensures the lawyer's independence in performing professional activities and contributes to the effective protection of human and civil rights and freedoms.

Key words: lawyer, bar, bar self-government, independence of the lawyer.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 341:174:614.2:004.89

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.16>

З. С. Скалецька
ORCID: 0000-0001-9162-4836

ЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ РАМКИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДЛЯ МЕДИЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ: ФОРМУВАННЯ ГЛОБАЛЬНИХ НОРМ ТА РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Постановка проблеми. Сучасний розвиток технологій штучного інтелекту (далі – ШІ) радикально змінює підходи до здійснення медичної діяльності, зокрема і медичної діагностики, відкриваючи нові перспективи не лише у покращенні доступності в сфері охорони здоров'я, а й збільшення ефективності всієї системи надання медичної допомоги. Використання алгоритмів машинного та глибинного навчання дозволяє системам ШІ швидко обробляти великі обсяги даних, включно з медичними знімками, електронними медичними записами, іншою медичною інформацією. Такі технологічні рішення, створюють потенціал для більш точної та своєчасної діагностики, підвищення ефективності клінічних рішень. Також це може сприяти зменшенню кількості медичних помилок у високоризикових галузях, таких як онкологія, кардіологія, рідкісні захворювання. Також це може сприяти доступності до таких висококваліфікованих діагностичних послуг у віддалених районах, територіях на яких ведуться бойові дії і має місце низький рівень забезпеченості медичними кадрами [4].

Водночас активне впровадження ШІ у медичну практику супроводжується низкою складних етичних та правових викликів. Однією з ключових проблем є ризик алгоритмічних помилок, що можуть виникати через низку факторів. Зокрема, це може бути через неповноту або упередженість даних, які використовувались для машинного навчання системами ШІ, технічні обмеження алгоритмів або ж некоректне застосування системи ШІ медичними працівниками. Такі помилки можуть зумовити не лише встановлення невірного діагнозу, а й затримку в лікувальному процесі, необґрунтовані клінічні рішення, що створюватиме ризики для життя та здоров'я пацієнтів. Ймовірність настання таких наслідків підвищує потребу у чіткому визначенні видів та суб'єктів притягнення до відповідальності.

Також використання ШІ часто провокує виникнення запитань щодо пояснюваності рішень зроблених відповідно до визначених алгоритмів, можливості уточнити їх суть, відрегувати. Трапляється, що медичний працівник чи пацієнт не можуть зрозуміти логіку ухвалених рішень. Це впливає на можливість отримання належної повноважної інформованої згоди від пацієнтів, обмежує можливість контролю за правильністю рішень, створює низку потенційних правових ризиків для всіх учасників проведення медичної діагностики.

Ще однією критичною проблемою є захист персональних медичних даних. Системи ШІ потребують значних обсягів чутливої інформації для машинного навчання та оптимізації роботи, включно з біометричними даними пацієнтів, медичні

записи (історія хвороби, лабораторні дослідження тощо). Така значна концентрація медичних даних підвищує ризики порушення конфіденційності, несанкціонованого доступу, кібератак і «вторинного використання» даних у комерційних або наукових цілях без належної згоди пацієнтів. Зазначені виклики зумовлюють необхідність правового та етичного регулювання використання ІІІ для медичної діагностики, що одночасно гарантуватиме захист персональних даних і сприятиме ефективному впровадженню інноваційних алгоритмів у медичну практику.

Ці виклики зумовлюють актуальність вивчення міжнародних підходів до етичного та правового врегулювання систем ІІІ в медичній галузі. Міжнародні організації, зокрема Всесвітня організація охорони здоров'я (далі – ВООЗ), ЮНЕСКО, Рада Європи, Організація економічного розвитку та співробітництва, формують рекомендації та стандарти, що визначають етичні принципи застосування систем ІІІ, вимоги щодо прозорості їх застосування, відповідальності та забезпечення прав пацієнтів. Документи зазначених організацій, переважно не мають обов'язкового характеру, однак є орієнтирами для національних регуляторів та розробників медичних алгоритмів, встановлюючи зокрема, загальні рамки відповідального використання технологій. Зокрема, ВООЗ підкреслює необхідність поєднання етичних принципів з безпекою пацієнтів, ЮНЕСКО пропонує глобальні рекомендації щодо прав людини та справедливості, а Рада Європи зосереджує увагу на захисті персональних даних та підзвітності автоматизованих систем.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз процесу формування міжнародних правових документів та стандартів етичного і правового регулювання використання систем ІІІ для медичної діагностики. Особлива увага приділяється аналізу ролі міжнародних організацій у встановленні етичних рамок, оцінці існуючих механізмів контролю та виявленню основних викликів, пов'язаних з імплементацією цих норм в різних країнах. У статті також розглядаються питання прозорості алгоритмів, захисту прав пацієнтів, уникнення дискримінації та необхідності забезпечення кібербезпеки медичних інформаційних систем. Очікуваним результатом є формування рекомендацій щодо гармонізації етичних та правових стандартів на глобальному міжнародному рівні, що сприятиме безпечному та ефективному застосуванню систем ІІІ у медичній галузі та підвищенню довіри пацієнтів.

Виклад основного матеріалу. Сучасні технології ІІІ у медичній галузі є результатом стрімкого розвитку алгоритмів машинного навчання, що здатні аналізувати великі обсяги клінічних, біометричних та генетичних даних. Використання таких систем відкриває значні можливості для покращення точності діагностики, прогнозування розвитку захворювань як окремих пацієнтів, так і епідеміологічні прогнози для громадського здоров'я. Водночас технології систем ІІІ ставлять перед медичною спільнотою складні етичні та правові питання, що виникають у процесі обробки чутливих даних, ухвалення клінічних рішень та взаємодії з пацієнтами.

Етичне регулювання використання систем ІІІ ґрунтується на базових принципах медичної етики та біоетики, які можуть бути адаптовані до специфіки алгоритмічних систем. Зокрема, це безпека пацієнта, яка може бути трактована достатньо широко, принцип не завдання шкоди, принцип справедливості та недис-

кримінації, принцип прозорості, принцип конфіденційності, принцип підзвітності та відповідальності [10]. З позиції дотримання принципу безпеки пацієнтів та не завдання шкоди – алгоритми повинні мінімізувати ризики завдання шкоди (фізичної, психологічної) пацієнту, водночас всі автоматизовані рішення повинні підлягати клінічному контролю медичних працівників. Враховуючи, що системи ШІ можуть інтерпретувати дані пацієнта неправильно, виявити невірні закономірності через упередженість даних, наприклад, забезпечення безпеки пацієнта є критично. Умовою використання систем ШІ в клінічній практиці. Водночас, відповідно до принципу справедливості та недискримінації, системи ШІ повинні застосовуватись на засадах рівного доступу до медичної допомоги, навіть більше – сприяти покращенню такого доступу. При цьому такий доступ повинен бути недискримінаційним за ознаками статі, віку, етнічної чи національної належності, соціального статусу пацієнта. Відповідно до принципу прозорості алгоритми повинні бути зрозумілими щодо процесу прийняття рішення – і для медичних працівників, і для пацієнтів. Спроможність пояснити медичне рішення, інтерпретацію медичних даних – це не лише етичний, а і правовий стандарт у багатьох країнах, оскільки це дозволяє забезпечити контроль за точністю, коректністю діагностики, а в решті і клінічних рішень.

Ще один етичний принцип, який водночас відповідає стандартам прав людини – конфіденційність та захист персональних даних – обробка медичних даних в системах ШІ вимагає чіткого дотримання принципів приватності, мінімізації обробки, деідентифікації, псевдонімізації для запобігання несанкціонованому доступу до чутливої інформації [13, с. 95].

Найважливішим принципом залишається підзвітність і відповідальність: медичні алгоритми не можуть замінити професійну відповідальність лікаря. Якщо виникає помилка або пацієнтові завдано шкоди, потрібно чітко визначити, хто саме несе відповідальність – розробники алгоритму, постачальники даних чи медичні працівники. Етичне управління системами ШІ вимагає прозорого окреслення ланцюга відповідальності та процедур нагляду [12].

Ці засади створюють фундамент для подальшого розвитку правових норм і міжнародних стандартів, що регламентують використання ШІ у медичній діагностиці. Проте на практиці виникають численні виклики, пов'язані з пошуком балансу між інноваційним розвитком технологій і захистом прав пацієнтів.

Правове регулювання застосування штучного інтелекту в охороні здоров'я має встановлювати чіткі рамки відповідальності за алгоритмічні рішення, гарантувати захист персональних даних і забезпечувати дотримання прав пацієнтів. Ключові напрями такого регулювання охоплюють питання конфіденційності й обробки персональних даних, визначення юридичної відповідальності, забезпечення прозорості та інформованої згоди, а також правила для обміну медичними даними між країнами.

Так регулювання персональних даних і конфіденційності у Європейському Союзі здійснюється відповідно до General Data Protection Regulation (GDPR), який визначає медичні дані як «спеціальну категорію» персональних даних і встановлює жорсткі вимоги до обробки, зберігання та трансграничної передачі таких

даних. В США діє Health Insurance Portability and Accountability Act (HIPAA), що регулює обробку медичних даних, але з більш гнучким підходом до технологічних інновацій. Водночас, міжнародні документи, такі як Конвенція 108+ Ради Європи, визначають базові принципи захисту даних і права суб'єктів у контексті автоматизованих систем [8].

При цьому визначення відповідальності та юридичної підзвітності у правовій системі ЄС питання відповідальності за шкоду, завдану ШІ, обмежується правилами щодо виробників медичних приладів та високоризикових систем (AI Act, MDR/IVDR). Водночас, у США відповідальність частіше покладається на лікаря, який використовує алгоритм, і на виробника у випадку дефекту програмного забезпечення. Проблема визначення відповідальності у разі автономних рішень ШІ є актуальною в міжнародному контексті, оскільки різні юрисдикції по-різному трактують поняття «суб'єкта відповідальності».

Застосування автоматизованих систем у медичній діагностиці потребує забезпечення пацієнтів зрозумілими поясненнями щодо того, як саме обробляються їхні дані та яким чином алгоритми ухвалюють рішення. Це відповідає вимогам прозорості та інформованої згоди. Крім того, GDPR гарантує пацієнтам право отримати роз'яснення алгоритмічних рішень, що безпосередньо впливає на формування правових підходів у сфері медичного врядування.

Оскільки алгоритми широко використовуються на глобальному рівні – зокрема в хмарних платформах і телемедицині – зростає потреба в узгодженні міжнародних стандартів захисту даних. Відсутність єдиної світової правової системи ускладнює врегулювання випадків шкоди, спричиненої помилками алгоритмів, і може створювати конфлікти між різними юрисдикціями. Тому питання регулювання транскордонного обміну медичною інформацією стає особливо актуальним.

У контексті глобалізації та швидкого розвитку ШІ для медичної діагностики дедалі більше значення набуває діяльність міжнародних інституцій, які визначають етичні та правові орієнтири. Відсутність універсальної міжнародної правової бази щодо використання ШІ у сфері охорони здоров'я створює загрози для безпеки пацієнтів, може призвести до порушення їхніх прав і посилення нерівності в доступі до медичних послуг. На світовому рівні етичне регулювання ШІ у медицині переважно здійснюється через рекомендації та декларації. Організації, що працюють у сферах охорони здоров'я, етики та цифрових технологій, формують принципи й рамкові підходи, які можуть бути використані національними законодавцями. Серед ключових інституцій, що визначають глобальні стандарти, – Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), ЮНЕСКО, Рада Європи та OECD.

ВООЗ є головним міжнародним органом, що координує глобальні зусилля у сфері охорони здоров'я. У 2021 році організація опублікувала *Guidance on Ethics & Governance of AI for Health*, яка встановлює принципи етичного використання ШІ у медичних системах: прозорість, недискримінація, захист приватності, безпека пацієнта. ВООЗ рекомендує державам інтегрувати ці принципи у національні політики та регуляторні рамки, водночас підкреслюючи, що документи організації мають рекомендаційний, а не обов'язковий характер. Це дозволяє країнам адаптувати принципи під власні правові та технічні умови, водночас орієнтуючись на міжнародний етичний стандарт [10].

ЮНЕСКО у 2021 році опублікувала Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence, що є першим глобальним документом, який визначає етичні принципи застосування ШІ для широкого спектра сфер, включно з медициною. Документ акцентує увагу на правах людини та основоположних свободах і найголовніше, що ШІ не має порушувати базові права пацієнтів та людства загалом. Застосовувані ШІ алгоритми повинні враховувати різноманітність популяцій, національних особливостей та уникати дискримінації. І що досить важливо – розробники і користувачі алгоритмів несуть відповідальність за дотримання етичних норм. Рекомендації ЮНЕСКО мають широкий міжнародний вплив на формування національних політик, оскільки служать орієнтиром для держав, що розробляють національні етичні кодекси та законодавчі ініціативи щодо ШІ [10].

Рада Європи відіграє провідну роль у регулюванні захисту персональних даних та автоматизованих систем. Конвенція 108+ встановлює обов'язкові для держав-членів стандарти обробки персональних даних, включаючи медичні. Зокрема документ передбачає рекомендації щодо прозорості та контролю за алгоритмічними рішеннями, а також беручи до уваги захист приватного життя можливість доступу особи до даних, заперечення проти їх обробки, контроль за використанням відповідної інформації. При цьому встановлюється, що державні органи та приватні компанії зобов'язані забезпечувати відповідність алгоритмів правовим вимогам. Документ Ради Європи слугує правовим орієнтиром для формування регіональних стандартів безпеки та етичного застосування ШІ, включно з медичною діагностикою.

Guidelines on Artificial Intelligence (2019) прийняті для країн ОЕСД визначають базові принципи етичного використання ШІ у різних секторах, включно з охороною здоров'я. Як і в інших вже вищезазначених документах цей документ визначає прозорість та підзвітність, справедливість як основні принципи використання ШІ, а також відповідальність розробників та користувачів, зокрема цей документ використовують при створенні етичних стандартів у комерційних медичних системах. ОЕСД сприяє гармонізації стандартів між державами та надає рекомендації щодо імплементації принципів етичного врядування у національні законодавчі та регуляторні рамки [2].

Попри існування міжнародних рекомендацій та національних законодавчих актів, інтеграція етичних принципів у правове регулювання залишається складним процесом. Основні причини такої низької інтенсивності імплементації є динамічний розвиток технологій, алгоритмічна непрозорість, етичні дилеми в автоматизації клінічних рішень, а також відсутність міжнародної координації. Зокрема, швидкість та постійне оновлення алгоритмів випереджає темпи розумних законодавчих змін, що ускладнює регулювання ризиків. Водночас труднощі у поясненні рішень ШІ створюють проблеми для правового врегулювання відповідальності та контролю якості, які і необхідність балансувати між ефективністю алгоритму та забезпеченням прав пацієнта на контроль і участь у прийнятті рішень. А відсутність глобальних стандартів ускладнює трансграничну передачу даних та створює ризики правових конфліктів.

Штучний інтелект у медичній сфері, зокрема в діагностиці, відкриває значні можливості для підвищення якості медичної допомоги, зменшення кількості

помилки і покращення ефективності клінічних процесів. Водночас його інтеграція пов'язана з низкою етичних і правових проблем, що потребують системного підходу до регулювання та управління. Ці виклики стосуються питань відповідальності, прозорості роботи алгоритмів, захисту конфіденційних даних, недопущення дискримінації та гарантування прав пацієнтів.

Однією з найбільш складних правових проблем є визначення суб'єкта, який має нести відповідальність за рішення, ухвалені або підтримані системами ІІІ. Хоча алгоритми здатні виконувати складні діагностичні завдання, у правовому полі часто немає чіткого адресата відповідальності за можливі помилки. У ЄС відповідальність частково покладається на виробників високоризикових систем (AI Act, MDR), а також на медичних фахівців, які застосовують ці інструменти. У США основний тягар відповідальності традиційно несе лікар, що приймає клінічне рішення, а виробник відповідає за дефекти програмного забезпечення. Така різниця в підходах ускладнює глобальну узгодженість і створює труднощі при транснаціональному використанні ІІІ, особливо коли система створена в одній країні, а застосовується в іншій. Тому чітке правове закріплення механізмів підзвітності для розробників, медичних установ і користувачів технологій залишається одним із ключових викликів [7].

Автоматизація діагностичних процесів ставить під сумнів традиційні підходи до інформованої згоди пацієнтів. Оскільки системи ІІІ можуть аналізувати дані та пропонувати медичні висновки без прямої участі лікаря, виникає складність у зрозумілому поясненні пацієнтові логіки алгоритмічних рішень. Міжнародні рекомендації, зокрема ВООЗ і ЮНЕСКО, наголошують на важливості забезпечення прозорості алгоритмів та наданні пацієнтові інформації щодо принципів їх роботи. Реалізація права на пояснення рішень ІІІ є ключовою як з етичного, так і з юридичного погляду, оскільки без цього неможливо гарантувати автономію пацієнта. Проте на практиці алгоритмічні моделі часто залишаються «чорними скриньками», що породжує ризики порушення прав пацієнтів і зниження довіри до цифрових медичних технологій. У зв'язку з цим дедалі актуальнішим стає оновлення та вдосконалення форм інформованої згоди у випадках застосування ІІІ у медицині.

ІІІ-системи підпадають під ризик алгоритмічних упереджень, що виникають через неповноту, не репрезентативність або структурні викривлення даних, на яких вони навчаються. Зокрема мають місце алгоритмічні упередження щодо віку, статі, етнічної приналежності. У медичній діагностиці це може проявлятися у неточності прогнозів для певних вікових, етнічних або соціальних груп, що призводить до нерівності у доступі до медичної допомоги. Етичні принципи справедливості, закріплені у документах ЮНЕСКО та ОЕСД, визначають необхідність усунення таких упереджень, однак у правовому полі відповідальність за алгоритмічну дискримінацію часто залишається не визначеною. Міжнародне регулювання повинно створювати механізми аудиту, тестування і коригування алгоритмів, щоб мінімізувати ризик дискримінації та захистити права пацієнтів.

Відсутність зрозумілої логіки роботи алгоритму («чорна скринька») ускладнює контроль за точністю та безпекою медичних рішень. Прозорість і пояснюваність алгоритмів стають ключовими етичними та правовими вимогами,

особливо у високоризикових сферах. Міжнародні стандарти, включно з GDPR, передбачають право на отримання пояснень щодо автоматизованих рішень, що має бути реалізовано у вигляді документації алгоритмів, опису методології навчання та процесів ухвалення рішень. Ця вимога з одного боку сприяє безпеці пацієнтів, а з іншого – стимулює розробників до створення більш інтерпретованих моделей ШІ, таких як explainable AI (XAI). Вимога пояснюваності рішень ШІ є важливою складовою формування довіри між медичними працівниками і пацієнтами.

Системи ШІ для медичної діагностики потребують значних обсягів чутливої інформації: електронні медичні картки, результати аналізів, генетичні та біометричні дані. Це створює значні ризики для конфіденційності та кібербезпеки. Персональні медичні дані характеризуються критичною чутливістю і потребують більш прискіпливої уваги як з сторони регулятора так і з сторони контролюючих органів. Міжнародні документи, такі як GDPR і Конвенція 108+ Ради Європи, встановлюють принципи мінімізації даних, безпеки обробки та контролю доступу. Проблеми виникають у трансграничних потоках даних, коли алгоритми працюють на хмарних платформах, що розташовані у різних юрисдикціях, зокрема в яких застосовуються вимоги GDPR та національні вимоги більш слабшого правового регулювання. Відсутність уніфікованих міжнародних стандартів ускладнює регулювання і може призвести до конфліктів між різними правовими системами.

Етичні та правові виклики пов'язані з необхідністю знайти баланс між швидким впровадженням інновацій і забезпеченням безпеки пацієнтів. Надмірне регулювання може уповільнити розвиток ефективних технологій, тоді як відсутність контролю підвищує ризики шкоди пацієнтам, порушення конфіденційності та дискримінації. Міжнародні організації намагаються вирішити цю дилему через рекомендаційні стандарти, що поєднують етичні принципи, технічні вимоги та правові рамки [5].

Проблеми міжнародного використання ШІ пов'язані з відмінностями у національних правових системах. Алгоритм, розроблений у США, може застосовуватися у країнах ЄС, де діє GDPR і суворі стандарти AI Act. Це створює складнощі для забезпечення відповідності алгоритмів місцевим вимогам, аудиту та контролю. Відсутність глобальної конвенції або уніфікованих стандартів призводить до ризиків порушення прав пацієнтів та ускладнює координацію відповідальності між країнами.

Отже, етичні та правові виклики використання ШІ у медичній діагностиці демонструють необхідність комплексного врядування, яке поєднає етичні принципи, міжнародні стандарти та національні правові механізми. Основні виклики включають визначення відповідальності, забезпечення прозорості алгоритмів, захист персональних даних, боротьбу з алгоритмічною дискримінацією та забезпечення прав пацієнтів. Вирішення цих проблем можливе через міжнародну координацію, створення сертифікаційних механізмів для алгоритмів, впровадження аудиту та моніторингу, а також адаптацію етичних принципів у національні законодавчі системи. Цей розділ закладає основу для подальшого аналізу практичних механізмів контролю та імплементації норм у різних країнах, що буде розглянуто у наступному розділі.

Штучний інтелект у медичній діагностиці продовжує стрімко розвиватися, що створює потребу у формуванні глобальних норм, здатних забезпечити безпеку пацієнтів, прозорість алгоритмів та захист прав людини на міжнародному рівні. Одним із перспективних напрямів є розробка міжнародної конвенції або рамкових угод, які закріплюватимуть загальні принципи етичного та правового регулювання ШІ у медицині. Така конвенція могла б створити обов'язкову юридичну основу для держав, визначити ключові стандарти підзвітності, захисту персональних даних, прозорості алгоритмів та боротьби з дискримінацією. Вона могла б стати єдиним інструментом для гармонізації національних законодавств, особливо у сфері трансграничного обміну медичними даними та міжнародного використання алгоритмічних систем [9].

Важливу роль у формуванні глобальних норм можуть відігравати міжнародні організації, такі як ВООЗ, ЮНЕСКО та Рада Європи. ВООЗ, як провідна організація у сфері охорони здоров'я, здатна забезпечити координацію медичних стандартів, оцінку клінічної ефективності алгоритмів і впровадження рекомендацій щодо безпеки пацієнтів. ЮНЕСКО, у свою чергу, концентрується на глобальних етичних принципах та правах людини, забезпечуючи соціальну справедливість та інклюзивність у використанні ШІ. Рада Європи здатна надати правову базу для захисту персональних даних і регулювання автоматизованих систем на національному рівні, включаючи механізми моніторингу та підзвітності.

Однією з ключових перспектив є розвиток незалежного аудиту та сертифікації алгоритмів, що дозволить оцінювати точність, прозорість, справедливість та відповідність етичним принципам і правовим нормам. Такі механізми аудиту могли б стати міжнародним стандартом, забезпечуючи уніфікацію процедур оцінки та контроль за якістю алгоритмів у різних країнах. Незалежний аудит також сприятиме зниженню ризику алгоритмічних помилок, підвищенню довіри пацієнтів та лікарів до цифрових медичних технологій і створить підґрунтя для сертифікації алгоритмів високого ризику.

Особливу увагу необхідно приділити синергії етичних принципів та юридичних норм. Міжнародні документи, такі як рекомендації ВООЗ та ЮНЕСКО, а також конвенції Ради Європи, демонструють, що етика і право можуть доповнювати один одного: етичні принципи забезпечують гнучкість, соціальну відповідальність та захист прав людини, тоді як юридичні норми створюють обов'язкові механізми контролю та підзвітності. Синергія цих підходів дозволяє формувати цілісну систему врядування ШІ у медицині, яка забезпечує одночасно безпеку пацієнтів, ефективність алгоритмів і дотримання міжнародних стандартів прав людини.

У перспективі формування глобальних норм може сприяти гармонізації національних підходів, створенню стандартів сертифікації, розвитку методик explainable AI та аудиту алгоритмів, а також координації трансграничних потоків медичних даних. Це дозволить поєднати інноваційний потенціал ШІ з ефективним правовим та етичним контролем, забезпечуючи довіру пацієнтів і медичних установ до нових технологій та сприяючи сталому розвитку цифрової медицини на міжнародному рівні [7].

Аналіз етичних і правових аспектів застосування штучного інтелекту в медичній діагностиці показує, що попри значний потенціал цих технологій – під-

вищення точності, швидкості та ефективності клінічних рішень – їх упровадження супроводжується низкою складних викликів. Серед найбільш критичних питань – визначення відповідальності за алгоритмічні рішення, забезпечення прозорості та пояснюваності роботи систем, захист персональних даних, недопущення дискримінації та гарантування прав пацієнтів. Оскільки ІІІ нерідко функціонує в транснаціональному середовищі, де алгоритми, дані й користувачі знаходяться в різних правових системах, вирішення цих проблем виходить за межі компетенції окремих держав.

Важливу роль у формуванні спільних етичних і правових орієнтирів відіграють міжнародні організації, серед яких ВООЗ, ЮНЕСКО, Рада Європи та ОЕСД. Хоч їхні документи й не мають обов'язкової сили, вони визначають глобальні стандарти та спрямовують національні держави у побудові ефективних регуляторних механізмів. ВООЗ наголошує на безпеці пацієнтів і впровадженні ризик-орієнтованих підходів, ЮНЕСКО акцентує увагу на правах людини та соціальній рівності, Рада Європи встановлює рамки щодо захисту персональних даних, а ОЕСД формує принципи етичної оцінки та сертифікації алгоритмів.

Етичні норми й правові інструменти мають бути інтегровані в усі етапи життєвого циклу систем ІІІ – від розробки моделей до їх імплементації та подальшого моніторингу. Сертифікація, аудит, тестування на репрезентативних наборах даних і застосування підходів explainable AI (XAI) стають ключовими механізмами підвищення довіри до цифрових рішень і зменшення ризику алгоритмічних помилок. Окремо важливо враховувати виклики, пов'язані з транскордонним застосуванням ІІІ, що потребує узгоджених міжнародних стандартів, надійного захисту персональних даних і чітко визначених механізмів відповідальності [13, с. 98].

Висновки. У ході дослідження встановлено, що впровадження систем штучного інтелекту у медичну діагностику відкриває значні можливості для трансформації глобальної системи охорони здоров'я, однак їх використання неминує супроводжуватися складними етичними та правовими ризиками. Аналіз міжнародних підходів дає підстави стверджувати, що формування ефективного регуляторного середовища можливе лише за умови поєднання технічних стандартів, етичних принципів та правових механізмів захисту пацієнтів.

По-перше, критично важливо забезпечити прозорість та пояснюваність алгоритмів. Без можливості зрозуміти логіку роботи системи ІІІ неможливо гарантувати належну інформовану згоду пацієнтів, а також ефективний контроль за прийнятими алгоритмічними рішеннями. Міжнародні організації пропонують концептуальні підходи до стандартизації «пояснюваної медицини», однак на практиці ці вимоги потребують подальшої конкретизації на рівні національних юрисдикцій.

По-друге, ключовим залишається питання захисту персональних даних та кібербезпеки, оскільки ІІІ-системи оперують великими обсягами чутливої медичної інформації. Правові інструменти міжнародних організацій наголошують на необхідності мінімізації збору даних, безпечної обробки та створення механізмів контролю доступу. Проте виклики, пов'язані з глобальним обміном медичними даними, потребують розроблення спільних транскордонних стандартів та посилення координації між державами.

По-третє, ефективність застосування ШІ у медицині неможлива без чітко визначеної моделі відповідальності. Визначення суб'єктів відповідальності у разі алгоритмічної помилки – виробника, розробника, постачальника програмного забезпечення чи медичного працівника – залишається відкритим питанням, що потребує гармонізації на міжнародному рівні. У цьому контексті особливого значення набувають рекомендації Ради Європи та ОЕСР щодо підзвітності автоматизованих систем.

По-четверте, використання ШІ повинно ґрунтуватися на етичних принципах недискримінації, справедливості та поваги до прав людини, що послідовно підкреслюється у документах ВООЗ та ЮНЕСКО. Упередженість алгоритмів може створювати нерівний доступ до діагностики та лікування, тому важливо забезпечувати якість і репрезентативність навчальних даних.

У підсумку, міжнародні організації відіграють ключову роль у формуванні глобальних етичних і правових стандартів, однак їхніх рекомендацій недостатньо без належної імплементації на рівні держав. Для забезпечення безпечного та ефективного використання ШІ у медичній діагностиці необхідно поглиблювати міжнародну співпрацю, створювати механізми незалежного аудиту ШІ-систем, посилювати вимоги до прозорості алгоритмів та забезпечувати належний захист прав пацієнтів. Гармонізація цих стандартів сприятиме підвищенню довіри до новітніх технологій і забезпечить стале та безпечне впровадження інновацій у медичну практику.

Література

1. Bak M. A. R., Schut M. C., Ploem M. C. Embedding ethical and legal principles in AI-driven clinical practice: two use cases in laboratory diagnostics. *Journal of Responsible Technology*. 2025. P. 100133.
2. Jobin, A., Ienca, M. and Vayena, E. (2019) The Global Landscape of AI Ethics Guidelines. *Nature Machine Intelligence*, 1, 389-399. <https://doi.org/10.1038/s42256-019-0088-2>
3. Kumar P., Kashyap S. AI in Healthcare. *Advances in Computational Intelligence and Robotics*. 2025. P. 1–26.
4. MistoSumy. (2024). Сумський ринок праці: боротьба за кадри в прифронтовій зоні. https://mistosumy.com/news/gorod_i_region/90623-sumskii-rinok-praci-borotba-za-kadri-v-prifrontovii-zoni.html
5. Morley J, Machado CCV, Burr C, Cowls J, Joshi I, Taddeo M, Floridi L. The ethics of AI in health care: A mapping review. *Soc Sci Med*. 2020 Sep;260:113172. doi: 10.1016/j.socscimed.2020.113172. Epub 2020 Jul 15. PMID: 32702587.
6. Morley, J., Floridi, L., Kinsey, L., & Elhalal, A. (2020). From What to How: An Initial Review of Publicly Available AI Ethics Tools, Methods and Research to Translate Principles into Practices. *Science and Engineering Ethics*, 26, 2141-2168, <https://doi.org/10.1007/s11948-019-00165-5>
7. Perceived responsibility in AI-supported medicine / S. Krügel et al. AI & SOCIETY. 2024.
8. Smallman M. Multi Scale Ethics-Why We Need to Consider the Ethics of AI in Healthcare at Different Scales. *Sci Eng Ethics*. 2022 Nov 28;28(6):63. doi: 10.1007/s11948-022-00396-z. PMID: 36441282; PMCID: PMC9705474.
9. Wachter, Sandra and Mittelstadt, Brent and Floridi, Luciano, Why a Right to Explanation of Automated Decision-Making Does Not Exist in the General Data Protection Regulation (December 28, 2016). *International Data Privacy Law*, 2017, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2903469>
10. World Health Organization. (2021). Ethics and governance of artificial intelligence for health. WHO. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240029200>
11. Yeung, Karen, Algorithmic Regulation: A Critical Interrogation (May 23, 2017). TLI Think! Paper 62/2017, Regulation & Governance, Forthcoming, King's College London Law School Research Paper No. 2017-27, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2972505>

12. Бердо Р. С., Расюн В. Л., Величко В. А. Штучний інтелект та його вплив на етичні аспекти наукових досліджень в українських закладах освіти. *Академічні візії*. Вип. 22, 2023, 1. <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/469>

13. Шевченко В. Г., Муравйов П. Т., Кравець К. В. Етика використання штучного інтелекту у вищій медичній освіті. *Медична освіта*. 2025. № 1. С. 94–98.

Анотація

Скалецька З. С. Етичні та правові рамки використання штучного інтелекту для медичної діагностики: формування глобальних норм та роль міжнародних організацій. – Стаття.

У статті досліджено етичні та правові аспекти застосування систем штучного інтелекту (ШІ) у медичній діагностиці, що є одним із найдинамічніших напрямів технологічної трансформації сучасної медицини. Автором проаналізовано ключові переваги використання алгоритмів машинного та глибинного навчання для обробки великих масивів медичних даних, що створює потенціал для підвищення точності діагнозів, зменшення кількості медичних помилок та покращення доступу до спеціалізованих діагностичних послуг, особливо у віддалених або постраждалих від бойових дій регіонах.

Разом із тим стаття акцентує увагу на складних викликах, що супроводжують використання ШІ у сфері охорони здоров'я. Серед них – ризик алгоритмічних помилок, обумовлених упередженістю навчальних даних, технічними обмеженнями або неправильним застосуванням систем ШІ медичними працівниками; проблема непрозорості алгоритмічних рішень, що ускладнює отримання інформованої згоди пацієнта та знижує рівень контролю за правильністю діагностики; загрози конфіденційності та кібербезпеки внаслідок накопичення та обробки значних обсягів чутливої медичної інформації.

Особлива увага приділяється аналізу ролі міжнародних організацій – ВООЗ, ЮНЕСКО, Ради Європи, ОЕСР – у розробленні етичних принципів, рекомендацій та стандартів для відповідального застосування ШІ у медичній сфері. Розглянуто їхні ключові документи, що визначають глобальні підходи до забезпечення прозорості, підзвітності, недискримінації, захисту персональних даних і дотримання прав пацієнтів. Хоча більшість із цих актів не мають обов'язкової юридичної сили, вони виконують важливу функцію орієнтирів для національних законодавців та розробників медичних алгоритмів.

Результатом дослідження є формулювання рекомендацій щодо гармонізації міжнародних етичних та правових стандартів, посилення мультистейкхолдерної співпраці та розроблення ефективних механізмів контролю за використанням ШІ у медичній діагностиці з метою підвищення безпеки пацієнтів та зміцнення довіри до інноваційних технологій.

Ключові слова: етика штучного інтелекту; міжнародні організації; ВООЗ; ЮНЕСКО; Рада Європи; етичне врядування; міжнародне право; права пацієнтів.

Summary

Skaletska Z. S. Ethical and legal frameworks for the use of artificial intelligence in medical diagnostics: shaping global norms and the role of international organization. – Article.

This article examines the ethical and legal dimensions of using artificial intelligence (AI) systems in medical diagnostics, one of the most rapidly developing areas of technological transformation in modern healthcare. The author analyzes the key advantages of implementing machine-learning and deep-learning algorithms capable of processing large volumes of medical data, enabling more accurate and timely diagnostic decisions, reducing medical errors, and expanding access to specialized diagnostic services, particularly in remote or conflict-affected regions with limited healthcare resources.

At the same time, the study highlights a series of complex challenges associated with AI deployment in healthcare. These challenges include the risk of algorithmic errors resulting from biased or incomplete training datasets, technical limitations, or incorrect use of AI tools by medical personnel; the lack of transparency and explainability of algorithmic decision-making, which restricts the ability of patients to provide informed consent and decreases oversight of diagnostic accuracy; and substantial risks to confidentiality and cybersecurity caused by the extensive collection and processing of sensitive medical data.

Special attention is devoted to the role of international organizations—such as the World Health Organization (WHO), UNESCO, the Council of Europe, and the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)—in establishing ethical principles, recommendations, and regulatory standards for responsible AI use in medical practice. The article analyzes key international instruments that shape global approaches to transparency, accountability, non-discrimination, data protection, and the safeguarding of patient rights. Although these documents are predominantly non-binding, they serve as essential benchmarks for national legislators and developers of medical AI tools.

The study concludes with a set of recommendations aimed at harmonizing ethical and legal frameworks at the international level, strengthening multi-stakeholder cooperation, and creating effective oversight mechanisms to ensure safe and trustworthy integration of AI technologies into medical diagnostics.

Key words: artificial intelligence ethics; international organizations; WHO; UNESCO; Council of Europe; ethical governance; international law; patient rights.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК [341.322.5+347.513]:347.214.2(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.17>*М. Р. Степчук*

ORCID: 0009-0000-2782-0664

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕРУХОМОСТІ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Збройна агресія Російської Федерації проти України призвела до масштабного знищення та пошкодження об'єктів цивільної інфраструктури, включаючи житлову та комерційну нерухомість. За роки ведення воєнних дій на території України значна кількість громадян втратили житло та інші об'єкти нерухомості, а економіка України зазнала колосальних збитків. Питання відшкодування за таку шкоду з огляду на суб'єктний склад учасників виходить за межі національного правового поля України, тому виникає потреба дослідити норми та принципи міжнародного права, котрі можуть бути корисними у виокремленні підходів до регулювання такої проблемної сфери. Адже міжнародне право містить положення, що стосуються загальноприйнятих базових принципів щодо відшкодування шкоди завданої знищенням чи пошкодженням майна внаслідок бойових дій, що пройшли перевірку практичним застосуванням. З огляду на недовисконалість національних процедур щодо захисту права власності на об'єкти нерухомості під час збройного конфлікту та значну кількість викликів для України вбачається необхідним провести аналіз норм міжнародного права та досвіду їх імплементації в різні реалізовані механізми. Тому проблематика даного дослідження полягає у системному аналізі існуючих міжнародних норм і практик з метою їх виокремлення, систематизації та вироблення ефективної моделі їх імплементації у національне законодавство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту права власності на об'єкти нерухомого майна в умовах збройних конфліктів та відшкодування шкоди досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. У працях українських авторів увага зосереджується насамперед на аналізі міжнародного гуманітарного права та його застосуванні до сучасної ситуації в Україні. Значний внесок у розробку тематики зробили дослідження, присвячені правовим наслідкам збройної агресії, перспективам міжнародного компенсаційного механізму та питанням реалізації права на майно. Серед зарубіжних досліджень вагоме значення мають праці, присвячені функціонуванню Компенсаційної комісії ООН, рішенням ЄСПЛ у справах *Loizidou v. Turkey*, *Cyprus v. Turkey*, а також аналізу відшкодування шкоди у конфліктах на Балканах. Однак комплексних наукових робіт, які б системно аналізували норми міжнародного права в аспекті їх застосування на конкретних механізмах відшкодування чи компенсації шкоди не вистачає.

Метою цієї статті є системний аналіз норм міжнародного права та міжнародного досвіду задля виокремлення універсальних принципів та стандартів відшкодування шкоди, завданої шляхом знищення або пошкодження об'єктів нерухомо-

сті внаслідок воєнних дій, дослідження практики їх застосування у міжнародних судових інституціях, а також оцінка викликів та перспектив реалізації права на компенсацію для України.

Виклад основного матеріалу. Великі збройні конфлікти традиційно супроводжуються масштабними руйнуваннями, які стосуються не лише об'єктів військової інфраструктури, але й об'єктів нерухомості цивільних осіб, зокрема житла. Знищення та пошкодження житлових будинків, об'єктів соціальної, культурної й комерційної інфраструктури створюють ситуацію, коли тисячі людей втрачають об'єкти нерухомості та засоби для нормального існування. Саме тому вагома частина норм міжнародного права прямо чи опосередковано присвячена захисту права власності та встановлює загальну заборону на довільне чи невинуватене знищення майна, особливо під час війни або збройних конфліктів.

Протягом останніх декількох років увага до цього аспекту міжнародного права активно зростає, особливо у контексті повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України. Досвід різного роду збройних конфліктів показав, що спроби держав вирішувати питання відшкодування шкоди завданої знищенням чи пошкодженням нерухомості під час збройного конфлікту за допомогою норм національного законодавства часто набувають фрагментарного характеру і характеризуються невеликою ефективністю та універсальністю. Зокрема, це прослідковується на прикладі України, де процедура відшкодування шкоди завданої знищенням чи пошкодженням нерухомого майна за національним законодавством фактично унеможливується небажанням Російської Федерації визнавати свою вину і використанням усіх можливостей для блокування процесу. Такі обставини зумовили нагальне завдання створення ефективного і справедливого механізму відшкодування завданої шкоди, який відповідатиме міжнародним стандартам, досвіду застосування та забезпечить реальний захист прав потерпілих осіб.

Забезпечення охорони права власності на об'єкти нерухомого майна під час збройних конфліктів є однією з ключових засад міжнародного гуманітарного права. Норми міжнародних договорів та звичаєвого права спрямовані на мінімізацію шкоди цивільному населенню та його майну, виходячи з принципу гуманності та необхідності дотримання балансу між військовою доцільністю і захистом прав людини.

Першими повноцінними міжнародно-правовими документами, що системно стосувалися правил ведення війни та встановили базові стандарти поведінки з майном у період збройних конфліктів були Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років. Особливе значення для сучасного міжнародного права отримали положення IV Гаазької конвенції 1907 року про закони та звичаї сухопутної війни, зокрема доданого до неї Положення про закони і звичаї війни на суходолі (далі – Положення) [1], які вперше закріпили принципи захисту об'єктів приватної власності (ст. 25 Положення), а також заборони свавільного знищення чи пошкодження чи реквізиції об'єктів нерухомого майна (ст. 46, 56 Положення). Можливо зробити висновок, що саме ці положення стали наріжним каменем для розвитку сучасних механізмів компенсації та відшкодування збитків, спричинених війною.

У статті 46 Положення закріплено один із найважливіших принципів – недоторканність приватної власності, відповідно до якого приватна власність не може

бути конфіскована [1]. Ця норма має фундаментальне значення, оскільки вперше юридично закріпила ідею, що об'єкти цивільного майна, зокрема нерухомість не є законною військовою ціллю, а будь-яке його знищення чи пошкодження без наявності обґрунтованої військової необхідності становить порушення міжнародного права. Відповідно до такого підходу, шкода, заподіяна цивільним об'єктам, підлягає відшкодуванню, що утвердило саму концепцію компенсації за порушення норм ведення війни.

Ідея обмеження права воюючих сторін на знищення майна також закріплена у статті 23 (g) Положення, де прямо забороняється знищувати або захоплювати майно супротивника, якщо це не викликано військовою необхідністю [1]. Ця норма заклала принцип пропорційності, який сьогодні становить один із центральних елементів міжнародного гуманітарного права. Вона передбачає, що будь-які дії, спрямовані на руйнування будівель, споруд або іншого нерухомого майна, мають бути виправданими конкретною військовою метою, а свавільне знищення розглядається як незаконне і таке, що створює підстави для подальшої компенсації постраждалий стороні.

Не менш важливою для розуміння основ сучасного механізму міжнародної відповідальності є стаття 3 самої Гаазької конвенції 1907 року, яка встановлює, що держава, яка порушує положення Положення, зобов'язана відшкодувати завдані збитки, якщо буде доведено, що порушення вчинене особами, які належать до її збройних сил [1]. Це положення стало важливим нормативним закріпленням принципу державної відповідальності за дії своїх військових. Відповідальність покладається не на індивідуальних виконавців, а безпосередньо на державу, що визнає порушення норм війни не лише актом насильства, але й юридично значущим діянням, яке породжує обов'язок компенсації.

Юридичне значення цих норм для сучасної України є надзвичайно високим. В умовах збройної агресії Російської Федерації саме положення Гаазьких конвенцій 1907 року формують правову основу для доведення факту порушення міжнародного гуманітарного права та обґрунтування вимог щодо відшкодування шкоди, завданої знищенням чи пошкодженням об'єктів нерухомості, що належали державі, юридичним особам та громадянам. Зокрема, стаття 3 Конвенції може бути використана як базовий юридичний аргумент у процесі міжнародного притягнення держави-агресора до відповідальності за руйнування житла, підприємств, об'єктів соціальної інфраструктури та культурних пам'яток.

Наступний розвиток положень Гаазьких конвенцій 1907 року відбувся у Женевських конвенціях 1949 року та Додаткових протоколах до них 1977 року, які заклали основу сучасного міжнародного гуманітарного права і розвинули ідеї захисту права власності на майно під час збройних конфліктів. Якщо Гаазькі документи зосереджувалися переважно на визначенні правил ведення війни та поведінки воюючих сторін, то Женевські конвенції зробили акцент на захисті осіб, які не беруть або припинили брати участь у воєнних діях, а також на захисті цивільного населення та його майна. Такий зсув фокусу позначив собою гуманізацію міжнародного права війни, підвищивши цінність людини як суб'єкта міжнародного захисту та її майна як об'єкту.

Найбільш вагомі положення у контексті забезпечення відшкодування шкоди, завданої знищенням або пошкодженням нерухомості, містить IV Женевська конвенція «Про захист цивільного населення під час війни» від 12 серпня 1949 року. Цей документ деталізує норми Положення, конкретизуючи обов'язок воюючих сторін забезпечувати охорону цивільного населення та заборону нападів на цивільні об'єкти. У статті 53 IV Конвенції прямо передбачено заборону будь-якого знищення майна, що належить приватним особам, державі або громадським організаціям, за винятком випадків, коли такі дії викликані абсолютною військовою необхідністю[2]. Таким чином, Конвенція не лише повторює принципи, закладені в Положенні, а й уточнює критерії допустимості пошкодження майна, роблячи наголос на обов'язку сторін утримуватися від непропорційного чи невибіркового застосування сили.

У статтях 147 і 148 IV Конвенції ці дії – зокрема, безпідставне знищення чи привласнення майна – визначаються як «тяжкі порушення», що прирівнюються до воєнних злочинів[2]. Таким чином, міжнародне право отримало важливий механізм персональної кримінальної відповідальності за порушення норм, спрямованих на захист об'єктів власності, що суттєво розширило практичні можливості відшкодування завданої шкоди через механізми міжнародного правосуддя.

У розвиток цих положень, у 1977 році було ухвалено Додаткові протоколи до Женевських конвенцій, які стали своєрідним містком між традиційним «гаазьким» і «женевським» правом. Особливого значення для захисту об'єктів власності набув Додатковий протокол I, що регулює захист жертв міжнародних збройних конфліктів. У статті 52 Протоколу міститься чітке визначення поняття «цивільні об'єкти» та встановлюється пряма заборона нападів на них, якщо вони не використовуються у військових цілях. Будь-яке знищення або пошкодження майна допускається лише у випадку, коли воно дає «визначену військову перевагу», що є подальшим розвитком принципу військової необхідності та пропорційності, започаткованих ще Гаазьким правом [3].

Додатковий протокол I також запровадив принцип заборони невибіркового нападу (статті 51 та 57) [3], який унеможлиблює здійснення атак, наслідком яких може бути пошкодження цивільних об'єктів, не пов'язаних безпосередньо з військовими цілями. Ці норми сформували юридичний базис для встановлення стандартів розслідування випадків руйнування цивільного майна у ході збройних конфліктів і, відповідно, для подальшого відшкодування збитків. Особливе місце посідає також положення статті 91 Додаткового протоколу I, яка безпосередньо передбачає відповідальність держави за порушення міжнародного гуманітарного права. У ній зазначено, що держава, яка порушує положення Конвенцій або Протоколу, зобов'язана відшкодувати шкоду, а сторони конфлікту несуть відповідальність за дії осіб, які входять до складу їхніх збройних сил [3]. Це положення стало логічним продовженням статті 3 Гаазької конвенції 1907 року, посиливши і конкретизувавши механізм державної відповідальності за порушення норм гуманітарного права. Таким чином, міжнародне право вперше встановило безпосередній зв'язок між фактом воєнного порушення та обов'язком матеріального відшкодування.

З огляду на військову агресію Російської Федерації, ці норми мають безпосереднє значення для України. Вони створюють правову основу для доведення фактів порушення міжнародного гуманітарного права внаслідок незаконних дій Російської Федерації, зокрема пошкодження чи знищення житла, цивільної інфраструктури та об'єктів культурної спадщини, що можна кваліфікувати важкими порушеннями, що прирівнюються до воєнних злочинів. Саме стаття 91 Додаткового протоколу I може бути використана як ключовий аргумент у доведенні вини Російської Федерації за знищення чи пошкодження об'єктів нерухомості під час збройного конфлікту в Україні. В контексті нашого дослідження важливо зазначити, що ці норми не є лише декларативними, адже вони стали базисом для розвитку та застосування механізмів відшкодування шкоди у практиці міжнародних судів і трибуналів, досвід діяльності яких у свою чергу відіграє ключову роль у формуванні сучасного розуміння дієвості механізмів відшкодування шкоди, завданої майну під час воєнних дій. Зокрема, цікавить нас юрисдикційна діяльність Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), Міжнародного суду ООН, Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (МКТЮ), а також нові практики, пов'язані з агресією Російської Федерації проти України.

ЄСПЛ, незважаючи на те, що за своєю юридичною природою не є спеціалізованим органом із питань міжнародного гуманітарного права, неодноразово використовував його принципи у справах, пов'язаних із збройними конфліктами. Суд розглядає такі справи крізь призму Європейської конвенції з прав людини 1950 року, насамперед статті 1 Першого протоколу, яка гарантує право кожної особи мирно володіти своїм майном, та статті 2 Конвенції, що захищає право на життя [4]. Ці положення тлумачаться Судом у світлі норм міжнародного гуманітарного права, коли йдеться про шкоду, заподіяну майну або цивільним особам у ході воєнних дій.

Показовою у цьому контексті є справа *Cyprus v. Turkey* (2001) [5] у якій Суд визнав, що держава, яка фактично контролює певну територію, несе відповідальність за дотримання прав людини на цій території, навіть якщо формально вона належить іншій державі. ЄСПЛ установив порушення статті 1 Першого протоколу у зв'язку з незаконним позбавленням власності греків-кіпріотів унаслідок воєнних дій. Суд наголосив, що навіть у контексті збройного конфлікту обмеження права власності, зокрема на об'єкти нерухомості повинно бути законним, пропорційним і виправданим надзвичайною необхідністю, а не здійснюватися довільно. Це рішення має фундаментальне значення для подальшого застосування Конвенції до ситуацій, пов'язаних із воєнними конфліктами, зокрема на території України.

Іншим знаковим прецедентом є справа *Loizidou v. Turkey* (1996) [6] у якій Суд визнав за державою відповідальність за тривале позбавлення особи можливості користуватися своїм майном через окупацію території. Суд зазначив, що навіть за умов війни держава зобов'язана забезпечувати дотримання базових прав, зокрема права власності, а в разі порушення – надавати ефективний механізм відшкодування. Це рішення стало одним із перших, де ЄСПЛ прямо поєднав норми гуманітарного права з положеннями Конвенції, що фактично закріпило взаємозалежність між правом збройних конфліктів і захистом прав людини. Особливо важливою для українського контексту є практика Суду у справах, що стосу-

ються збройних конфліктів на території Грузії. У рішенні «Georgia v. Russia (II)» (2021) [7] ЄСПЛ визнав відповідальність Російської Федерації за порушення прав людини внаслідок воєнних дій та окупації частини грузинської території, у тому числі за знищення і розграбування цивільної власності. Суд дійшов висновку, що держава, яка здійснює ефективний контроль над територією, несе повну відповідальність за забезпечення дотримання Конвенції, включаючи обов'язок розслідувати факти знищення об'єктів нерухомості і забезпечити потерпілим право на справедливую компенсацію або відшкодування. Це рішення створило прецедент для аналогічних позовів, пов'язаних із російською агресією проти України.

У новітній практиці Суду вже розглядаються справи *Ukraine v. Russia (re Crimea)* [8], *Ukraine and the Netherlands v. Russia*, [9] у яких предметом розгляду є систематичне порушення прав цивільного населення, включаючи знищення житлових будинків, інфраструктури та культурної спадщини. Хоча остаточні рішення у цих справах ще не ухвалені, підходи Суду до попередніх рішень свідчать про тенденцію визнавати за державами-окупантами обов'язок компенсувати шкоду, заподіяну внаслідок воєнних дій, особливо якщо це стосується об'єктів нерухомості, зокрема житла потерпілих осіб.

Суттєвий вплив на розвиток міжнародної практики відшкодування шкоди завданої знищенням чи пошкодженням нерухомості у цій сфері мають також рішення Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (МКТЮ), який розглядав численні справи щодо знищення чи пошкодження об'єктів нерухомого майна під час воєн на Балканах у 1990-х роках. У справах *Prosecutor v. Duško Tadi* [10] та *Prosecutor v. Tihomir Blaškić* [11] трибунал підтвердив, що умисне знищення чи незаконне захоплення цивільного майна, житла потерпілих осіб становить воєнний злочин, а особи, відповідальні за такі дії, підлягають кримінальній відповідальності. Ці рішення мають універсальне значення, адже вони тлумачать відповідні положення Женевських конвенцій і Додаткових протоколів як норми імперативного характеру (*jus cogens*), що не допускають відступу навіть у надзвичайних обставинах.

Варто зазначити, що практика міжнародних судових інституцій поступово формує не лише стандарти відповідальності, а задає ритм у розвитку діючих механізмів відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок воєнних дій. Так, у ряді рішень ЄСПЛ визнає право заявників на справедливую сатисфакцію відповідно до статті 41 Конвенції, що може охоплювати як компенсацію матеріальних збитків, так і моральної шкоди [4], повну відповідальність держави за дії своїх збройних формувань, та безумовний захист права власності на майно, зокрема нерухомість. Така практика підкреслює пріоритетність таких положень у майбутніх механізмах відшкодування збитків, завданих під час військової агресії Російської Федерації проти України.

Таким чином, аналіз практики міжнародних судів і трибуналів переконливо свідчить, що універсальність підходів захисту права власності під час збройних конфліктів закладених у Гаазьких і Женевських конвенціях, знайшли безумовне підтвердження на практиці. Їхня реалізація у рішеннях ЄСПЛ та інших міжнародних органів утворює принцип невідворотності відповідальності за порушення

міжнародного гуманітарного права, зокрема у формі знищення чи пошкодження об'єктів нерухомості і створює прецедентну основу для подання позовів про відшкодування збитків, спричинених агресією проти України.

Не менш цікавими для нашого дослідження є механізми відшкодування шкоди, що були застосовані у роботі міжнародних комісій, зокрема комісій Організації Об'єднаних Націй, що стали наступним етапом у формуванні сучасних підходів до відшкодування шкоди, завданої внаслідок воєнних дій, включно із руйнуванням чи пошкодженням нерухомого майна. Механізми, які застосовувалися під егідою ООН у різних конфліктах поєднують у собі кращі правові, процедурні та гуманітарні елементи відновлення справедливості. Одним із найяскравіших прикладів є Компенсаційна комісія ООН (United Nations Compensation Commission – UNCC), створена після збройного вторгнення Іраку в Кувейт 1990 року. Комісія мала мандат розглядати вимоги щодо шкоди, завданої державам, компаніям і приватним особам у результаті агресії. Її діяльність стала першою спробою у світовій практиці запровадити масовий механізм компенсацій, що базувався на міжнародному праві, із чітко визначеними критеріями прийнятності заяв, методологією оцінки збитків і процедурою виплат. Комісія розглянула понад 2,6 мільйона позовів та виплатила компенсацій на суму понад 52 мільярди доларів США, що стало прецедентом ефективного функціонування механізму міжнародного відшкодування у великих масштабах [15]. Важливо, що діяльність UNCC закріпила принцип «відповідальності держави-агресора» за шкоду, спричинену порушенням норм міжнародного права. Водночас Комісія розробила стандартизовані підходи до доказування збитків, які нині визнаються міжнародною практикою. Зокрема, вона визнавала допустимими докази не лише документального, а й свідчого чи статистичного характеру, якщо інші форми доказування були неможливими через воєнний контекст, що дуже актуально для ситуації в Україні.

Окрім UNCC, значний внесок у розвиток розуміння механізмів компенсації чи відшкодування шкоди завданої війною шкоди зробила Комісія з питань претензій Еритреї та Ефіопії, створена на підставі Алжирських угод 2000 року. Її завданням було встановлення відповідальності сторін за порушення міжнародного гуманітарного права під час війни 1998–2000 років. Комісія визначила ключові підходи до розмежування між шкодою, завданою військовими діями, що були законними, та шкодою, яка є наслідком порушення норм права війни. У своїх рішеннях комісія чітко визнала, що не вся шкода, завдана під час війни, підлягає компенсації. Якщо знищення або пошкодження майна було необхідним і пропорційним для досягнення законної військової мети, воно вважається частиною «законних наслідків війни» і не є підставою для відшкодування. Натомість, якщо руйнування було без військової необхідності, здійснювалося навмисно або з необґрунтованою жорстокістю, така шкода кваліфікувалася як порушення норм міжнародного гуманітарного права і підлягала компенсації. При цьому стандарт доказування мав ґрунтуватися не на «поза розумним сумнівом», а на «переважній вірогідності» (balance of probabilities) – підхід, який згодом був використаний у практиці ЄСПЛ та Міжнародного суду ООН.

Комісія також наголосила, що навіть у разі наявності законної військової мети, застосовані засоби і методи війни повинні бути пропорційними очікуваній військовій перевазі. У низці рішень, зокрема у справі *Eritrea's Claims 2, 4, 6, 8, and 22 (2004)*[12], вона дійшла висновку, що надмірне застосування сили, яке призвело до руйнування цивільних об'єктів без адекватного виправдання, є порушенням міжнародного права. Був розроблений чіткий підхід до оцінки дій, які здійснювалися нібито з міркувань військової необхідності, але фактично мали характер покарання цивільного населення. Такі дії визнавалися порушенням статей 23(g) та 50 Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р, які забороняють знищення майна, якщо це не викликано воєнною необхідністю[1]. ЕЕСС також підтвердила базовий принцип, що держава несе міжнародно-правову відповідальність за дії своїх військових, незалежно від того, чи були вони санкціоновані командуванням. Це узгоджується зі звичаєвим правом, закріпленим у статті 3 Гаазьких конвенцій 1907 року. Таким чином, навіть окремі випадки мародерства, незаконного знищення будівель або реквізицій без компенсації були визнані підставою для відповідальності держави.

Для всебічного аналізу варто приділити увагу звичаєвому міжнародному праву, що відіграє важливу роль у формуванні міжнародних стандартів процесу відшкодування шкоди, завданої внаслідок воєнних дій, зокрема знищення або пошкодження нерухомого майна. На відміну від договірного права, яке ґрунтується на ратифікованих державами міжнародних угодах, звичаєве право відображає усталені практики держав, що визнаються ними як юридично обов'язкові (*opinio juris*). Саме завдяки цьому звичаєві норми мають універсальний характер і застосовуються навіть до тих держав, які не є сторонами відповідних міжнародних конвенцій. У контексті захисту об'єктів нерухомості цивільного населення та забезпечення відшкодування шкоди завданої під час збройного конфлікту звичаєве право закріплює кілька ключових принципів. Насамперед це принцип розмежування між комбатантами та цивільними об'єктами, який забороняє навмисне знищення або пошкодження об'єктів нерухомого майна, якщо воно не використовується у військових цілях. Також важливим є принцип пропорційності, що обмежує застосування сили у випадках, коли очікувана військова перевага є явно меншою за шкоду, якої може бути завдано цивільним об'єктам.

Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) у своєму фундаментальному Дослідженні звичаєвого міжнародного гуманітарного права (*Customary International Humanitarian Law Study, 2005*)[13] систематизував понад 160 правил, які мають статус звичаєвих норм. Серед них особливе значення для питання відшкодування шкоди має Правило 147, яке встановлює, що держава несе відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені її збройними силами, і зобов'язана відшкодувати завдану шкоду.[13] Це правило фактично закріплює обов'язок держави забезпечити відшкодування потерпілим від незаконних дій під час збройного конфлікту, незалежно від наявності чи відсутності спеціальних договірних норм.

Звичаєве право також відіграє важливу роль у заповненні прогалів у договірному праві, особливо в тих випадках, коли певні види збройних конфліктів

(наприклад, внутрішні або гібридні) не підпадають під дію Женевських чи Гаазьких конвенцій. У таких ситуаціях саме звичаєві норми забезпечують безперервність правового захисту та можливість вимагати відшкодування за шкоду, завдану незаконними діями сторін конфлікту. Крім того, звичаєве право має значення для визначення процесуальної основи відшкодування, зокрема в аспектах доведення відповідальності держави та забезпечення права потерпілих на ефективний засіб правового захисту. Судові органи, зокрема Міжнародний суд ООН і Європейський суд з прав людини, неодноразово у своїй практиці посилалися на звичаєві норми при визначенні критеріїв відповідальності та оцінці шкоди. Наприклад, у справі *Democratic Republic of the Congo v. Uganda (2005)*[14] Міжнародний суд прямо визнав, що зобов'язання держави відшкодувати шкоду за порушення міжнародного гуманітарного права є звичаєвим правилом, яке має загальне застосування.

Для України значення звичаєвого права є подвійним. З одного боку, воно підсилює міжнародно-правову аргументацію у вимогах до держави-агресора, зокрема в рамках потенційних міжнародних компенсаційних механізмів. З іншого – воно зобов'язує Україну імплементувати ці норми у власне законодавство, створюючи умови для реалізації права на компенсацію на національному рівні. Отже, звичаєве міжнародне гуманітарне право виступає нормативним містком між моральною відповідальністю за наслідки війни та юридичним обов'язком компенсувати завдану шкоду. Воно забезпечує стійкість системи міжнародного правопорядку навіть у тих випадках, коли договірні норми не охоплюють конкретні ситуації або не мають універсального застосування.

Попри наявність усталених міжнародних принципів і норм, що регулюють питання відшкодування шкоди, завданої внаслідок воєнних дій, їх ефективне застосування до сучасної ситуації в Україні стикається з низкою суттєвих перепон – як правового, так і практичного характеру. Передусім варто зазначити, що міжнародна система компенсації шкоди, заподіяної війною, не має єдиного універсального обов'язкового для усіх механізму, здатного забезпечити оперативне та всеохоплююче відшкодування збитків. Існуючі міжнародно-правові інструменти – від положень Гаазьких і Женевських конвенцій до рішень міжнародних судових органів – створюють лише загальні рамки відповідальності держав, але не містять процедурних механізмів, які дозволили б потерпілим безпосередньо реалізувати своє право на компенсацію.

Другою проблемою є відсутність дієвих інституційних структур, уповноважених на практичне впровадження цих норм у випадках масштабних збройних конфліктів, таких як агресія Російської Федерації проти України. Механізми, подібні до Компенсаційної комісії ООН, що діяла після війни в Перській затоці, створюються виключно за рішенням Ради Безпеки ООН, де Росія володіє правом вето. Це унеможливляє ухвалення резолюцій, які б покладали на державу-агресора обов'язок створити або фінансувати компенсаційний фонд. Третій аспект стосується юридичної складності доведення причинно-наслідкового зв'язку між конкретними діями агресора і заподіяною шкодою, особливо коли йдеться про знищення цивільної інфраструктури у зоні бойових дій. Відсутність уніфікованих стандартів збору доказів, їх верифікації та міжнародного визнання створює додаткові труднощі

у правовому підтвердженні шкоди. Це питання є надзвичайно важливим для майбутнього використання таких доказів у міжнародних судах чи спеціальних компенсаційних органах.

Ще однією суттєвою перепорою є обмеженість внутрішнього правового поля України. Попри те, що у 2022–2025 роках прийнято низку нормативних актів, спрямованих на документування руйнувань та створення реєстру пошкодженого майна, відсутня чітка процедура реалізації права на відшкодування від держави-агресора. Українське законодавство поки що перебуває на етапі формування ефективного національного механізму, який би відповідав міжнародним стандартам прозорості, правової визначеності та доступності для громадян. Окремої уваги потребує проблема відсутності реального доступу до майна на окупованих територіях, що унеможлиблює повну оцінку обсягу завданих збитків. Без належної інвентаризації втрат і правового визнання фактів пошкодження або знищення майна неможливо сформувати доказову базу для подальших позовів чи міжнародних вимог. Крім того, міжнародно-правові процедури притягнення до відповідальності держави-агресора є тривалими і складними. Розгляд справ у Міжнародному суді ООН чи Європейському суді з прав людини може тривати роками, а механізми примусового виконання рішень таких судів залишаються обмеженими. Це створює додаткові ризики затягування процесу компенсації для потерпілих осіб та сповільнює реалізацію принципу справедливості. Важливо також врахувати політичний вимір проблеми, оскільки реалізація міжнародних механізмів відшкодування безпосередньо залежить від волі держав та міжнародних організацій. Навіть за наявності широкої підтримки України на міжнародній арені процес створення спеціального механізму відшкодування шкоди завданої у результаті збройних конфліктів, який міг би діяти поза системою ООН, вимагає значних дипломатичних зусиль і фінансових гарантій.

Висновки. Підсумовуючи викладені вище положення можливо стверджувати, що протягом останнього століття питання відшкодування шкоди завданої під час збройних конфліктів, зокрема знищенням чи пошкодженням об'єктів нерухомості займало пріоритетне положення серед правотворчої діяльності як окремих держав, так і всієї міжнародної спільноти. З огляду на практику застосування механізмів відшкодування чи компенсації шкоди у різних конфліктах варто підкреслити, що не існує єдиного універсального підходу чи механізму, котрий би враховував усі особливості збройних конфліктів, проте виокремлюються спільні основоположні принципи. Так, Гаазькі та Женевські конвенції, що знайшли свій розвиток у сучасних міжнародних нормах та практиці міжнародних судів та комісій утвердили фундаментальний принцип державної відповідальності за знищення чи пошкодження під час збройного конфлікту об'єктів нерухомості. Європейський суд з прав людини, Міжнародний суд ООН та трибунали щодо конфліктів на Балканах і в інших регіонах на практиці продемонстрували, що навіть бойові дії не є підставою для звільнення держав від обов'язку забезпечувати право людини на майно та ефективні механізми відшкодування. Встановлено принцип, що об'єкти цивільного майна, зокрема нерухомість не є законною військовою ціллю, а будь-яке його знищення чи пошкодження без наявності

обґрунтованої військової необхідності становить порушення міжнародного права. Відповідно до такого підходу, шкода, заподіяна цивільним об'єктам, підлягає відшкодуванню, що утвердило саму концепцію компенсації за порушення норм ведення війни. Утверджується базовий принцип, що держава несе міжнародно-правову відповідальність за дії своїх військових, незалежно від того, чи були вони санкціоновані командуванням. Це узгоджується з нормами, закріпленими у статті 3 Гаазьких конвенцій 1907 року і Положення до неї. У такому разі навіть окремі випадки мародерства, незаконного знищення будівель або реквізицій без компенсації визнаються підставою для відповідальності держави.

Такі положення відіграють важливе значення для ситуації в Україні, адже становлять реальну юридичну основу для майбутніх вимог щодо відшкодування збитків, спричинених російською агресією. Водночас ефективне використання міжнародних правових інструментів стикається з серйозними викликами: відсутністю універсального глобального механізму компенсації, можливим блокуванням рішень у структурі ООН, складністю збирання доказів та недостатньою завершеністю внутрішніх процедур фіксації руйнувань. Тому Україні варто застосовувати як міжнародно-правові механізми захисту прав постраждалих громадян, так і більшу увагу приділяти розвитку свого національного законодавства для створення дійсно ефективної моделі відшкодування шкоди завданої у результаті бойових дій.

Література

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
2. Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. ООН. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 06.10.2025).
4. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
5. Case of Cyprus v. Turkey. Judgment of the European Court of Human Rights of 10 May 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59454>.
6. Case of Loizidou v. Turkey. Judgment of the European Court of Human Rights of 18 December 1996. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58007%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58007%22]}).
7. Case of Georgia v. Russia (II). Judgment of the European Court of Human Rights of 21 January 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207757>.
8. Case of Ukraine v. Russia (re Crimea). Judgment of the European Court of Human Rights of 25 June 2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-14347> (дата звернення: 10.10.2025).
9. Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia. Judgment of the European Court of Human Rights of 9 July 2025. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-244292>.
10. Prosecutor v. Duško Tadić. Judgment of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia of 7 May 1997. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/1997/en/40193> (дата звернення: 10.10.2025).
11. Prosecutor v. Tihomir Blaškić. Judgment of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia of 3 March 2000. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2000/en/19490> (дата звернення: 10.10.2025).
12. Eritrea-Ethiopia Claims Commission. Partial Award: Central Front – Eritrea's Claims 2, 4, 6, 7, 8 & 22. Decision of 28 April 2004. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXVI/115-153.pdf (дата звернення: 10.10.2025).

13. Customary International Humanitarian Law Study. Geneva: International Committee of the Red Cross, 2005. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/customaryihl/eng/docs/home> (дата звернення: 10.10.2025).

14. Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda). Judgment of the International Court of Justice of 19 December 2005. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/116> (дата звернення: 10.10.2025).

15. United Nations Compensation Commission: Governing Council – Who We Were [Електронний ресурс]. URL: <https://uncc.un.org/en/who-wewere/governing-council> (дата звернення: 11.11.2025).

Анотація

Степчук М. Р. Міжнародні стандарти відшкодування шкоди, завданої нерухомості внаслідок воєнних дій: виклики для України. – Стаття.

У статті досліджуються міжнародно-правові стандарти, що регулюють питання відшкодування шкоди, завданої нерухомості внаслідок воєнних дій. Проводиться аналіз досвіду застосування міжнародного права до подібних ситуацій та виокремлюється низка норм, що передбачають універсальність деяких принципів щодо відшкодування шкоди, завданої цивільному майну, зокрема нерухомості. До них належать положення Гаазьких та Женевських конвенцій, додаткових протоколів до них, а також їх застосування в практиці міжнародних судових інституцій, таких як Європейський суд з прав людини, Міжнародний Суд ООН чи наприклад Компенсаційна комісія ООН, створена після війни в Перській затоці. Крім того, значний увага в дослідженні приділяється аналізу досвіду окремих регіональних конфліктів, що за багатьма ознаками є подібними до російсько-української війни, зокрема на Балканах чи на Кіпрі, де міжнародні організації виробили специфічні підходи до компенсації потерпілим особам та систематизували деякі дієві підходи. Досліджена роль звичаєвого міжнародного гуманітарного права у реалізації механізмів відшкодування шкоди завданої знищенням чи пошкодженням нерухомого майна під час збройних конфліктів. Окрема увага зосереджена на сучасних викликах для України у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації, зокрема на необхідності створення міжнародного компенсаційного механізму та гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами. Зроблено висновок, що міжнародні стандарти та практика судових інституцій створюють необхідне підґрунтя для ефективної реалізації права на відшкодування шкоди в Україні.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, компенсація шкоди, нерухомість, воєнні дії, міжнародні стандарти, ЄСПЛ, Компенсаційна комісія ООН, звичаєве гуманітарне міжнародне право.

Summary

Stepchuk M. R. International standards for compensating for damage to real estate caused by military action: challenges for Ukraine. – Article.

The article examines international legal standards governing compensation for damage caused to real estate as a result of military actions. It analyzes the experience of applying international law to such situations and highlights a number of norms that provide for the universality of certain principles regarding compensation for damage caused to civilian property, in particular real estate. These include the provisions of the Hague and Geneva Conventions, additional protocols thereto, as well as their application in the practice of international judicial institutions such as the European Court of Human Rights, the International Court of Justice, or, for example, the UN Compensation Commission established after the Gulf War. In addition, the study pays considerable attention to the analysis of the experience of individual regional conflicts that are similar in many respects to the Russian-Ukrainian war, in particular in the Balkans and Cyprus, where international organizations have developed specific approaches to compensating victims and systematized some effective approaches. The role of customary international humanitarian law in the implementation of mechanisms for compensation for damage caused by the destruction or damage of immovable property during armed conflicts has been studied. Particular attention is focused on the current challenges for Ukraine in connection with the armed aggression of the Russian Federation, in particular on the need to create an international compensation mechanism and harmonize national legislation with international standards. It is concluded that international standards and the practice of judicial institutions create the necessary basis for the effective implementation of the right to compensation for damage in Ukraine.

Key words: international humanitarian law, compensation for damage, real estate, military operations, international standards, ECHR, UN Compensation Commission, customary international humanitarian law.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.18>*Г. Г. Харченко*

ORCID: 0000-0002-4525-2805

В. В. Цюра

ORCID: 0000-0001-6534-3141

О. О. Отраднава

ORCID: 0000-0002-4206-8412

Є. О. Рябоконь

ORCID: 0000-0003-1003-4039

ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ НЕГАТОРНОГО ПОЗОВУ В УКРАЇНІ

Постановка та актуальність проблеми. Негаторний позов (*actio negatoria*) відомий правознавцям ще з часів римського приватного права. Він був і залишається у цивільному праві одним із основних видів речових позовів, завдяки яким можуть бути захищені усі правомочності власника, окрім права володіння. По мірі свого еволюційного розвитку практика застосування негаторного позову природно змінювалась під впливом змін життя суспільства й держави. Спочатку в Стародавньому Римі інструментарій негаторного позову міг використовуватися у захисті тільки власником майна, однак згодом, через ускладнення суспільних відносин, його застосування стало можливим і для суб'єктів речових прав на чуже майно, зокрема суперфіціарія й емфітевта.

Здобутки і напрацювання римського приватного права щодо негаторного позову наразі використовує і сучасна судова практика в Україні. Разом з тим останнім часом і вона демонструє істотну трансформацію своїх підходів у правозастосуванні. Верховний Суд за окремими позиціями відступив від раніше усталеної в судочинстві практики можливого використання негаторного позову як способу захисту правомочностей користування та розпорядження майном у речових правовідносинах, наділивши негаторний позов новими ознаками, раніше йому непридатними.

Для науковців і правознавців-практиків такі нововведення не могли залишитись непомітними, а тому вони стали предметом дослідження і активного обговорювання серед правників (Н. О. Антоненко, М. В. Бондарєвої, В. І. Крата, С. Я. Рабовської, О. М. Ситнік, О. Р. Шишки та ін.). Наразі актуальність порушених питань залишається незмінною особливо в контексті триваючого в Україні процесу рекодифікації цивільного законодавства й останніх змін у ст. 391 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1].

Мета статті – проаналізувати і дати оцінку внутрішній логіці започаткованих практикою Верховного Суду змін щодо нового застосування негаторного позову

при вирішенні приватноправових спорів, дослідити їх відповідність приписам цивільного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що практика Верховного Суду по сутєвому, а подекуди кардинальному, перегляду попередньо напрацьованих у судочинстві підходів багатою мірою базується на тому, що надана судам роль в ухваленні судових рішень полягає у розвіюванні тих сумнівів щодо тлумачення, які існують, оскільки завжди існуватиме потреба в з'ясуванні неоднозначних моментів і адаптації до обставин, які змінюються [2]. З посиланням на позицію Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) Верховним Судом підкреслюється, що у разі якщо формулювання законів не є чіткими, то їх тлумачення та застосування залежить від практики і завдання суду полягає у тому, щоби позбутися будь-яких інтерпретаційних сумнівів з урахуванням змін у повсякденній практиці [3].

Такий посил сам по собі в цілому є правильним і навряд чи може викликати нарікання з боку правознавців. Водночас проблемною стороною цієї діяльності Верховного Суду стало те, що час від часу його тлумачення правових норм закону є занадто довільною і доктринальною з однобоким аналізом положень законодавства, що інтерпретується, і нехтуванням приписів інших норм права, які не згадуються і відповідно не враховуються у такому правовому аналізі.

Йдеться, зокрема, про застосування у судовій практиці концепції «книжкового володіння майном», яка внесла суттєві корективи у практику застосування віндикаційного і негативного позовів при вирішенні приватноправових спорів. За новим підходом Верховного Суду володіння нерухомим майном суди наразі підтверджують фактом державної реєстрації права власності на це майно [4]. Відповідно у разі якщо позивач визначений у державному реєстрі як власник майна, але де-факто позбавлений володіння ним, він має подавати не віндикаційний позов, як практикувалось раніше, а негативний.

Такі нововведення часто сприймаються критично у правознавчих колах. Не погоджуються з ними й окремі судді Верховного Суду, аргументуючи свою позицію, зокрема, тим, що норми глави 31 ЦК України, зокрема ст.ст. 397 та 398, прописують інститут володіння крізь призму фактичного і фізичного панування над майном і відповідно державна реєстрація права власності на майно не може бути перешкодою для вибуття майна із володіння власника. Така реєстрація є доказом лише незаконності володіння фактичного володільця [5].

Власне те, що за негативним позовом позивачем як управнена особа до спірного майна має бути фактичний володільець майна погоджується у своїх висновках й Велика Палата Верховного Суду, вказуючи, що негативний позов – це позов власника, який є фактичним володільцем майна, до будь-якої особи про усунення перешкод, які ця особа створює у користуванні чи розпорядженні відповідним майном [4]. Однак розбіжності між попередньою і теперішньою практикою застосування негативного позову полягає в тому, що Велика Палата Верховного Суду помилково дійшла висновку, що факт володіння нерухомим майном (*possessio*) може підтверджуватися, зокрема, державною реєстрацією права власності на це майно у встановленому законом порядку (принцип реєстраційного підтвердження володіння), враховуючи той факт, що особа, яка зареєструвала право власності

на об'єкт нерухомості, набуває щодо нього всі правомочності власника [4]. Тобто у своїх висновках Велика Палата Верховного Суду помилково відійшла від оцінки факту володіння майном до оцінки наявності у особи права володіння майном, що насправді тільки і можуть підтверджувати записи в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 р. № 1952-IV [6].

Окрім цього, у своїх рішеннях Велика Палата Верховного Суду також помилково зазначила про те, що позивач за негаторним позовом вправі не тільки вимагати усунути існуючі перешкоди у користуванні чи розпорядженні відповідним майном, а й зобов'язати відповідача утриматися від вчинення дій, що можуть призвести до виникнення таких перешкод [4]. В аналізі такої позиції Великої Палати Верховного Суду слід звернути увагу на те, що в чинному ЦК України негаторному позову присвячена ч. 1 ст. 391, яка відтворює класичну природу негаторного позову, вимога якого спрямована виключно на усунення існуючих перешкод у здійсненні власником прав користування та розпорядження своїм майном. Вимога про зобов'язання відповідача утриматися від вчинення дій, що можуть призвести до виникнення таких перешкод стосовно користування та розпорядження власником своїм майном, не входить у предмет негаторного позову. Така вимога може бути сформульована позивачем на іншій, ніж ч. 1 ст. 391 ЦК України, правовій підставі, а саме: відповідно до ч. 2 ст. 386 ЦК України. Згідно з нею власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

У римському приватному праві згадана вище вимога була предметом окремого речового позову – прогібіторного, який самостійно використовувався поряд з виндикаційним і негаторним позовами при захисті права власності. Справедливості заради, можна зазначити, що модель широкої концепції правової природи негаторного позову в цивільному законодавстві, дійсно, використовується у низці країн світу, зокрема у Німеччині. Однак для такого застосування негаторного позову в Німецькому цивільному уложенні законодавець передбачив відповідні правові норми, а тому така практика стала результатом напрацювання не судів, а самого законодавця. В Україні ж широка концепція правової природи негаторного позову в нормах ЦК України не передбачена. Відповідно такі нові й «творчі» інтерпретації положень цивільного законодавства України навряд чи можна вважати обґрунтованими з боку Великої Палати Верховного Суду. Формулювання ч. 1 ст. 391 ЦК України є чіткими і не потребує інтерпретацій суду, які насправді викривляють їх сутність.

Доречність інтерпретацій Верховного Суду окремих положень законодавства має визначатися лише одним фактором – неясністю норм права. Як зазначає ЄСПЛ, законодавство є якісним, коли воно містить достатньо чіткі положення, аби дати особам адекватну вказівку щодо обставин і умов, за яких державні органи мають право вживати заходів, що вплинуть на права цих осіб [3]. Наскільки послідовно Верховний Суд дотримується такого підходу можна побачити, зокрема, на прикладі судових справ щодо виселення осіб із службового житла.

По-перше, під впливом концепції «книжкового володіння майном» у судовій практиці відбулася перекваліфікація позову про виселення (звільнення приміщення) з позову щодо витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов) на негаторний позов. Така переоцінка стала можливою через довільну інтерпретацію права Великою Палатою Верховного Суду. Так, приписи ст. 387 ЦК України, чітко визначають, що кваліфікаційною ознакою для застосування віндикаційного позову є встановлення факту позбавлення власника фактичного володіння своїм майном. Власне, саме тому в ст. 387 ЦК України і йдеться про те, що інша особа «незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним» [1]. Однак Великою Палатою Верховного Суду, ігноруючи ці чіткі позиції закону, визначено інший критерій для застосування віндикаційного позову. Вказано, що «визначальним критерієм для розмежування віндикаційного та негаторного позовів є наявність або відсутність в особи права володіння майном на момент звернення з позовом до суду» [4]. Суперечність полягає в тому, що згідно з ст. 387 та ч. 1 ст. 391 ЦК України віндикаційний, так само як й негаторний, позов може подавати саме власник майна, а тому він апріорі вже має право володіння майном і при подачі віндикаційного, і негаторного позову також. Насправді сутність вимоги власника за віндикаційним позовом не зводиться до того, щоб суд підтвердив чи спростував наявність у позивача права володіння на спірне майно на момент звернення з віндикаційним позовом до суду.

Мету віндикаційного позову Велика Палата Верховного Суду визначає як забезпечення введення власника у володіння майном, якого він був незаконно позбавлений [7]. Однак введення власника у володіння нерухомим майном, на думку суду, полягає, як не дивно, не в забезпеченні позивачу фактичного (фізичного) контролю над своїм майном, а у внесенні запису про державну реєстрацію за позивачем (власником) права власності на нерухоме майно [7]. За таким своєрідним баченням природи і кінцевої мети віндикаційного позову Велика Палата Верховного Суду констатує, що у разі задоволення позовної вимоги про витребування нерухомого майна із чужого незаконного володіння суд витребує таке майно на користь позивача, а не зобов'язує відповідача повернути це майно власникові [2]. В розрізі таких міркувань Великої Палати Верховного Суду закономірно виникає запитання, чи не зводиться віндикаційний позов у такій інтерпретації судом до вимог і цілей іншого способу захисту цивільних прав – визнання права?

Зрозуміло, що позивач, звертаючись до суду з вимогою про витребування свого майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов), насправді робить це з чітким усвідомленням того, що він як власник або титульний володілець позбавлений незаконними діями відповідача не права володіння майном, а фактичного володіння цим майном, а тому його остаточна ціль повернути собі своє майно. Внесення ж нового запису щодо власника нерухомого майна для позивача в таких спорах є метою похідною, що логічно випливає із необхідності реєстрації в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно достовірних даних.

Якщо б суть спору між позивачем і відповідачем зводилася тільки до питання, хто є дійсним власником якогось майна, без прагнення його повернути собі під власний фактичний, а не юридичний контроль, то для вирішення такого спору достатньо

подати до суду позов щодо визнання за позивачем права власності на нерухоме майно, за наслідком задоволення якого, власне, і буде внесено в державний реєстр запис про державну реєстрацію за позивачем (власником) права власності на нерухоме майно.

Наведене дає приклад того, як без достатнього аргументування, шляхом власної інтерпретації окремих правових позицій у законодавстві, Велика Палата Верховного Суду намагається подекуди запроваджувати нові підходи у правозастосовну судову практику без всебічного аналізу норм чинного законодавства України, з якими вони входять у колізію.

По-друге, маємо констатувати, що не всі інтерпретації Верховного Суду положень чинного законодавства України є такими, що надані всупереч чіткості і ясності приписів закону. У спорах щодо виселення осіб із службового житла вони дійсно можуть бути слухними і корисними для правильного розуміння і врахування вимог закону. Так, статтею 124 Житлового кодексу України (далі – ЖК України) [8], з одного боку, визначено, що робітники і службовці, що припинили трудові відносини з підприємством, установою, організацією підлягають виселенню з службового жилого приміщення з усіма особами, які з ними проживають, без надання іншого жилого приміщення. Однак, з другого боку, у ст. 125 ЖК України перераховані категорії осіб, виселення яких із службового житла без надання іншого жилого приміщення заборонено. У розрізі ст. 65 ЖК України, якою встановлено, що наймач вправі в установленому порядку вселити в займане ним службове жиле приміщення свою дружину, дітей, батьків, а також інших осіб, на практиці закономірно постає питання, чи поширюються приписи ст. 125 ЖК України не тільки на наймача службового приміщення, а й на осіб, які проживають з ним разом. У даному випадку роз'яснення з цього питання, що надає в своїх рішеннях Верховний Суд, є цілком коректними і виправданими неясністю законодавства, а тому, на відміну від перекваліфікації позову в справах про виселення осіб з службового житла, повністю доречними.

З аналізу судової практики в Україні випливає, що правильне тлумачення та правозастосування приписів ст. 125 ЖК України полягає в тому, що право користування службовим жилим приміщенням члена сім'ї (або колишнього члена сім'ї) є похідним від такого ж права наймача, тобто особи, якій було надано у користування службове житло [4]. Звідси цілком логічно слідує, що якщо наймач не підпадає під жодну з категорій осіб, визначених у ст. 125 ЖК України, така особа та члени її сім'ї можуть бути виселені з займаного ними службового жилого приміщення без надання їм іншого жилого приміщення, навіть попри те, якщо хоча б один із членів сім'ї наймача і перебуває у статусі осіб, перелічених у ст. 125 ЖК України.

Верховний Суд у своїй інтерпретації ст.ст. 124, 125 ЖК України виходить з того, що положення зазначених статей однозначно визначають, що припинення трудових правовідносин з роботодавцем, за виключенням окремих чітко визначених випадків, має наслідком втрату особою, яка припинила трудові відносини, права користування службовим приміщенням та є підставою для виселення із службового житла без надання іншого жилого приміщення разом з особами, які з нею проживають. Службове житло надається особі тимчасово, допоки з роботодавцем,

який надав це житло, її пов'язують трудові правовідносини. Після їх припинення службове житло має бути повернене роботодавцю для того, щоб у ньому мали можливість проживати інші працівники, що перебувають з ним у трудових відносинах і за характером роботи потребують надання такого житла [9].

Сьогодні для виселення інших осіб зі свого житла власник має подавати не вимог, а негаторний позов. Додатковим елементом нового підходу застосування негаторного позову в Україні є й те, що суди не поширюють на негаторний позов позовну давність, на відміну від вимогального позову. Вперше таку позицію сформулював ще Верховний Суд України, обґрунтовуючи це тим, що порушення, від яких має захистити негаторний позов, мають тривалий характер, а тому, початковий момент перебігу позовної давності постійно відсувається з кожним новим порушенням права власника або іншого володільця [10]. Верховний Суд згодом теж підтвердив правомірність такого підходу в своїй практиці застосування негаторного позову, зазначаючи, що позовна давність до вимог за негаторним позовом не застосовується, оскільки правопорушення є таким, що триває у часі, а тому цей позов може бути пред'явлений власником майна протягом всього часу поки існує правопорушення [11].

Важливими аспектами критики такого погляду сучасної судової практики на природу негаторного позову є те, що незастосування до негаторного позову позовної давності не базується на нормах цивільного законодавства України. Аналіз положень ст. 268 ЦК України дає можливість дійти висновку, що цивільно-правове регулювання з цього питання визначається наразі наявністю чіткого переліку вимог, визначених законодавцем у законі, тільки на які позовна давність не поширюється. Серед таких вимог негаторний позов не значиться. Крім того, чинний ЦК України не оперує терміном «триваючі правопорушення», відповідно і його кваліфікаційні ознаки в цивільному законодавстві не встановлені. Однак, попри це, навіть якщо порушення, від якого захищає негаторний позов, і вважати триваючим, початковий момент перебігу позовної давності якого постійно відсувається з кожним новим таким порушенням, то чому і порушення володіння власником майном так само не кваліфікувати як триваюче правопорушення, яке продовжується доти, доки майно не буде повернуто власником через задоволення вимоги вимогального позову?

Отже, як бачимо, зазначена вище логіка Верховного Суду насправді може спрацьовувати не лише щодо негаторного позову. З огляду на це справедливими вбачаються застереження тих суддів Верховного Суду, які вважають, що здійснення судом перекваліфікації вимог за умови, що одна сутнісно виключає іншу, це дуже небезпечний підхід, який, по суті, дозволяє перекваліфікувати будь-яку позовну вимогу, і серйозно шкодить передбачуваності в застосуванні норм, що регулюють вимогальний та негаторний позов, та й власнестабільності цивільного обороту [12].

Зазначимо, що формування останнім часом неоднозначної практики Верховного Суду з приводу застосування негаторного і вимогального позовів при вирішенні різних приватноправових спорів, змусило законодавця втрутитися в ситуацію і внести окремі зміни в ЦК України, з метою припинення, принаймні для окремих випадків, практики підміни негаторним позовом вимогального позову, що,

на думку ініціаторів таких змін, не узгоджується з практикою Верховного Суду стосовно правової природи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та суперечить практиці ЄСПЛ та ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [13].

Отож, задля унеможливлення застосування негаторного позову до випадків якщо органом державної влади або місцевого самоврядування, незалежно від того, чи мав такий орган відповідні повноваження, вчинялись будь-які дії направлені на відчуження майна, в результаті яких набувачем такого майна стала фізична особа та/або юридична особа, що діє на основі приватної власності, Законом України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача» від 12.03.2025 р. № 4292-IX [14] ст. 391 ЦК України була доповнена ч. 2, відповідно до якої законодавець виключив можливість для Верховного Суду визнавати негаторний позов належним способом захисту в спорах щодо можливого повернення колишнього державного майна, яке на момент спору перебуває у приватній власності. Відповідно до нових змін у цивільному законодавстві України таким належним способом захисту в цих ситуаціях знову має стати виндикаційний позов. Звісно, зроблені зміни в ЦК України не можуть повністю скорегувати у правильне русло новий підхід Верховного Суду щодо застосування негаторного позову, оскільки вони не поширюються на випадки відчуження недержавного (некомунального) майна, однак сам факт їх внесення в цивільне законодавство вказує на проблемну сторону практики інтерпретацій Верховним Судом норм чинного законодавства України всупереч справжній волі самого законодавця, якою він керувався при прийнятті відповідних норм законів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений вище аналіз свідчить, що сучасна судова практика застосування негаторного позову в Україні зазнала істотних трансформацій, які не завжди узгоджуються з приписами чинного цивільного законодавства. Підміна критерію розмежування негаторного і виндикаційного позовів, розширення предмета негаторного позову до превентивних вимог, а також незастосування до негаторного позову позовної давності створили низку концептуальних суперечностей і колізій, для подолання яких вимушений був втрутитися сам законодавець. Утім, зміни, внесені Верховною Радою України у березні 2025 року в ст. 391 ЦК України, вирішують проблему лише частково, адже стосуються обмеженого кола випадків: відчуження державного майна, переданого в подальшому в приватну власність.

Сьогодні маємо констатувати, що загальна тенденція до доктринального «доопрацювання» Верховним Судом окремих положень закону без відповідної законодавчої основи не може вважатися обґрунтованою і створює небезпечні ризики для усталеного і прогнозованого розвитку цивільного обороту. Слід визнати, що формування стабільної й послідовної судової практики, зокрема щодо застосування негаторного позову, має ґрунтуватися лише на системному, а не фрагментарному, аналізі норм закону, а тому єдиним чинником, який може визначати для Верховного Суду можливість інтерпретувати положення цивільного законодавства України має стати неясність норми права, а не прагнення Верховного Суду адаптувати під своє, а не законодавця, бачення практику застосування норми права до обста-

вин, які змінюються, зокрема через зміну, на думку суду, суспільного контексту [2]. Зазначене призводить до того, що Верховний Суд де-факто наділяє сам себе законодавчими повноваженнями, а його судові рішення все більше нагадують прецедентне право, не властиве вітчизняному правопорядку. Зрозуміло, що подальший і правильний вектор розвитку негативного позову як одного з видів речових позовів має визначатися гармонізацією судової практики з вимогами цивільного законодавства України, усуненням концептуальних розбіжностей між баченням законодавця і Верховного Суду, де перше, без сумніву, повинно мати пріоритетне і беззастережне значення для правозастосування.

Література

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 25.11.2025).
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.04.2024 р. у справі № 917/1212/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118465142> (дата звернення: 25.11.2025).
3. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 08.05.2018 р. у справі № 653/1096/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73896770> (дата звернення: 25.11.2025).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.07.2018 р. у справі № 653/1096/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296538> (дата звернення: 25.11.2025).
5. Окрема думка судді Великої Палати Верховного Суду О. М. Ситнік від 04.07.2018 р. у справі № 653/1096/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75395484> (дата звернення 25.11.2025).
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15> (дата звернення: 25.11.2025).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 р. у справі № 183/1617/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015> (дата звернення: 25.11.2025).
8. Житловий кодекс України : Закон України від 30.06.1983 р. № 5464-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> (дата звернення: 25.11.2025).
9. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30.07.2025 р. у справі № 759/10103/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129277869> (дата звернення: 25.11.2025).
10. Ухвала Верховного Суду України від 05.08.2009 р. у справі № 6-21875св07. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/4322685> (дата звернення: 25.11.2025).
11. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 06.03.2018 р. у справі № 607/15489/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73001005> (дата звернення: 25.11.2025).
12. Окрема думка суддів Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду В. І. Крата, Н. О. Антоненко від 19.01.2022 р. у справі № 363/2877/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102828918> (дата звернення 25.11.2025).
13. Пояснювальна записка від 04.10.2024 р. до Проекту Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача від 03.10.2024 р. № 12089. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=12089&conv=9> (дата звернення: 25.11.2025).
14. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача : Закон України від 12.03.2025 р. № 4292-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4292-IX> (дата звернення: 25.11.2025).

Анотація

Харченко Г. Г., Цюра В. В., Отрадна О. О., Рябоконь Є. О. Особливості практики застосування негативного позову в Україні. – Стаття.

Стаття присвячена комплексному аналізу сучасної судової практики застосування негативного позову (*actio negatoria*) в Україні та досліджує трансформації, яких зазнав цей інститут порівняно з його класичною римською природою та усталеними положеннями цивільного законодавства.

У роботі зазначено, що зміна критеріїв розмежування негативного та вимогового позовів, запроваджена Верховним Судом, зумовила істотні колізії у правозастосуванні, зокрема внаслідок використання концепції «книжкового володіння майном», невиправданого розширення предмета негативного позову до превентивних вимог та незастосування до нього позовної давності. Звернуто

увагу на те, що такі підходи не узгоджуються з приписами глави 31 Цивільного кодексу України та ґрунтуються переважно на довільних доктринальних інтерпретаціях Верховного Суду, які не випливають із норм закону.

На підставі аналізу рішень Великої Палати Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини обґрунтовується необхідність чіткого дотримання принципу правової визначеності та недопустимості підміни судовим тлумаченням функції законодавця. Окрема увага приділена впливу зазначених інтерпретацій на спори щодо виселення осіб зі службового житла та на приклади судових справ, у яких Верховний Суд коректно використовує інструменти тлумачення закону, зумовлені неясністю норм законодавства.

Окремо проаналізовані законодавчі зміни 2025 року до ст. 391 Цивільного кодексу України, спрямовані на обмеження можливості підміни віндикаційного позову негаторним у спрах щодо повернення колишнього державного майна з приватної власності.

У висновках доведено, що подальший розвиток інституту негаторного позову в Україні має ґрунтуватися на системному, а не фрагментарному, врахуванні приписів цивільного законодавства та приведенні судової практики у відповідність до волі законодавця, що є ключовою умовою забезпечення стабільності цивільного обороту та передбачуваності правозастосування. Наголошено, що єдино правомірною підставою для судового тлумачення має залишатися неясність норми права, а не прагнення суду адаптувати закон під власне бачення.

Ключові слова: негаторний позов, віндикаційний позов, книжкове володіння майном, виселення зі службового житла, захист цивільних прав, інтерпретація норм права, цивільно-правова відповідальність, принцип правової визначеності.

Summary

Kharchenko H. H., Tsiura V. V., Otradtova O. O., Riabokon Ye. O. Features of the practice of applying negatory action in Ukraine. – Article.

The article is devoted to a comprehensive analysis of contemporary judicial practice in the application of negatory action (*actio negatoria*) in Ukraine and examines the transformations that this institution has undergone in comparison with its classical Roman nature and established provisions of civil legislation.

The paper notes that the change in the criteria for distinguishing between negatory and vindicatory claims introduced by the Supreme Court has led to significant conflicts in application of law, in particular due to the use of the concept of «book possession of property» the unjustified expansion of the subject matter of negatory action to include preventive claims, and the exclusion of limitation periods to such claims. It is noted that such approaches are inconsistent with the provisions of Chapter 31 of the Civil Code of Ukraine and are based mainly on arbitrary doctrinal interpretations of the Supreme Court, which do not follow from the provisions of the law.

Based on an analysis of the decisions of the Grand Chamber of the Supreme Court and the practice of the European Court of Human Rights, the need for strict adherence to the principle of legal certainty and the inadmissibility of judicial interpretation superseding the function of the legislator is justified. Particular attention is paid to the impact of these interpretations on disputes concerning the eviction of persons from service accommodation and to examples of court cases in which the Supreme Court correctly uses the tools of interpretation of the law necessitated by the ambiguity of legislative provisions.

Separately analyzed are the 2025 legislative amendments to Art. 391 of the Civil Code of Ukraine, aimed at limiting the possibility of substituting a vindicatory action with a negatory action in disputes concerning the recovery of former state property from private ownership.

The conclusions prove that further development of the institution of negatory action in Ukraine should be based on systematic, rather than fragmentary, consideration of civil law provisions and bringing judicial practice into line with the will of the legislator, which is a key condition for ensuring stability of civil turnover and predictability in application of law. It is emphasized that the only legitimate basis for judicial interpretation should remain the ambiguity of a legal norm, rather than the court's desire to adapt the law to its own vision.

Key words: negatory action, vindicatory action, book possession of property, eviction from service accommodation, protection of civil rights, interpretation of legal norms, civil liability, principle of legal certainty.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 346

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.19>*М. С. Чемерис*

ORCID: 0009-0002-4508-0350

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ГРАНТІВ

Вступ. Актуальність дослідження питань правового регулювання надання президентських грантів зумовлена зростаючою потребою в прозорих, ефективних та юридично зрозумілих механізмів підтримки соціально важливих ініціатив в умовах дефіциту бюджетних ресурсів. Обмежене фінансування підвищує вимоги до належного правового оформлення процедур відбору, надання та контролю за використанням грантових коштів, оскільки саме якість нормативного регулювання визначає рівень довіри до інституту грантів, їх ефективність та здатність забезпечувати реалізацію стратегічних пріоритетів держави. У таких умовах правові дослідження дозволяють виявити прогалини, запобігти можливим зловживанням, удосконалити процедури та забезпечити більш раціональне та справедливе використання бюджетних коштів, спрямованих на підтримку талантів, інновацій та розвиток гуманітарної сфери.

Закріплене в пп. 14.1.277-1 п. 14.1 ст. 14 ПК України поняття «бюджетний грант» [1] надає можливість відмежувати від бюджетних грантів інші види грантів, що надаються за рахунок бюджетних коштів, тобто такі, що надаються за бюджетними програмами надавачами, що не увійшли до Переліку надавачів бюджетних грантів, визначеного Кабінетом Міністрів України, а також інших грантів, що надаються за рахунок публічних коштів.

Положення про можливість надання грантів державою в тому числі за рахунок бюджетних коштів закріплені в Законі України «Про науку та науково-технічну діяльність» (надання на безоплатній і безповоротній основі державою, юридичними, фізичними особами, у тому числі іноземними, та (або) міжнародними організаціями для розвитку матеріально-технічної бази для провадження наукової і науково-технічної діяльності, проведення конкретних фундаментальних та (або) прикладних наукових досліджень, науково-технічних (експериментальних) розробок, зокрема на оплату праці наукових (науково-педагогічних) працівників у рамках їх виконання, за напрямками і на умовах, визначених надавачами гранту) [2]; в Законі України «Про освіту» [3], в Законі України «Про наукові парки» [4], в Законі України «Про державну підтримку кінематографії в Україні» [5], в Законі України «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні» [6] (для реалізації програм, проектів, заходів, а також для інституційної підтримки суб'єктів видавничої справи незалежно від форми власності); Законі України «Про культуру» [7] та інших.

Гранти, які не належать до числа «бюджетних грантів», але надаються зокрема за рахунок бюджетних коштів, можна розмежувати за рядом критеріїв, серед яких вважаємо за основні суб'єкта надання (прийняття рішення про надання) гранту

(президентські, урядові, в т.ч. відомчі), та рівень бюджету в бюджетній системі за рахунок коштів якого надається грант (державні, місцеві).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні гранти, що надаються за рахунок бюджетних та залучених до бюджетів коштів, є предметом аналізу науковців різних сфер науки, зокрема економістів, фінансистів та спеціалістів з міжнародних відносин: А. Азарової, І. Білана, О. Білоусової, М. Д'яченка, О. Жидкевича, Л. Касьяненко, М. Кобелі-Звір, Т. Котенко, І. Кульчицького, С. Левицької, Ю. Луніної, Н. Медведкової, Л. Нікіфорової, В. Онищенко, С. Соколової, М. Ставничої, В. Усика, Н. Тарасенка, Г. Терещенка, А. Шияна, Н. Якимчук та інших.

Президентські гранти є одним із різновидів публічних грантів, що надаються за рахунок коштів Державного бюджету України, однак їх особливості, стан правового регулювання та процес їх одержання є окремим предметом наукового аналізу, що не виправдано залишався поза увагою дослідників.

Метою статті є на основі аналізу наукових досліджень, діючого законодавства України, що регулює відносини в сфері надання президентських грантів, з'ясувати сучасний стан та особливості правового регулювання умов та процедури їх надання та виконання, а також запропонувати шляхи вдосконалення бюджетного законодавства в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Вперше інститут грантів Президента України був запроваджений в період, коли Глава держави міг приймати укази з економічних питань, не врегульованих законами, а саме Указом Президента України «Про державну підтримку культури і мистецтва в Україні» від 20 жовтня 1998 року № 1152/98 [8], згідно з яким щороку надаються гранти молодим митцям. Пізніше, а саме Указом Президента України від 9 квітня 2002 року № 315/2002 «Про додаткові заходи щодо підтримки молодих вчених» було запроваджено грантову підтримку молодих науковців. В розвиток вказаного Указу адалі Указом Президента України від 24 грудня 2002 року № 1210/2002 було затверджено Положення про порядок надання грантів Президента України для підтримки наукових досліджень і розробок молодих вчених [9] і трохи пізніше Указом Президента України від 17 червня 2009 року № 446/2009 було затверджено Положення про щорічні гранти Президента України докторам наук для проведення наукових досліджень і розробок, що діє в редакції від 21.05.2024 року [10]. Окрім цього, прийнято Указ Президента України «Про стипендії, премії та гранти Президента України у сфері освіти» від 28 січня 2021 року № 27/2021, яким засновано зокрема гранти у сфері освіти, і незважаючи на те, що ним постановлено Уряду у двомісячний строк розробити та затвердити порядок призначення та виплати таких грантів [11], відповідний порядок відсутній.

Розглянемо особливості надання таких видів грантів:

1) **президентські гранти молодим митцям**, запроваджені Указом Президента України від 20 жовтня 1998 року № 1152/98 [8] мають наступні особливості:

– *мета*: «грант – фінансова підтримка державою молодих митців для створення і реалізації соціально значущих, масштабних творчих проектів» (п. 1 Указу № 127/99) [12];

– *надавач* (розпорядник коштів Державного бюджету): Міністерство культури та стратегічних комунікацій України (далі – МКСК) (п. 2 Порядку Наказу № 178) [13];

– *одержувачі*: «молоді діячі у галузі театрального, музичного, циркового, образотворчого мистецтва та кінематографії, а також молодим письменникам і майстрам народного мистецтва для створення і реалізації творчих проєктів» (п. 2 Указу № 1152/98) [8], «віком (на момент подання заявки) до 35 років.» (п. 3 Указу № 127/99) [12];

– *регулярність надання*: щорічно (п. 2 Указу № 1152/98) [8];

– *обсяг*: три щорічні гранти (п. 2 Указу № 1152/98) [8];

– *порядок надання та використання*: врегульований Указом Президента України від 06.02.1999 № 127/99 [12], що включає:

i) *подання заявки*: претендент подає «з 1 вересня до 1 листопада року, що передуює року отримання гранту до МКСК заявку, що включає опис творчого проєкту із зазначенням його мети, способу здійснення та очікуваних наслідків, прогноз подальшого використання, інформаційну довідку про головних виконавців проєкту та кошторис, складений за формою, встановленою МКСК, гарантійний лист підприємства (установи, організації, закладу), яке зобов’язується забезпечити реалізацію творчого проєкту» (п. 4 Указу № 127/99) [12];

ii) *розгляд Експертною комісією* не пізніше 1 грудня року, що передуює року отримання гранту, на конкурсній основі заявок претендентів та подання за результатами розгляду МКСК пропозицій щодо претендентів на одержання грантів (п. 5 Указу № 127/99) [12];

iii) *подання* Міністерством культури України на розгляд Кабінету Міністрів України пропозицій «щодо надання та розмірів грантів» (п. 5 Указу № 127/99) [12];

iv) *схвалення та подання* Кабінетом Міністрів України до Президента України пропозицій щодо призначення грантів та їх розмірів (п. 6 Указу № 127/99) [12];

v) *призначення Президентом України за поданням Уряду грантів та встановлення їх розмірів* (п. 6 Указу № 127/99) [12];

vi) *оприлюднення в медіа інформації про призначення щорічних грантів молодим митцям* (п. 7 Указу № 127/99) [12];

vii) *укладення між «Міністерством культури України, володарем гранту та підприємством (установою, організацією, закладом), яке зобов’язується забезпечити реалізацію творчого проєкту», договору про створення і реалізацію творчого проєкту* (п. 8 Указу № 127/99) [12]. Відмітимо, що згідно з п. 2 *Порядку Наказу № 178 організація, яка забезпечує реалізацію творчого проєкту в бюджетному проєкті може виступати учасником в статусі: а) розпорядника бюджетних коштів («установи, організації, заклади, що зобов’язуються забезпечити реалізацію творчих проєктів за грантами у галузі театрального, музичного, циркового, образотворчого мистецтва, а також молодим письменникам і майстрам народного мистецтва (далі – гранти)»; б) одержувача бюджетних коштів («підприємства, організації, заклади, що зобов’язуються забезпечити реалізацію творчих проєктів за грантами»)* [Про затвердження Порядку використання коштів,

передбачених у державному бюджеті для державної підтримки діячів культури і мистецтва ..];

viii) *реалізація творчого проекту володарем гранту (митцем) і підприємством (установою, організацією, закладом), яке забезпечує реалізацію такого творчого проекту* (п. 9 Указу № 127/99) [12];

ix) *перерахування коштів гранту володарю гранту кошти «поетапно частинами, визначеними у договорі, на рахунок одержувача бюджетних коштів або розпорядника бюджетних коштів нижчого рівня»* (п. 7 Порядку Наказу № 178) [13];

x) *подання одержувачами бюджетних коштів та розпорядниками бюджетних коштів нижчого рівня «щомісяця до 15 числа МКСК за встановленою ним формою реєстрів виплат (перерахування) грантів» з метою контролю за здійсненням відповідних видатків* (п. 1 Порядку Наказу № 178) [13];

xi) *подання володарем гранту (митцем) і підприємством у визначені договором строки «до Міністерства культури України звіту про використання виділених коштів за формою, встановленою Міністерством культури України»* (п. 9 Указу № 127/99) [12];

xii) *«у разі використання коштів у супереч їх цільовому призначенню володар гранту і зазначене підприємство (установа, організація, заклад) несуть відповідальність, передбачену законом та договором»* (п. 9 Указу № 127/99) [12];

– *практика призначення: гранти призначаються щороку починаючи з 1999 року (крім 2016, 2023 років) [14, 15], і востаннє – в 2025 році [16];*

2) президентські гранти науковцям:

а) президентські гранти молодим вченим:

– *мета:* для проведення наукових досліджень і розробок;

– *надавач:* НФДУ за рішенням Президента України, оформленим у формі указу (п. 7 Положення Указ № 1210/2002), в межах встановлених бюджетних асигнувань (бюджетних призначень) [9];

– *одержувачі:* гранти можуть одержати молоді вчені віком (на момент подання заявки): а) доктори наук (до 40 років включно) – 7 грантів; б) докторанти (до 35 років включно) – 20 грантів; в) доктори філософії / кандидати наук (до 35 років включно) – 50 грантів (п. 3 Положення Указу № 1210/2002) [9];

– *регулярність:* щорічні – для одержання гранту особа, що претендує на грант, подає заявку «до 1 березня року, що передує року надання грантів» (п. 5 Положення Указ № 1210/2002) [9];

– *практика прийняття рішень щодо надання грантів:* гранти призначалися в період 2004–2019 років [17, 18], однак, зважаючи на те, що до Указу № 1210/2002 внесені зміни Указом Президента N 324/2024 від 14.05.2024 [19] очікуються нові призначення вказаної категорії грантів;

б) президентські гранти докторам юридичних наук:

– *мета:* для проведення наукових досліджень і розробок (п. 1 Положення Указу № 446/2009), як запланованих, так і тих, що вже проводяться (п. 2-1) [10];

– *надавач:* НФДУ за рішенням Президента України, оформленим у формі указу (п. 7 Положення Указу № 1210/2002), в межах встановлених бюджетних асигнувань (бюджетних призначень) [9];

– *одержувачі*: доктори наук віком (на момент подання заявки) до 45 років включно (далі – грантоотримувачі) (п. 2 Положення Указу № 446/2009) [10];

– *регулярність*: щорічні – для одержання гранту особа, що претендує на грант, подає заявку «до 20 лютого року, що передує року надання грантів,» (п. 5 Положення Указу № 446/2009) [10];

– *практика прийняття рішень щодо надання грантів*: гранти надавалися щороку в період 2011-2019 років [20, 21], також, зважаючи на те, що до Указу № 446/2009 внесені зміни Указом Президента N 324/2024 від 14.05.2024 [22] очікуються нові призначення вказаної категорії грантів.

До загальних рис Президентських грантів науковцям можна віднести *процедуру надання*, використання та звітності про використання коштів грантів:

А. *подача заявки* до Національного фонду досліджень України («в паперовій та/або електронній формі заявку за встановленою Фондом формою»), а також «гарантійний лист підприємства (установи, організації, закладу вищої освіти), що зобов’язується забезпечити проведення наукового дослідження і розробки, передбачених науковим проектом» (п. 5 Положення Указу № 1210/2002 [9] та п. 5 Положення Указу № 446/2009 [10]);

В. *проведення щорічного конкурсу*, за результатами якого формуються пропозиції щодо надання грантів згідно із порядком «конкурсного відбору та фінансування проектів Національним фондом досліджень України» (НФДУ) (п. 6 Положення Указу № 1210/2002 [9] та п. 4 Положення Указу № 446/2009 [10]);

С. *схвалення НФДУ пропозицій щодо надання грантів у відповідному (відповідних) році (роках) та подання їх до 1 серпня року, що передує року надання грантів, до Міністерства освіти і науки України* (п. 7 Положення Указу № 1210/2002 [9] та п. 6 Положення Указу № 446/2009 [10]);

Д. *подання МОН України на розгляд Кабінету Міністрів України проекту акта* Президента України про призначення грантів і схвалення Урядом проекту, подання його Президенту України (п. 7 Положення Указу № 1210/2002 [9] та п. 6 Положення Указу № 446/2009 [10]);

Е. *призначення грантів* молодим вченим здійснює Президент України за поданням Кабінету Міністрів України (п. 7 Положення Указу № 1210/2002 [9] та п. 6 Положення Указу № 446/2009 [10]);

Ф. *оприлюднення інформації про призначення грантів* (п. 8 Положення Указу № 1210/2002 [9] та п. 7 Положення Указу № 446/2009 [10]);

Г. *укладення договору про надання гранту між гаратооримувачем та посередником (розпорядником (одержувачем) бюджетних коштів) – підприємством (установою, організацією, закладом вищої освіти), що забезпечує проведення наукового дослідження і розробки за формою, встановленою НФДУ* (п. 9 Положення Указу № 1210/2002 [9] та п. 8 Положення Указу № 446/2009 [10]);

Н. *поетапне частинами перерахування коштів* на користь грантоотримувача на рахунок відповідного розпорядника (одержувача) бюджетних коштів (далі – РБК (ОБК)), що забезпечує проведення наукового дослідження і розробки (п. 9 Положення Указу № 1210/2002 [9] та п. 8 Положення Указу № 446/2009 [10]);

І. подання грантоотримувачем та РБК (ОБК) «звітної документації про використання коштів, отриманих як грант, за формами, встановленими» НФДУ (п. 10 Положення Указ № 1210/2002 [9] та п. 9 Положення Указу № 446/2009 [10]);

Ж. у разі виявлення НФДУ «порушень умов договору та/або нецільового використання коштів, отриманих як грант, грантоотримувач та зазначене в договорі підприємство (установа, організація, заклад вищої освіти)» – відповідний РБК (ОБК) повертають кошти НФДУ в повному обсязі (п. 10 Положення Указу № 1210/2002) [9] та п. 9 Положення Указу № 446/2009 [10].

Таким чином, у вказаних положеннях відсутні правові норми, які регулюють відносини між роботодавцем та отримувачем гранту, перелік видів витрат, які допустимі за кошти гранту, обсяг коштів гранту, який надходить безпосередньо виконавцю робіт згідно з договором гранту – грантоотримувачу, як оплата його праці. Отже, має місце існування юридичного (науковець) та фактичного (організація) отримувачів гранту – учасника бюджетного процесу.

3) **президентські гранти обдарованій молоді**, запроваджені Указом Президента України від 2 серпня 2000 року № 945/2000 [23]:

- *мета*: фінансова підтримка державою обдарованої молоді, що надається з метою реалізації соціально значущих творчих проектів у соціальній та гуманітарній сфері (п. 1 Положення Указу № 945/2000), як запланованих, так і тих, що вже проводяться (п. 2-1) [23];

- *надавач*: ГРБК – Міністерство молоді та спорту України (п. Положення Указу № 945/2000) [23] за рішенням Президента України, оформленим у формі указу, в межах встановлених бюджетних асигнувань (бюджетних призначень);

- *одержувачі*: громадянин України віком від 14 до 35 років (п. 2 Положення Указу № 945/2000) [23];

- *регулярність*: щорічні – для одержання гранту особа, що претендує на грант, подає заявку «до 20 лютого року, що передує року надання грантів,» (п. 3, 8 Положення Указу № 945/2000) [23];

- *процедура надання і використання*:

- *подання заявки*: претендент не пізніше 1 березня року, що передує року виплати гранта, подає до Міністерства молоді та спорту України заявку, до якої додаються окреслені в п. 3 Положення Указу № 945/2000 документи [23];

- *розгляд та експертизу заявок і поданих документів, конкурсний відбір і висунення претендентів на отримання гранту здійснює щороку протягом липня Експертна рада, яка утворюється при» Міністерстві молоді та спорту України (п. 4 Положення Указу № 945/2000) [23];*

- *подання висновків* (рішення) Експертної ради до Мінмолодьспорту (п. 5 Положення Указу № 945/2000) [23];

- *подання Мінмолодьспорту до 1 вересня до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо претендентів на одержання гранту разом з висновками Експертної ради (п. 6 Положення Указу № 945/2000) [23];*

- *схвалення Урядом пропозицій* щодо призначення грантів і встановлення їх розмірів та подання їх Президентові України щороку до 1 жовтня (п. 8 Положення Указу № 945/2000) [23];

- *призначення грантів* Президентом України у формі розпорядження до 1 грудня (п. 8 Положення Указу № 945/2000) [23];

- *оприлюднення інформації* про призначення грантів (п. 9 Положення Указу № 945/2000) [23];

- *укладення договору* між одержувачем гранту та Мінмолодьспорт (відповідним структурним підрозділом) за місцем реєстрації місця проживання чи перебування одержувача гранту (п. 11 Положення Указу № 945/2000) [23];

- *перерахування коштів* наданого гранту «в установленому Міністерством порядку через структурні підрозділи на спеціально відкриті одержувачами грантів рахунки у відділеннях відкритого акціонерного товариства «Державний ощадний банк України»» (п. 12 Положення Указу № 945/2000) [23]. На сьогодні такий порядок затверджено Наказом Міністерства молоді і спорту України від 02 серпня 2000 року № 945 [23], в якому закріплено, що кошти перераховуються Міністерством на «на рахунки структурних підрозділів, які відповідають за реалізацію державної молодіжної політики, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій (далі – відповідний структурний підрозділ), відкриті в органах Державної казначейської служби України за місцем реєстрації місця проживання чи перебування одержувача гранту, в сумі, визначеній відповідним розпорядженням Президента України» (п. 2 Порядку Наказу № 619), при цьому: а) «під час перерахування відповідний структурний підрозділ утримує з суми гранту податок з доходів фізичних осіб, передбачений законодавством» (п. 4); б) «сума гранту (за винятком податку з доходів фізичних осіб) перераховується одержувачеві гранту одноразово в повному обсязі» (п. 5) [24];

- *подання одержувачем гранту* «до відповідного структурного підрозділу звіту про використання виділених коштів у порядку, встановленому Міністерством та зазначеному в договорі» (п. 12 Положення Указу № 945/2000) [23]. В п. 10 Наказу № 945 Мінмолодьспорт уточнюється, що «виконавець проекту подає творчий та фінансовий звіти до відповідного структурного підрозділу в строки, визначені Договором», і до «фінансових звітів обов'язково додаються підтвердні документи (в оригіналі): договори про надання послуг та виконання робіт, рахунки, платіжні доручення, акти виконаних робіт, накладні тощо» (п. 11) [24],

- *перевірка* і «у разі використання коштів не за призначенням одержувач гранту несе відповідальність, передбачену договором» (п. 12 Положення Указу № 945/2000) [24].

- *практика прийняття рішень щодо надання грантів: гранти призначалися щороку в період 2002-2013 років* [25, 26] *та в 2016 році* [27];

4) *Президентські гранти для випускників професійно-технічних навчальних закладів*, запроваджені Указом Президента України «Про додаткові заходи щодо вдосконалення професійно-технічної освіти в Україні» від 18 вересня 2004 року № 1102/2004, в яким було засновано починаючи з 2005/2006 навчального року «двадцять щорічних грантів Президента України для випускників професійно-технічних навчальних закладів у розмірі, що визначається Кабінетом Міністрів України» (п. 2) [28]. При тому, що було указано Кабінету Міністрів України подати

у двомісячний строк проект положення про порядок призначення зазначених грантів та передбачати, починаючи з 2006 року, у проектах Державного бюджету України видатки на їх виплату, відповідна постанова Уряду відсутня. Однак, призначення грантів мало місце в 2008 та 2004 роках, без окреслення мети їх надання та цілі використання, а тому зазначений фінансовий інструмент в більшій мірі має характер премій.

Прийняття указаних указів, якими запроваджено президентські гранти та врегульовано порядок їх надання, є формою нормотворчої діяльності Президента України, а прийняття розпоряджень Президентом України про призначення грантів – формою його розпорядчої діяльності, оскільки відбувається прийняття рішення про призначення грантів, суб'єктів їх отримання та розмір.

При цьому акт розпорядження бюджетними коштами Президента України поширюється на кошти, передбачені в Державному бюджеті України в рамках бюджетних призначень головних розпорядників бюджетних коштів, відмінних від Офісу Президента України, а саме Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Міністерства молоді та спорту України. Однак, якщо звернутися до Бюджетного кодексу України, то в ньому закріплене загальне правило, відповідно до якого саме головний розпорядник бюджетних коштів «здійснює управління бюджетними коштами у межах встановлених йому бюджетних повноважень, забезпечуючи ефективне, результативне і цільове використання бюджетних коштів, організацію та координацію роботи розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня та одержувачів бюджетних коштів у бюджетному процесі» (п. 7 ч. 5 ст. 22 БК України) [29]. Президент України в бюджетному процесі згідно з БК України не наділений повноваженням із виконання Державного бюджету України, тобто не є суб'єктом «управління бюджетними коштами».

Берназюк Я.О. за результатами аналізу чинних актів Президента України стверджував «про наявність десятків указів та розпоряджень, які підлягають перегляду з ряду причин» та про потребу «розпочати системну роботу щодо перегляду указів Президента України, які видані протягом 1991–1999 років, а також в наступні періоди, та регулюють економічні відносини» [29 с. 30].

Отже, існують сумніви щодо конституційності інституту Президентських грантів, а саме указів Президента України яким вони впроваджені і які регулюють порядок надання таких грантів, а також розпоряджень щодо їх призначення, внесення змін до прийнятих в період дії п. 4 Розділу XV Конституції України [30] указів Президента України, оскільки їх прийняття виходить за межі визначених в Конституції України повноважень Президента України. Це викликає потребу перегляду правових засад надання таких видів грантів, як форми фінансової підтримки реалізації актуальних важливих для суспільства проектів молодих митців, науковців, випускників закладів освіти та освітян за рахунок коштів Державного бюджету України і вироблення єдиного системного законодавчого акту, яким було б врегульовано інститут державного гранту, включно із зазначеними видами.

Висновки. До основних видів президентських грантів належать: гранти молодим митцям, гранти науковцям (молодим науковцям та докторам наук), гранти

обдарованій молоді та гранти для випускників професійно-технічних навчальних закладів. Спільними рисами правового регулювання надання президентських грантів є те, що: 1) вони запроваджені указами Президента України; 2) засади порядку їх надання визначено відповідними указами Президента України; 3) призначення вказаних грантів відбувається за рішенням Президента України у формі розпорядження; 4) гранти надаються за рахунок коштів Державного бюджету України; 5) гранти надаються з рахунок коштів в рамках бюджетних призначень не Офісу Президента України, а відповідних головних розпорядників коштів Державного бюджету України – Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Міністерства молоді та спорту України; 6) умови надання президентських грантів, що включають визначення: а) єдиної мети надання грантів; б) фіксованої суми гранту; в) надавача – ГРБК, що надає кошти гранту за рішенням Президента України, оформленим у формі указу, уповноважений укладати договір гранту; г) регулярності надання; 7) порядки надання президентських грантів є структурованими процесами (процедурами), що включають: а) подання заявки; б) розгляд та експертизу заявок; в) подання висновків за результатами експертизи (Експертною радою); г) подання ГРБК пропозицій щодо претендентів; д) схвалення Урядом пропозицій; е) призначення грантів Президентом України; є) оприлюднення; ж) укладення договору гранту; з) перерахування коштів гранту; и) виконання грантового проекту та договору гранту; і) подання звіту про використання коштів гранту; ї) перевірка використання коштів гранту.

Прийняття Президентом України указів, якими запроваджено президентські гранти та врегульовано порядок їх надання, та змін до них є формою нормотворчої діяльності Президента України, а прийняття розпоряджень Президентом України про призначення грантів – формою його розпорядчої діяльності, оскільки відбувається прийняття рішення про призначення грантів, суб'єктів їх отримання та розмір. Однак, така нормотворча діяльність Президента України виходить за межі його конституційних повноважень, а прийняття рішень про надання грантів за рахунок коштів Державного бюджету України здійснюється без закріплення в БК України належних правових підстав визнання Президента України учасником бюджетного процесу. Це викликає потребу перегляду правових засад надання президентських грантів, як форми фінансової підтримки реалізації актуальних важливих для суспільства проектів молодих митців, науковців, випускників закладів освіти та освітян за рахунок коштів Державного бюджету України і вироблення єдиного системного законодавчого акту, яким було б врегульовано інститут державного гранту, який має включити бюджетні гранти, президентські гранти та інші гранти, що надаються за рахунок коштів Державного бюджету України.

Література

1. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n3704>
2. Про науку та науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 року № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#n744>
3. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

4. Про наукові парки: Закон України від 25 червня 2009 року № 1563-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1563-17#Text>
5. Про державну підтримку кінематографії в Україні: Закон України від 23 березня 2017 року № 1977-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1977-19#Text>
6. Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні: Закон України від 6 березня 2003 року № 601-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601-15#Text>
7. Про культуру: Закон України від 14 грудня 2010 року № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
8. Про державну підтримку культури і мистецтва в Україні: Указ Президента України від 20 жовтня 1998 року № 1152/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1152/98#Text>
9. Про Положення про порядок надання грантів Президента України для підтримки наукових досліджень і розробок молодих вчених: Указ Президента України від 24 грудня 2002 року № 1210/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1210/2002#Text>
10. Про Положення про щорічні гранти Президента України докторам наук для проведення наукових досліджень і розробок : Указ Президента України від 17 червня 2009 року № 446/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/446/2009/ed20240521#Text>
11. Про стипендії, премії та гранти Президента України у сфері освіти: Указ Президента України від 28 січня 2021 року № 27/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27/2021#Text>
12. Про затвердження Положення про порядок надання грантів Президента України молодим діячам у галузі театрального, музичного, циркового, образотворчого мистецтва та кінематографії, молодим письменникам, майстрам народного мистецтва для створення і реалізації творчих проєктів: Указ Президента України; Положення від 06.02.1999 № 127/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127/99#Text>
13. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки діячів культури і мистецтва: Наказ Міністерства культури та стратегічних комунікацій України від 20 березня 2013 р. № 178. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/178-2013-p#Text>
14. Про призначення грантів Президента України молодим діячам у галузі кінематографії для створення і реалізації творчих проєктів: Розпорядження Президента України від 15.11.2024 № 131/2024-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/131/2024-rp#Text>
15. Про призначення грантів Президента України молодим діячам у галузі театрального, музичного, образотворчого мистецтва та кінематографії для створення і реалізації творчих проєктів: Розпорядження Президента України від 16.08.1999 № 191/99-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/191/99-rp#Text>
16. Про призначення грантів Президента України молодим діячам у галузі театрального, музичного, циркового, образотворчого мистецтва, а також молодим письменникам і майстрам народного мистецтва для створення і реалізації творчих проєктів: Розпорядження Президента України від 30.05.2025 № 75/2025-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/2025-rp#Text>
17. Про призначення грантів Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених: Розпорядження Президента України від 30.09.2004 № 239/2004-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/239/2004-rp#Text>
18. Про призначення грантів Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених на 2019 рік: Розпорядження Президента України від 09.08.2019 № 242/2019-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/242/2019-rp#Text>
19. Про внесення змін до деяких указів Президента України щодо щорічних грантів Президента України молодим вченим та докторам наук: Указ Президента N 324/2024 від 14.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/2024#Text>
20. Про призначення грантів Президента України докторам наук для здійснення наукових досліджень на 2011 рік: Указ Президента України від 30.09.2011 № 961/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/961/2011#Text>
21. Про призначення грантів Президента України докторам наук для здійснення наукових досліджень на 2019 рік: Розпорядження Президента України від 06.08.2019 № 241/2019-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/241/2019-rp#Text>
22. Про внесення змін до деяких указів Президента України щодо щорічних грантів Президента України молодим вченим та докторам наук: Указ Президента № 324/2024 від 14.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/2024#Text>

23. Про гранти Президента України для обдарованої молоді: Указ Президента України від 2 серпня 2000 року № 945/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/945/2000#Text>

24. Про забезпечення реалізації Указу Президента України від 02 серпня 2000 року № 945 «Про гранти Президента України для обдарованої молоді» від 15.10.2013 № 619. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1874-13#Text>

25. Про призначення грантів Президента України для обдарованої молоді на 2002 рік: Розпорядження Президента України від 12.01.2002 № 5/2002-пп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2002-pp#Text>

26. Про призначення грантів Президента України для обдарованої молоді на 2014 рік: Розпорядження Президента України від 27.11.2013 № 349/2013-пп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349/2013-pp#Text>

27. Про призначення грантів Президента України для обдарованої молоді на 2016 рік: Указ Президента України від 17.02.2016 № 55/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55/2016#Text>

28. Про додаткові заходи щодо вдосконалення професійно-технічної освіти в Україні: Указ Президента України від 18 вересня 2004 року № 1102/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102/2004#Text>

29. Берназюк Я. О. Правотворча діяльність Президента України в аспекті дотримання принципів нормотворчості та забезпечення їх виконання іншими суб'єктами владних повноважень. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. Випуск 4. С 27-32.

30. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Анотація

Чемерис М. С. Особливості правового регулювання президентських грантів. – Стаття.

В статті викладено результати аналізу стану правового регулювання президентських грантів, з'ясування сучасного стан та особливостей правового регулювання умов та процедури їх надання та виконання, а також запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання інституту президентських грантів. Висвітлено виникнення інституту грантів Президента України, що був запроваджений в 1998 році – в період, коли Глава держави міг приймати укази з економічних питань, не врегульованих законами, його розвиток та трансформацію. Розглянуто особливості надання окремих видів президентських грантів: грантів молодим митцям, грантів науковцям (молодим науковцям та докторам наук), грантів обдарованій молоді та грантів для випускників професійно-технічних навчальних закладів. Вказано, що спільними рисами правового регулювання надання президентських грантів є те, що: 1) вони запроваджені указами Президента України; 2) засади порядку їх надання визначено відповідними указами Президента України; 3) призначення вказаних грантів відбувається за рішенням Президента України у формі розпорядження; 4) гранти надаються за рахунок коштів Державного бюджету України; 5) гранти надаються з рахунок коштів в рамках бюджетних призначень не Офісу Президента України, а відповідних головних розпорядників коштів Державного бюджету України – Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Міністерства молоді та спорту України; 6) умови надання президентських грантів; 7) процедури надання грантів та контролю використання коштів гранту. Підкреслено, що головні розпорядники бюджетних коштів, надають кошти гранту за рішенням Президента України, оформленим у формі указу та на підставі укладених ними договорів гранту. Підкреслено, що прийняття Президентом України указів, якими запроваджено президентські гранти та врегульовано порядок їх надання, та змін до них є формою нормотворчої діяльності Президента України, а прийняття указів про призначення грантів – формою його розпорядчої діяльності. Зауважено, що в силу конституційних змін і звуження нормотворчих та розпорядчих повноважень Президента України виникла потреба перегляду правових засад надання президентських грантів. Також підкреслено, що є потреба прийняття єдиного системного законодавчого акту, яким було б врегульовано інститут державного гранту, який має включити бюджетні гранти, президентські гранти та інші гранти, що надаються за рахунок коштів Державного бюджету України.

Ключові слова: президентський грант, бюджетний грант, кошти державного бюджету України, кошти бюджету, грант, головні розпорядники бюджетних коштів, договір гранту.

Summary

Chemerys M. S. Peculiarities of legal regulation of presidential grants. – Article.

The article presents the results of the analysis of the state of legal regulation of presidential grants, elucidates the current state and features of legal regulation of the conditions and procedure for their provision and implementation, and also suggests ways to improve the legal regulation of the institution of presidential grants. The emergence of the institution of Presidential grants in Ukraine, which was introduced in 1998 – during the period when the Head of State could issue decrees on economic issues not regulated by laws, its development and transformation are highlighted. The features of providing certain types of presidential grants are discussed: grants to young artists, grants to scientists (young scientists and doctors of science), grants to gifted youth and grants for graduates of vocational and technical educational institutions. It is indicated that the common features of the legal regulation of providing presidential grants are that: 1) they are introduced by decrees of the President of Ukraine; 2) the principles of the procedure for their provision are determined by the relevant decrees of the President of Ukraine; 3) the assignment of the specified grants is carried out by decision of the President of Ukraine in the form of an order; 4) grants are provided at the expense of the State Budget of Ukraine; 5) grants are provided at the expense of funds within the budget allocations not of the Office of the President of Ukraine, but of the respective main administrators of funds of the State Budget of Ukraine – the Ministry of Education and Science of Ukraine, the Ministry of Culture and Strategic Communications of Ukraine, the Ministry of Youth and Sports of Ukraine; 6) conditions for providing presidential grants; 7) procedures for providing grants and controlling the use of grant funds. It is emphasized that the main administrators of budget funds provide grant funds by decision of the President of Ukraine, drawn up in the form of a decree and on the basis of grant agreements concluded by them. It is emphasized that the adoption by the President of Ukraine of decrees introducing presidential grants and regulating the procedure for their provision, and amendments to them, is a form of the President of Ukraine's normative activity, and the adoption of decrees on the assignment of grants is a form of his administrative activity. It is noted that due to constitutional changes and the narrowing of the normative and administrative powers of the President of Ukraine, there is a need to revise the legal principles of providing presidential grants. It is also emphasized that there is a need to adopt a single systemic legislative act that would regulate the institution of a state grant, which should include budget grants, presidential grants and other grants provided at the expense of the State Budget of Ukraine.

Key words: presidential grant, budget grant, funds of the State Budget of Ukraine, budget funds, grant, main spending units of budget funds, grant agreement.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 08.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 174:34:341.231.14(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.20>**Н. В. Чернищук**

ORCID: 0000-0003-3538-6145

ДЕОНТОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО ЮРИСТА ВІДПОВІДНО ДО МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

Постановка проблеми. Сучасна юридична практика дедалі частіше стикається з етичними дилемами, що виникають під час забезпечення справедливого судового розгляду, захисту вразливих груп, протидії корупції, дотримання професійної таємниці й запобігання конфлікту інтересів [4]. За цих умов зростає значення деонтологічного підходу, орієнтованого на належну професійну поведінку та моральну відповідальність правника перед особою, суспільством і державою. Міжнародні стандарти, сформовані ООН, Радою Європи, міжнародними професійними об'єднаннями та судовими інституціями, задають для діяльності юриста етичний «каркас», побудований на принципах незалежності, неупередженості, доброчесності, компетентності, конфіденційності та відповідальності. Водночас між цими вимогами та реальною практикою правозастосування, особливо в умовах воєнного стану, зберігається відчутний розрив. Фрагментарність деонтологічного регулювання, слабка інтеграція міжнародних етичних орієнтирів у систему юридичної освіти й підвищення кваліфікації та відсутність цілісного етичного профілю сучасного юриста зумовлюють необхідність поглибленого наукового аналізу деонтологічного підходу відповідно до міжнародних стандартів і розроблення концептуальних засад удосконалення професійної підготовки правників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теоретико-методологічних засад юридичної деонтології та професійної етики юриста знайшли відображення у працях зарубіжних і вітчизняних дослідників, зокрема J. Bentham, A. G. Fernandes, J. R. Nalini, Переша І. Є. та Щока С. В. розглядають деонтологію як систему професійних обов'язків правника, пов'язаних із верховенством права, незалежністю, неупередженістю та доброчесністю. У роботах Рассомахіної О. А., Khotynska-Nor O. та Bakaianova N. акцентується увага на трансформації професійної етики юристів і адвокатури в умовах війни. Водночас у науковій літературі відсутнє цілісне дослідження, спрямоване на системне обґрунтування деонтологічного підходу до діяльності сучасного юриста в Україні з урахуванням міжнародних стандартів, воєнного стану та необхідності інтеграції етичних орієнтирів у зміст юридичної освіти й безперервного професійного розвитку.

Метою статті є обґрунтування деонтологічного підходу до діяльності сучасного юриста на основі міжнародних стандартів професійної етики, визначення ключових деонтологічних орієнтирів для різних сегментів юридичної професії в умовах воєнного стану та суспільних трансформацій, а також розроблення концептуальних засад удосконалення освітнього середовища й системи підвищення кваліфікації юристів на основі їх інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Оголошення Російською Федерацією 24 лютого 2022 року так званої «спеціальної операції» на території України стало переломним моментом не лише для Української держави та її громадян загалом, а й для національної правової системи, що у межах своєї компетенції покликана стояти на варті суверенітету, незалежності, демократичного устрою та територіальної цілісності України [5]. Запровадження воєнного стану стало серйозним викликом для юристів, оскільки вимагало адаптації до нових умов і оперативного ухвалення рішень в екстремальній ситуації. У таких умовах юристи фактично формують унікальний «правовий фронт», на якому забезпечується реалізація права на правосуддя навіть під час війни.

У сучасних умовах особливої уваги заслуговує деонтологічний підхід до діяльності юриста, який ґрунтується на безумовному пріоритеті прав людини, верховенства права та інституційної незалежності правничої професії. Семантика дефініції «деонтологія» ідентифікує її як науку про обов'язок (deon – з грец. «обов'язок», logos – «вчення»). Вперше цей термін обґрунтував англійський філософ, юрист і реформатор права J. Bentham, як «науку про мораль» – про те, що людина повинна робити [6]. Нині ним позначають теорію обов'язків і, більш конкретно, тих, що випливають із здійснення професійної діяльності. У цьому контексті юрист зобов'язаний зберігати професійну незалежність навіть в умовах воєнного стану, не допускаючи зловживань процесуальними правами.

Сучасну юридичну деонтологію Переш І. Є., Щока С. В. пропонують тлумачити як упорядковану систему норм, правил і принципів, що визначають професійну поведінку юристів з урахуванням їхньої моральної відповідальності перед суспільством, клієнтом і державою та спираються на ідею верховенства права. Її зміст охоплює, зокрема, вимоги щодо збереження конфіденційності, недопущення конфлікту інтересів, сумлінного виконання професійних функцій, поваги до гідності людини та гарантування її прав [2]. Відповідно до вказаного підходу, особливого значення набувають такі засадничі орієнтири, як чесність, неупередженість, автономність у прийнятті рішень і підтримання незалежної позиції навіть за умов зовнішнього тиску. Відповідно до міжнародних стандартів, сучасний юрист має не лише формально застосовувати норми права, а й забезпечувати реальність доступу до правосуддя, ефективність розслідування й переслідування воєнних злочинів, недопущення безкарності, а також демонструвати особисту доброчесність, політичну неупередженість і стійкість до будь-якого тиску. Саме така деонтологічна позиція дозволяє правничій спільноті залишатися у статусі «правового фронту» в системі загальнонаціонального спротиву та післявоєнного відновлення. Виходячи із цього, юридична деонтологія – це ключовий напрям правової науки, що зосереджується на формуванні правосвідомості фахівців юридичної сфери.

Отже, деонтологію можна визначити як застосування філософської етики до юридичної діяльності з акцентом на обов'язках і зобов'язаннях, пов'язаних із дотриманням норм права, як національного так і міжнародного. Подібно до моральних норм, деонтологічні норми первісно позиціоновані як «обов'язок совісті». Як наслідок, установлюються критерії та параметри поведінки незалежно від того, чи існують деонтологічні кодекси, які передбачають санкції за невиконання.

нання таких позитивних чи негативних обов'язків, чи ні. Водночас глибший аналіз поняття деонтологічної норми показує, що було б некоректно стверджувати її повну й постійну тотожність із моральною нормою. Безумовно, деонтологічна норма має етичну природу [10].

Деонтологія, за твердженням Fernandes A.G, у правника «пробуджує неспокійну совість, підпорядковану й відкрити безперервному навчанню, яке робить процес ухвалення рішень практичним розумом глибоко інформованим попередніми етичними постулатами; без них усе було б не більш ніж стерильною вправою в практичному силігізмі» [7]. Таким чином, юрист починає сприймати свою свідомість як точку перетину певних моральних вимог, об'єктивних і чинних на основі особистісної унікальності. Саме в цій екзистенційній реальності і зароджується основа деонтології – синергія юридичної професії із настановами та орієнтирами поведінки [10]. При цьому зауважимо, що деонтологія, аж ніяк не зводиться до системи приписів «негативного» характеру, а навпаки – виконує мотиваційну функцію, окреслюючи модель правничої професії до якої варто прагнути. Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що юридична деонтологія базується на певних принципах, серед яких закордонні вчені Khotynska O. та Bakaianova N. [8] виділяють два ключових: принцип дії відповідно до знань (науки) та совісті; принцип цілісності (інтегральності) та професійної етики (орієнтації на благо іншого та служіння спільному благу).

Особливої уваги заслуговує урахування міжнародних стандартів у сфері інтеграції юридичної деонтології до національних стандартів правничої діяльності в Україні. Слушною у даному векторі досліджень вважаємо думку Рассомахіної О. А., яка характеризує основні прояви професійної етики юриста: суддівська етика, етика слідчого, прокурора, адвокатська етика, етика нотаріуса, державного службовця та працівника органу місцевого самоврядування [3]. Професійна етика юристів в Україні спирається не на один документ, а на цілу систему національних і міжнародних норм, які задають рамки поведінки для різних правничих професій (табл. 1).

Систематизація ключових міжнародних актів дозволила нам сформувати етичний каркас професійної діяльності правника (рис.1). У схемі узагальнено основні групи джерел – універсальні стандарти прав людини, документи щодо незалежності суддів, професійної етики прокурорів та адвокатів, регламентації діяльності державних службовців і медіації – як взаємопов'язані блоки, що задають зміст деонтологічних вимог до юриста. Така візуалізація дає змогу показати, що сучасна юридична деонтологія спирається не на поодинокі норми, а на цілісну систему міжнародних орієнтирів, які конкретизуються в національному законодавстві та професійних кодексах.

Юридична деонтологія у розрізі різних сегментів юридичної професії формує спільне ядро етичних принципів – незалежність, неупередженість, доброчесність, повага до прав людини та відповідальність за наслідки рішень. Завдяки цьому схема слугує концептуальною основою для подальшого аналізу деонтологічного підходу і для обґрунтування необхідності інтеграції міжнародних стандартів у систему підготовки та підвищення кваліфікації юристів.

Таблиця 1

Етичні стандарти правничих професій

Професійна група	Ключові джерела етичних норм	Базові принципи
Судді	Конституція, Закон «Про судоустрій і статус суддів», міжнародні стандарти незалежності суддів, Кодекс суддівської етики	Незалежність, неупередженість, чесність, справедливість, доброчесність
Слідчі	Конституція, КПК, Закон «Про національну поліцію», міжнародні акти щодо поведінки держслужбовців	Законність, повага до прав людини, об'єктивність, недопущення зловживань
Прокурори	Конституція, закон «Про прокуратуру», антикорупційні та антидискримінаційні закони, Кодекс етики прокурорів, міжнародні стандарти	Справедливість, неупередженість, захист вразливих груп, стійкість до тиску
Адвокати	ЄКПЛ, міжнародні акти Ради Європи та ООН, Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», процесуальні кодекси, Правила адвокатської етики	Лояльність до клієнта, конфіденційність, професійна незалежність, доброчесність
Нотаріуси	Конституція, ЦК, Закон «Про нотаріат», антикорупційні акти, Правила професійної етики нотаріусів, міжнародні кодекси	Об'єктивність, незалежність, чесність, конфіденційність
Державні службовці	Конституція, закони «Про державну службу», «Про службу в ОМС», «Про запобігання корупції», Загальні правила етичної поведінки, міжнародні акти	Служіння суспільству, прозорість, відповідальність, недопущення конфлікту інтересів

Джерело: узагальнено автором на основі [1; 9; 10]

Враховуючи зростання етичних викликів у діяльності сучасних юристів, зумовлених воєнною агресією проти України, цифровізацією правосуддя та посиленням вимог до доброчесності правничої професії, вважаємо за необхідне посилити деонтологічний компонент освітнього середовища на всіх рівнях підготовки юристів. Доцільним є формування цілісної системи безперервної деонтологічної освіти – від базової юридичної освіти до програм підвищення кваліфікації й професійного саморозвитку.

На основі результатів проведених досліджень доцільним вважаємо сформулювати концепцію етичного профілю сучасного юриста, у вигляді компактного переліку ключових орієнтирів, серед яких виділимо незалежність, неупередженість, повагу до прав людини, доброчесність, відповідальність за наслідки рішень. Пропонується інтегрувати цей профіль: по-перше – у освітні стандарти юридичних спеціальностей; по-друге – у програми внутрішнього навчання суддів, прокурорів, адвокатів. Узагальнимо зазначені пропозиції у вигляді Концепції удосконалення юридичної освіти в контексті деонтологічного підходу:

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЮРИДИЧНОЇ ДЕОНТОЛОГІЇ	
Загально-правові акти	➤ Загальна декларація прав людини ООН (1948) ➤ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966) ➤ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950) ➤ Основні принципи ООН щодо незалежності судових органів (1985) ➤ Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя (1983)
Судді та судова влада	➤ Бангалорські принципи поведінки суддів (2002 / ECOSOC 2006); ➤ Європейська хартія про статус суддів (1998); ➤ Європейський статут судді (1993); ➤ Рекомендація CM/Rec(2010)12 (РЄ) щодо суддів.
Адвокати та правнича допомога	➤ Основні положення про роль адвокатів (ООН, 1990); ➤ Рекомендація (2000)21 (РЄ) про свободу здійснення професії адвоката; ➤ Хартія основних принципів європейської адвокатської професії (2006); ➤ Загальний кодекс правил для адвокатів країн ЄС (1988); ➤ Сінгапурська конвенція про медіацію (2018).
Прокурори	➤ Керівні принципи ООН щодо ролі прокурорів (1990); ➤ Standards of Professional Responsibility (IAP, 1999); ➤ Європейські інструкції з питань етики та поведінки прокурорів (Будапештські принципи, 2005).
Публічні службовці, слідчі, правоохоронні органи	➤ Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб (1996); ➤ Рекомендація № R (2000) 10 Комітету міністрів Ради Європи про кодекси поведінки державних службовців.
Нотаріат	➤ Етика та принципи організації нотаріату (1995); ➤ Фундаментальні принципи латинського нотаріату (2005); ➤ Принципи нотаріальної етики (2004)

Рис. 1. Міжнародно-правові орієнтири деонтології сучасного юриста

Джерело: узагальнено автором

- Інтегрована деонтологічна траєкторія освіти:
 - вбудування етичного та деонтологічного компоненту в усі рівні підготовки юристів (бакалавр, магістр, стажування, підвищення кваліфікації);
 - диференціація змісту етики майбутніх фахівців (суддя, прокурор, адвокат, слідчий, нотаріус та ін.) на основі спільних професійних цінностей;
- Модель деонтологічної компетентності юриста:
 - ціннісний компонент (верховенство права, доброчесність);
 - поведінковий компонент (уміння приймати етичні рішення);
 - рефлексивний компонент (самооцінка власних дій);
- Етичні симуляції та кейси воєнного часу:
 - запровадження тренінгів і модельних справ, що відтворюють ситуації правозастосування в умовах війни;
 - орієнтація не лише на знання норм, а на відпрацювання практичних деонтологічних рішень.
- Міжінституційні деонтологічні хаби:
 - створення спільних освітньо-практичних платформ за участі судів, прокуратури, адвокатури, нотаріату, органів публічної влади та ЗВО;

– аналіз реальних (анонімізованих) дисциплінарних кейсів, вироблення спільних стандартів доброчесності для різних правничих професій.

5. Єдиний етичний профіль сучасного юриста:

- формулювання узагальненого переліку ключових орієнтирів;
- інтеграція в освітні стандарти юридичних спеціальностей.

Такий концептуальний підхід дозволить розглядати деонтологію не як формальний «додаток» до професійної підготовки, а як структуроутворюючий елемент юридичної освіти та безперервного професійного розвитку.

Висновки. Юридична деонтологія в сучасних умовах постає як цілісна система професійних обов'язків юриста, тісно пов'язана з міжнародними стандартами у сфері прав людини й правосуддя. Вона не зводиться до набору «заборон» чи формальних кодексів, а охоплює глибший вимір – поєднання правових знань із «неспокійною совістю» правника, орієнтованою на благо іншої людини, служіння спільному благу та дотримання принципів незалежності, неупередженості, доброчесності й відповідальності за наслідки рішень, зокрема в умовах воєнного стану. Саме тому юридична деонтологія виконує не лише регулятивну, а й світоглядну й мотиваційну функції, задаючи модель професійної поведінки, до якої правнича спільнота має прагнути.

Разом із тим виявлено суперечність між задекларованими міжнародними етичними орієнтирами та реальними практиками правозастосування, що зумовлює потребу в посиленні деонтологічного виміру підготовки й підвищення кваліфікації юристів. Запропонований етичний профіль сучасного юриста та Концепція удосконалення юридичної освіти, що включає інтегровану деонтологічну траєкторію, модель деонтологічної компетентності, етичні симуляції воєнного часу, міжінституційні деонтологічні хаби, що дасть змогу розглядати деонтологію як структуроутворюючий елемент правничої освіти й професійного розвитку. Реалізація цих підходів створить передумови для зміцнення «правового фронту» в Україні, підвищення довіри до правосуддя.

Література

1. Дзевелюк М.В. Медіація як інструмент модернізації системи органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні. *Наукові перспективи*. Вип. № 6(60) 2025. С. 111–122.
2. Переш І. Є., Щока С. В. Становлення юридичної деонтології: ключові етапи в еволюції правничої професії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 1. № 89. С. 127–135.
3. Рассомахіна О.А. Професійна етика та моральна відповідальність юристів в умовах війни. *Європейський правничий часопис*. 2024. № 4. С. 20–29.
4. Чернишук Н. В. Роль правознавства в житті людини. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». № 151. С. 155–167.
5. Яременко О.І., Страхніцький Я.О., Зубар І.В., Намазова Ю.І. Менеджмент підприємств критичної інфраструктури в умовах сучасних безпекових викликів : монографія. Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2025. 236 с.
6. Bentham J. Deontology, or the Science of Morality. London : Longman, Rees, Orme, Browne, Green and Longman, 1834. 354 p. URL: https://ia801602.us.archive.org/21/items/deontologyorthes01bentuoft/deontologyorthes01bentuoft.pdf?utm_source=chatgpt.com
7. Fernandes A.G. (2022). Professional ethics, legal deontology and judicial ethics. *Quaestio Iuris.*, Rio de Janeiro, Vol. 15, N. 03. p. 946–986.

8. Khotynska-Nor O, Bakaianova N. (2022). Transformation of Bar in Wartime in Ukraine: on the Way to Sustainable Development of Justice. *Access to Justice in Eastern Europe*. 3 (15). 146–154.

9. Lazor, O., Lazor, O., Yunyuk, I., Zubar, I., Dzeveliuk, M., Dzeveliuk, A. (2024). The impact of e-governance on shortening the public service delivery terms. *Telos: Revista De Estudios Interdisciplinarios En Ciencias Sociales*, 26(3), 1131-1145. <https://doi.org/10.36390/telos263.21>

10. Nalini J. R. *Ética da magistratura: comentários ao Código de Ética da Magistratura Nacional – CNJ*. 4. ed., rev., atual. e ampl. São Paulo: Revista dos Tribunais, 2019. 408 p.

Анотація

Чернишук Н. В. Деонтологічний підхід до діяльності сучасного юриста відповідно до міжнародних стандартів. – Стаття.

У статті обґрунтовано деонтологічний підхід до діяльності сучасного юриста на основі міжнародних стандартів професійної етики, з урахуванням умов воєнного стану та глибоких суспільних трансформацій. Проведено дослідження ключових деонтологічних орієнтирів для різних сегментів юридичної професії (суддів, прокурорів, адвокатів, слідчих, нотаріусів, а також державних службовців). Обґрунтовано необхідність розроблення концептуальних засад удосконалення освітнього середовища та системи підвищення кваліфікації юристів з урахуванням міжнародних стандартів у сфері юридичної деонтології. Методологічну основу становлять аналіз і узагальнення міжнародно-правових актів, національного законодавства та етичних кодексів, а також структурно-логічний і порівняльно-правовий підходи. Розкрито еволюцію поняття «деонтологія» від класичного розуміння як «науки про обов'язок» до сучасного трактування як системи професійних обов'язків юриста, пов'язаних із реалізацією національних і міжнародних норм права. Показано, що юридична деонтологія формується на перетині етичних, правових і соціальних норм та відображає інтеграцію принципів незалежності, неупередженості, доброчесності, поваги до прав людини й відповідальності за наслідки рішень. Систематизовано ключові міжнародні документи, що задають етичні стандарти для правничих професій, та запропоновано «етичний каркас» діяльності юриста.

На основі виявлених суперечностей між задекларованими стандартами й реальною практикою правозастосування обґрунтовано Концепцію удосконалення юридичної освіти в контексті деонтологічного підходу, яка передбачає інтегровану деонтологічну траєкторію освіти, модель деонтологічної компетентності, запровадження етичних симуляцій воєнного часу, міжінституційні деонтологічні хаби та формування єдиного етичного профілю сучасного юриста. Практичне значення результатів полягає в окресленні напрямів модернізації підготовки та підвищення кваліфікації юристів, спрямованих на зміцнення довіри до правосуддя та утвердження верховенства права в Україні.

Ключові слова: деонтологія, етика, юрист, воєнний стан, міжнародні стандарти, доброчесність, освіта.

Summary

Chernyshchuk N. V. Deontological Approach to the activity of the modern lawyer in accordance with international standards. – Article.

The article substantiates a deontological approach to the activity of the modern lawyer based on international standards of professional ethics, taking into account the conditions of martial law and profound societal transformations. It examines key deontological guidelines for various segments of the legal profession and justifies the need to improve the educational environment and the system of continuing professional development for lawyers in line with international standards in the field of legal deontology. The methodological framework comprises the analysis and generalisation of international legal instruments, national legislation and ethical codes, as well as structural-logical and comparative-legal approaches. The evolution of the concept of “deontology” is traced from its classical understanding as the “science of duty” to its contemporary interpretation as a system of professional obligations of lawyers related to the implementation of national and international legal norms. It is shown that legal deontology is formed at the intersection of ethical, legal and social norms and reflects the integration of the principles of independence, impartiality, integrity, respect for human rights and responsibility for the consequences of decisions.

On the basis of inconsistencies identified between declared standards and actual law enforcement practice, the article proposes a concept for the improvement of legal education in the context of the deontological approach. This concept includes an integrated deontological trajectory of legal education, a model of deontological competence, the introduction of ethical simulations related to wartime, the establishment of inter-institutional deontological hubs and the formation of a unified ethical profile

of the modern lawyer. The practical significance of the results lies in outlining directions for modernising legal training and continuing professional development with a view to strengthening public trust in the judiciary and entrenching the rule of law in Ukraine.

Key words: deontology, ethics, lawyer, martial law, international standards, integrity, education.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.21>

О. В. Шарафін

ORCID: 0009-0009-1602-6866

ПАРАДИГМА ДІАЛОГІЧНОСТІ ЯК СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ФУНДАМЕНТ ПІЗНАННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ МЕДІАЦІЇ

Постановка проблеми. У сучасній юридичній науці, попри зростаючий інтерес до медіації як ефективного механізму вирішення спорів, її глибинна правова природа часто розглядається переважно крізь призму процесуальних або інструментальних аспектів. Недостатньо дослідженими залишається її діалогічна сутність, яка є онтологічно вкоріненою в людське буття. Це призводить до обмеженого розуміння потенціалу медіації як явища, що виходить за межі суто комунікативного акту. Відсутність ґрунтовного світоглядно-методологічного обґрунтування парадигми діалогічності, її еволюції та застосування у правовій сфері, перешкоджає повноцінному пізнанню правової природи медіації та обмежує перспективи її подальшого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських вчених значний внесок у розвиток теорії та практики медіації зробили такі дослідники, як Мазаракі Н.А. Коноваленко Д. Н. Ковалко, Н. Крестовська, Ю. Притика, Л. Романадзе, А. Біцай, Л. Бурова, Н. Вознюк, В. Землянська, С. Йосипенко, О. Перепада та інші.

Особливе місце у вивченні глибинних аспектів медіації належить науковим розробкам Р. Гаврилук та П. С. Пацурківського. Їхні праці, зокрема, значно поглибили розуміння діалогічної природи медіації. Їхній доробок став фундаментальною основою для осмислення світоглядно-методологічних засад медіації.

Водночас, попри значну кількість публікацій, комплексна оцінка парадигми діалогічності як універсального світоглядно-методологічного фундаменту пізнання правової природи медіації залишається недостатньо висвітленою. Існуючі дослідження, як правило, зосереджуються на окремих аспектах діалогу або медіації, не інтегруючи їх у цілісну філософсько-методологічну парадигму.

Мета статті. Поглибити теоретико-методологічні засади пізнання правової природи діалогічності медіації шляхом комплексного аналізу парадигми діалогічності як універсального світоглядного підходу, простежити її еволюцію та обґрунтувати її значення для сучасності.

Завдання статті. 1. Проаналізувати витоки та еволюцію парадигми діалогічності, з акцентом на ключових концепціях, що сформували її світоглядно-методологічний потенціал. 2. Обґрунтувати методологічне значення парадигми діалогічності для пізнання правової природи медіації.

Виклад основного матеріалу. Сучасний світ, характеризується складністю суспільних відносин та множинністю світоглядних позицій, що становить перед юридичною наукою та практикою нові виклики. Традиційні монологічні підходи до праворозуміння та вирішення суперечок, що часто фокусуються на імперативному характері норм та односторонньому вирішенні конфліктів, виявляються

недостатніми для ефективного реагування на динаміку соціальних змін. У цьому контексті особливої значущості набувають концепції, здатні запропонувати глибоке осмислення людської взаємодії та її впливу на правові явища.

Вихідним пунктом для осмислення поняття «парадигма» традиційно слугує праця Томаса Куна «Структура наукових революцій». Кун визначав парадигму як те, що «об'єднує членів наукового співтовариства, і, навпаки, наукове співтовариство складається з людей, що визнають парадигму» [1, р.11]. В контексті своїх досліджень він також використовував термін «дисциплінарна матриця», що відображає приналежність учених до певної наукової дисципліни та складається з упорядкованих структурних наукових елементів.

Таким чином, парадигма, за Куном, є не просто сукупністю теорій чи гіпотез, а цілісною системою переконань, цінностей, методологічних приписів, що поділяється науковою спільнотою та визначає характер наукового дослідження. Вона формує «нормальну науку», встановлюючи, які проблеми є належними для вивчення, які методи допустимі та які критерії використовуються для оцінки результатів. Для правознавства це означає, що певна парадигма визначає, які правові явища варто досліджувати, як їх інтерпретувати та оцінювати їхню ефективність.

Семюел Гантінгтон, розвиваючи ідеї Куна, підкреслював, що категорія парадигми надає досліднику «прояснюючу лінзу для проникнення в природу явища, що ним пізнається» [2, р. 16]. Ця «лінза» дозволяє не просто збирати емпіричні дані, а інтерпретувати їх у межах певної концептуальної рамки, виявляючи приховані зв'язки, глибинні смисли та динаміку розвитку об'єкта дослідження. У західній науковій традиції термін «парадигма» активно використовується для аналізу правових явищ, пропонуючи всеохоплюючі моделі для розуміння правової реальності.

Парадигма діалогічності виступає саме такою «прояснюючою лінзою», яка дозволяє глибше та ґрунтовніше досягнути природу людської взаємодії, особливо у сфері права та медіації. Вона виходить за межі суто лінгвістичного чи комунікаційного розуміння діалогу як простого обміну репліками. Навпаки, парадигма діалогічності передбачає глибоке усвідомлення того, що людське буття, мислення, спілкування і сама медіація є принципово діалогічними за своєю суттю. Ця парадигма розглядає реальність як таку, що постійно конструюється та переосмислюється у процесі взаємодії між множинними свідомостями, цінностями та інтересам.

Методологічна значущість парадигми діалогічності для розуміння сутності медіації є центральною тезою сучасних наукових розвідок. Вона стверджує діалог як фундаментальну рамку, що зумовлює саме бачення та осмислення медіаційного процесу. Цей «ключ» дозволяє досліднику проникнути у приховані аспекти медіації, виявити її глибинні механізми та зрозуміти, чому вона функціонує саме так, а не інакше. Він відкриває шлях до усвідомлення того, що медіація є не просто набором процедур чи технік, а динамічною системою, що ґрунтується на взаємодії множинних реальностей, де комунікація є основою для їхньої трансформації. Саме через парадигму діалогічності стає можливим досягнути, що процес медіації є не лінійним пошуком компромісу, а складною взаємодією зовнішніх та внутрішніх діалогічних вимірів, які спільно формують новий соціальний простір та сприяють відновленню справедливості.

Саме тому, відповідно до висновку Р. Гаврилук, медіація розкривається як явище подвійної правової природи: «Медіація має подвійну правову природу, оскільки, по-перше, є породженням основоположного (потребового) способу співбуття індивідів у соціумі, а по-друге, – системою взаємопов'язаних правових зобов'язань, за допомогою яких утворюється замирене суспільне середовище. Її можна визначити як взаємний правовий самозахист індивідів» [3, с. 16].

З огляду на таку фундаментальну роль парадигми діалогічності в пізнанні природи медіації, стає очевидною необхідність простежити її історичний розвиток. Лише ретроспективний аналіз дозволить повною мірою збагнути, як ідеї діалогу еволюціонували крізь століття, набуваючи нових смислів та форм, і як вони зрештою заклали світоглядні та методологічні засади для сучасної медіації як правового та соціального феномену.

Історичні витоки парадигми діалогічності сягають глибокої давнини. Її перші фундаментальні прояви можна знайти у філософії Давньої Греції, яка заклала світоглядні основи для розуміння взаємодії, істини та справедливості. Саме там діалог був не просто формою спілкування, а центральним методом пізнання та філософського дослідження. Особливе місце тут посідає сократівський діалог, який виходив за межі простого обміну інформацією. Сократ використовував його як інструмент майєвтики, тобто, «повивального мистецтва, спрямованого на виявлення істини, прихованої в свідомості співрозмовника [4, с. 354].

Платон, у свою чергу, розвинув сократівський підхід, надавши діалогу форму художнього та філософського твору. У його «Діалогах» ми бачимо евристичний потенціал спільної розмови для пошуку нових істин та формування обґрунтованих висновків. Він вірив, що лише через діалог, який вимагає критичної оцінки власних поглядів, можливо досягти істинного знання. За Платоном «Сократ практично нікого й нічому не навчає, не виголошує «готових істин», не поводить і як пророк. Він просто втягує кожного співбесідника у своєрідний інтелектуальний «агон» (змагання), аби виявити не фізичну силу, могутність його м'язів, а продемонструвати його суто духовну, інтелектуальну міць, непоборні логічні аргументи, що здатні подолати будь-які перешкоди» [5, с. 7].

На жаль, у період Середньовіччя парадигма діалогічності виявилася значною мірою не актуальною, а її розвиток був призупинений. Домінування теологічної думки, що ґрунтувалася на Божественному одкровенні, авторитеті Святого Письма та церковної догми, не залишало місця для вільного діалогу та пошуку істини через раціональну взаємодію. Методи пізнання людини та світу загалом були зведені до Божественного одкровення. Відродження інтересу до діалогічності можна простежити лише з XIX століття, що було зумовлено кардинальними змінами у науковій парадигмі, філософському осмисленні людини та розвитком індивідуалізму. Ключову роль у цьому відіграла філософія Серена К'єркегора, якого часто називають батьком екзистенціалізму. К'єркегор, критикуючи спроби охопити весь світ у рамках раціонального пізнання, наголошував на унікальності, неповторності та пріоритеті конкретного індивіда [6, с. 19].

На початку XX століття парадигма діалогічності отримала свій новий, глибокий та онтологічний розвиток, який суттєво змінив уявлення про людське буття

та взаємодію. Це стало фундаментом для осмислення нових підходів до вирішення конфліктів та розуміння правових відносин. Одним із центральних мислителів, що сформулював цілісне вчення про онтологічну діалогічність людини, є Мартін Бубер. Його знакова праця «Я і Ти», видана у 1923 році, стала, «філософською поемою про людину», що відкрила новий вимір у філософії діалогу. Важливо зазначити, що світогляд Бубера формувався під значним впливом хасидизму, єврейської містичної традиції, яка є глибоко діалогічною за своєю суттю, наголошуючи на важливості особистісної зустрічі та присутності у відносинах з Богом, світом і людьми. Також значний вплив на нього мали ідеї австрійського філософа Фердинанда Ебнера, зокрема його теза: «Я пізнаю себе як духовну істоту тільки і винятково через віднесення до іншої людини» [7, с.30-33], що допомогло Буберу здійснити фундаментальне розрізнення між «Я» і «Ти».

Бубер стверджує, що людське буття розкривається у двох основних типах відношень зі світом та іншими людьми: «Я-Воно» та «Я-Ти». Відношення «Я-Воно» характеризується функціональним, об'єктивуючим ставленням. У цьому відношенні Інший (чи світ) сприймається як об'єкт пізнання, використання, маніпуляції або аналізу. «Воно» є чимось, що можна вивчити, класифікувати, контролювати або використати для власних потреб. Бубер визнавав необхідність такого ставлення для повсякденного функціонування, науково-технічного прогресу та об'єктивного пізнання. Однак він підкреслював, що домінування «Я-Воно» відношення веде до фрагментації світу, відчуження людини від себе, від інших та від справжнього сенсу існування. З точки зору права, традиційний судовий процес, з його фокусом на об'єктивізації сторін (позивач-відповідач), доказах та формальних претензіях, часто функціонує переважно у площині «Я-Воно», де сторони сприймають одна одну як джерело проблеми, а не як унікальні особистості з власними потребами.

Відношення «Я-Ти», на противагу, є справжнім, глибинним діалогом, що передбачає зустріч двох суб'єктів у їхній неповторності та унікальності. У цьому відношенні «Ти» сприймається не як об'єкт, а як рівноцінний, самостійний «Інший», з яким можлива безпосередня взаємодія. Відношення «Я-Ти» є відкритим, не прагне до використання чи контролю – воно прагне до взаємного визнання. Бубер стверджував: «Я стаю Я, співвідносячи себе з Ти» [8, с. 45–47]. Це означає, що людина може повною мірою реалізувати свою справжню сутність лише через зустріч з «Ти». Це відношення має універсальний характер, реалізуючись не лише між людьми, а й у взаємодії з природою та «духовними сутностями», проте найбільшу повноту воно знаходить саме у міжособистісних відносинах.

Концепція Бубера надає глибоку філософську та онтологічну основу для розуміння правової природи діалогічності медіації. Вона підкреслює необхідність трансформації відносин саме до суб'єкт-суб'єктних, що є центральним для ефективності медіаційного процесу. З правової точки зору, медіація, на відміну від імперативних форм судового процесу, прагне активно трансформувати відношення «Я-Воно» у відношення «Я-Ти». Вона створює умови для справжнього діалогу, де сторони, перш за все, можуть бачити одна в одній унікальні особистості з власними потребами та переживаннями, а не лише юридичних опонентів. Це сприяє не просто пошуку компромісу, а глибинному переосмисленню власних потреб та інтересів у умовах взаємної поваги та відкритості.

Значне поглиблення та етико-онтологічний поворот у розумінні парадигми діалогічності здійснив Еммануель Левінас. Його філософія відходить від традиційного фокусу на онтології та акцентує на первинності етики. На думку Левінаса, не питання буття, а саме зустріч з Іншим є фундаментальною подією, що закладає основу людського існування та виступає джерелом моральної відповідальності [9, с. 70–75]. Така думка є надзвичайно важливою для осмислення глибинної сутності медіації, розкриваючи її як процес, що виходить за межі суто правових чи комунікативних рамок, і набуває істотної морально-етичної ваги.

Ключовою для етичної філософії Левінаса є концепція «Обличчя Іншого». Він трактує Обличчя не як об'єкт мого сприйняття чи пізнання, а як прояв абсолютної незвідності Іншого, його радикальної відмінності від мого «Я». Досвід Обличчя – це невербальний, але первісний заклик, що спонукає до відповідальності. Левінас стверджує, що «доступ до обличчя є одразу етичним», оскільки сама поява Іншого одразу встановлює асиметричні відносини, де «Я» виявляється первинно відповідальним за «Ти».

Філософія Левінаса обґрунтовує, що медіація є не просто ефективним інструментом врегулювання спорів, а процесом, що має глибоке етичне ядро. Вона створює унікальний простір, де сторони конфлікту можуть здійснити автентичну «зустріч з обличчям» Іншого, усвідомивши його унікальність, вразливість та неповторність. Це усвідомлення, що виникає з первинного етичного імперативу Обличчя, породжує асиметричну відповідальність і внутрішню готовність до порозуміння, яка перевершує суто прагматичні міркування чи формальні правові норми, впливаючи з етичної сутності міжлюдських відносин.

Ці концепції фундаментально обґрунтовують, що діалог є не просто комунікативним актом, а сутнісним принципом буття та джерелом моральної і правової відповідальності. Саме цей потужний філософський спадок дозволяє розглядати медіацію не як ситуативну процедуру, а як унікальний правовий феномен, вкорінений у діалогічну природу людини, що здатен долати конфлікти шляхом відновлення суб'єктності та конструювання справедливості у відносинах між її учасниками.

Висновки. У процесі аналізу було простежено філософські витоки та еволюцію парадигми діалогічності від античних часів до сучасності. Відродження інтересу до діалогічності розпочалося у XIX столітті з філософії. У статті було обґрунтовано методологічне значення парадигми діалогічності для пізнання правової природи медіації. Показано, що діалогічність дозволяє вийти за межі суто функціонального чи процедурного розуміння медіації, розкриваючи її як механізм, що глибоко вкорінений в онтологічну та етичну природу людської взаємодії. Концепція Мартіна Бубера «Я і Ти» надає онтологічну основу для розуміння медіації як простору, де відбувається трансформація відносин від об'єктивуючих («Я-Воно») до суб'єкт-суб'єктних («Я-Ти»), що є передумовою для справжнього діалогу та відновлення суб'єктності сторін у правовому спорі. Етична філософія Еммануеля Левінаса обґрунтовує, що медіація створює унікальні умови для «зустрічі з обличчям» Іншого, породжуючи первинну, асиметричну відповідальність та етичну готовність до порозуміння, яка виходить за межі прагматичних чи формальних правових міркувань. Таким чином, діалогічність як світоглядна та методологічна платформа

сприяє переосмисленню традиційних моделей правосуддя, де панує односторонній імператив, і утверджує медіацію як унікальний механізм конструювання справедливості, що ґрунтується на взаємному визнанні, відповідальності та автентичному діалозі між суб'єктами права.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у поглибленні аналізу імплементації цих філософсько-діалогічних засад у конкретні практики медіації в Україні, а також у вивченні впливу діалогічності на формування правової культури суспільства.

Література

1. Thomas S. Kuhn. The Structure of Scientific Revolutions. Second Edition, Enlarged. International Encyclopedia of Unified Science. Chicago : The University of Chicago Press. 1970.
2. Samuel P Huntington, The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Penguin Book, 1997. 368 p.
3. Руслана Гаврилук. Правова природа медіації як вислід буттєвих властивостей людини. *Право України*. 2018. № 3. С. 140.
4. М. Булатов. Майєстика // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. ред. кол.) та ін ; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. – Київ : Абрис, 2002. – С. 354. – 742 с. – 1000 екз. – ББК 87я2. – ISBN 966-531-128-X.
5. Володимир Кондзьолка. Платон: філософія добра // Платон. Діалоги. Видання друге. Пер. з давньогрецької Й. Кобів, І. Головач, Д. Коваль, Т. Лучук, Ю. Мушак. Київ : Основи, 1999. С. 7.
6. Ян. А. Ключовський. Філософія діалогу / пер. з польської Катерини Рассудіної. – К.: Дух і літера, 2013. – 224 с.
7. Ebner F. Das Wort und die geistigen Realitäten. Pneumatologische Fragmente. – Wien-Berlin: Lit Verlag, 2009.
8. Мартін Бубер. Я і Ти. Шлях людини за хасидським вченням. Пер. з нім. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 272 с.
9. Ethique et infini, (dialogues d'Emmanuel Levinas et Philippe Nemo), Paris, Fayard, coll. "L'Espace intérieur", 1982.

Анотація

Шарафін О. В. Парадигма діалогічності як світоглядно-методологічний фундамент пізнання правової природи медіації. – Стаття.

Стаття присвячена комплексному аналізу парадигми діалогічності як універсального світоглядно-методологічного фундаменту пізнання правової природи медіації. Дослідження актуалізує необхідність виходу за межі суто процесуальних підходів до розуміння медіації, акцентуючи на її онтологічних та етичних засадах, що є критично важливим для адекватного осмислення сучасних правових феноменів. У роботі аналізується еволюція ідеї діалогічності від античності, де сократівський діалог та праці Платона закладали основи пізнання істини через взаємну комунікацію та інтелектуальне змагання, до її призупинення та занепаду у Середньовіччі через домінування догматичної теологічної думки, що обмежувала індивідуальну рефлексію. Детально простежується відродження діалогічності у XIX столітті завдяки філософії Серена К'єркегора, який наголошував на унікальності індивіда та важливості внутрішнього діалогу для самопізнання, та Людвіга Феербаха, який підкреслив, що людська сутність розкривається виключно у взаємодії з Іншим. Особлива увага приділяється глибинному осмисленню парадигми діалогічності у XX столітті, зокрема концепціям Мартіна Бубера про відносини «Я-Воно» та «Я-Ти», що забезпечують фундаментальну онтологічну основу для трансформації традиційних правових відносин. Розкрито, як філософія Еммануеля Левінаса з її ідеєю первинності етики та «Обличчя Іншого» обґрунтовує глибинне етичне підґрунтя медіації, що породжує первинну, асиметричну відповідальність та внутрішню готовність до порозуміння, яка перевершує суто прагматичні міркування чи формальні правові норми, випливаючи з етичної сутності міжлюдських відносин. Обґрунтовується, що діалогічність дозволяє системно переосмислити традиційні монологічні моделі правосуддя, де панує односторонній імператив, утверджуючи медіацію як унікальний механізм конструювання справедливості, що базується на взаємному визнанні, відповідальності та автентичному

діалозі між суб'єктами права, сприяючи відновленню порушених відносин та формуванню нового, замиреного соціального середовища, що є квінтесенцією діалогічного праворозуміння.

Ключові слова: медіація, діалогічність, парадигма діалогічності, правова природа діалогічності медіації, діалогічність медіації.

Summary

Sharafin O. V. The paradigm of dialogicality as a worldview and methodological foundation for understanding the legal nature of mediation. – Article.

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the paradigm of dialogicality as a universal worldview and methodological foundation for understanding the legal nature of mediation. The research highlights the need to move beyond purely procedural approaches to understanding mediation, emphasizing its ontological and ethical principles, which are critically important for an adequate comprehension of contemporary legal phenomena. The work analyzes the evolution of the idea of dialogicality from Antiquity, where Socratic dialogue and the works of Plato laid the foundations for knowing the truth through mutual communication and intellectual competition, to its suspension and decline in the Middle Ages due to the dominance of dogmatic theological thought that limited individual reflection. The article traces in detail the revival of dialogicality in the 19th century through the philosophy of Søren Kierkegaard, who emphasized the uniqueness of the individual and the importance of internal dialogue for self-knowledge, and Ludwig Feuerbach, who stressed that human essence is revealed exclusively in interaction with the Other. Particular attention is paid to the in-depth philosophical understanding of the paradigm of dialogicality in the 20th century, notably the concepts of Martin Buber regarding the «I-It» and «I-Thou» relations, which provide a fundamental ontological basis for the transformation of traditional legal relations. It is revealed how the philosophy of Emmanuel Levinas, with its idea of the primacy of ethics and the «Face of the Other,» substantiates the profound ethical foundation of mediation, giving rise to primary, asymmetric responsibility and an internal readiness for mutual understanding that surpasses purely pragmatic considerations or formal legal norms, stemming from the ethical essence of interpersonal relations. It is argued that dialogicality allows for a systemic re-evaluation of traditional monological models of justice, where a unilateral imperative prevails. It asserts mediation as a unique mechanism for constructing justice based on mutual recognition, responsibility, and authentic dialogue between legal subjects, facilitating the restoration of damaged relations and the formation of a new, reconciled social environment, which is the quintessence of dialogical legal understanding.

Key words: mediation, dialogicality, paradigm of dialogicality, legal nature of mediation's dialogicality, dialogicality of mediation.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 09.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v108.2025.22>*А. В. Шевцова*

ORCID: 0009-0002-5334-1215

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнної агресії російської федерації проти України питання реабілітації військовослужбовців набуло не лише соціального чи медичного, а й виразного правового виміру. Йдеться про реалізацію фундаментальних конституційних гарантій – права на життя, охорону здоров'я та гідність людини, які в умовах війни набувають екзистенційного характеру. Реабілітація виступає одним із ключових інструментів державної політики у сфері захисту прав військовослужбовців, адже забезпечує не лише фізичне відновлення, а й повернення особи до активного суспільного життя, професійної діяльності та виконання громадянських обов'язків.

До 2014 року в українському законодавстві питання реабілітації військових фактично не було врегульовано: окремі положення містилися лише у загальних законах про охорону здоров'я, що не враховували специфіку військової служби, бойових травм чи посттравматичних психічних розладів. Початок воєнних дій на сході України виявив системну прогалину у правовому регулюванні цієї сфери, що, своєю чергою, зумовило активне формування комплексної нормативної бази.

Таким чином, правове забезпечення реабілітації військовослужбовців стало однією з найважливіших складових гуманітарної політики держави. Його розвиток є показником рівня правової культури, соціальної відповідальності та готовності держави інтегруватися у сучасні міжнародні стандарти забезпечення прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В довоєнний період означена проблема привертала малу увагу науковців. Нині ж вона значно збільшилася. Зокрема, вона висвітлюється у наукових дослідженнях Литвин Н. А., Мамки В. В., Мельник А. А. та інших вітчизняних вчених, проте велика сукупність проблем, що постала у цій сфері зумовлює необхідність посиленої уваги до означеної проблеми.

Метою даної статті є здійснення комплексного аналізу становлення та розвитку системи правового забезпечення реабілітації військовослужбовців в Україні, розкриття змісту основних нормативно-правових актів, виявлення проблем їх практичної реалізації та визначення перспектив подальшої гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами ВООЗ, НАТО й ООН.

Виклад основного матеріалу. Першим нормативним документом, що визначив правові засади соціального забезпечення військовослужбовців, став Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» № 2011-ХІІ від 20 грудня 1991 р. [1]. Його первинна редакція мала здебільшого загальний характер і орієнтувалася на соціальні гарантії в мирний час. Однак із початком російської агресії у 2014 році закон зазнав суттєвої трансформа-

ції: до нього було внесено положення, що закріпили право військовослужбовців на медичну, психологічну та соціальну допомогу, а також на реабілітаційні заходи після звільнення зі служби.

У науковому вимірі це означало перехід від моделі «соціального захисту» до моделі «державного забезпечення відновлення», тобто визнання того, що реабілітація є продовженням виконання державою її основного обов'язку щодо захисту громадян. Водночас закон зберігає декларативний характер: він визначає права, але не деталізує механізми їх реалізації, що обмежує його ефективність у практичному застосуванні. Саме ця обставина зумовила необхідність розроблення спеціальних галузевих законів, покликаних конкретизувати зміст і форми реабілітаційних заходів.

Найважливішим кроком у цьому напрямі стало прийняття у 2020 році Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» № 1053-IX [2], який уперше закріпив сучасне розуміння реабілітації як комплексу заходів, спрямованих на відновлення повсякденного функціонування особи. Цей акт істотно відрізняється від попередніх тим, що базується на міжнародних стандартах ВООЗ та впроваджує концепцію мультидисциплінарної команди – спільної роботи лікарів, психологів, фізичних терапевтів, ерготерапевтів, логопедів та соціальних працівників.

Закон передбачив розроблення індивідуальної програми реабілітації, створення системи реабілітаційних установ, запровадження Міжнародної класифікації функціонування (ICF) і механізмів моніторингу якості послуг. Тим самим він заклав фундамент для переходу від патерналістської моделі лікування до права особи на активну участь у власному відновленні.

Разом із тим, незважаючи на його універсальність, закон не виділяє специфіку військових травм, посттравматичних розладів чи реінтеграції ветеранів у цивільне життя. Це свідчить про необхідність адаптації його положень до потреб сектору безпеки і оборони, що могло б відобразитися у спеціальних нормативних актах або міжвідомчих стандартах реабілітації.

Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» № 2961-IV від 6 жовтня 2005 р. [3] є важливою складовою нормативної системи, адже визначає державну політику у сфері соціальної адаптації та інтеграції осіб з інвалідністю. Його еволюція демонструє поступовий перехід від підходу, заснованого на наданні пілг, до підходу, що гарантує рівність прав і можливостей.

Зміни останніх років (2022–2024 рр.) узгодили цей закон із новітніми міжнародними стандартами, визначивши реабілітацію як міжгалузеву діяльність, яка поєднує медичні, соціальні й освітні елементи. При цьому варто наголосити, що дія цього закону поширюється насамперед на осіб, яким офіційно встановлено інвалідність; натомість поранені без такого статусу отримують допомогу відповідно до Закону № 1053-IX та урядових постанов.

Таким чином, Закон № 2961-IV створює соціально-правову рамку, у межах якої функціонує система реабілітації, тоді як спеціальні акти визначають механізми реалізації цього права у конкретних секторах. Це забезпечує логічну ієрархію правового регулювання та узгоджує українську модель із підходами, передбаченими Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю (2006 р.).

З початком повномасштабного вторгнення у 2022 році виникла потреба оперативно деталізувати механізми надання реабілітаційних послуг. Саме тому Кабінет Міністрів ухвалив низку постанов, які надали правовим нормам конкретного прикладного змісту.

Передусім ідеться про Постанову КМУ № 1338 від 29 листопада 2022 р. «Деякі питання надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їхніх сімей та деяким іншим категоріям осіб» [4]. Цей акт визначив поетапну систему надання допомоги – від базової соціально-психологічної підтримки до комплексної медико-психологічної реабілітації. Такий підхід відповідає моделі НАТО (AMedP-8.6), де ключовими принципами є безперервність, етапність і доступність допомоги. Вперше на рівні підзаконного акта держава офіційно закріпила професійну роль психолога та окреслила вимоги до якості послуг, що є суттєвим кроком до створення національних стандартів психологічної допомоги.

Важливе значення має й Постанова КМУ № 411 від 5 квітня 2022 р. «Деякі питання направлення осіб для лікування за кордон» [5], яка дозволила направлення військовослужбовців, ветеранів і цивільних, поранених унаслідок війни, на лікування та реабілітацію за межі України. Наявність такого механізму сприяє не лише наданню допомоги найвищого рівня, а й формуванню каналів міжнародного обміну досвідом і технологіями.

На стратегічному рівні ці постанови спираються на Воєнно-медичну доктрину України (Постанова КМУ № 910 від 31 жовтня 2018 р.) [6], яка визначає стратегічні засади медичного забезпечення Збройних Сил та інтеграцію української системи у стандарти НАТО. Доктрина підкреслює необхідність єдиного медичного простору оборони, що об'єднує військові та цивільні ресурси у спільну реабілітаційну мережу.

Аналіз показує, що зазначені нормативні акти утворюють цілісну багаторівневу систему, у якій закони визначають загальні принципи і права, а урядові постанови конкретизують механізми реалізації. Водночас, незважаючи на досягнутий прогрес, залишається низка системних проблем: фрагментарність регулювання, дублювання повноважень різних міністерств, відсутність єдиного інформаційного реєстру та недостатня інтеграція психологічних послуг у загальну структуру охорони здоров'я.

Подальше вдосконалення законодавства має передбачати ухвалення спеціального закону «Про психологічну допомогу», який би унормував професійні стандарти та етичні засади роботи фахівців; створення національного реєстру реабілітаційних потреб і послуг; посилення міжвідомчої координації між МОЗ, Міноборони, Мінсоцполітики та Мінветеранів; а також розроблення Національної стратегії реабілітації та реінтеграції ветеранів до 2035 року.

Тільки за умови гармонійного поєднання правових, організаційних і ресурсних елементів реабілітація може стати не разовою процедурою, а невід'ємною складовою державної політики у сфері відновлення людського потенціалу.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз засвідчує, що українська система правового забезпечення реабілітації військовослужбовців поступово набуває ознак цілісної, узгодженої та людиноцентричної моделі. За останнє десятиліття держава

створила базову законодавчу архітектуру, яка поєднує норми соціального, медичного та психологічного характеру й орієнтована на міжнародні стандарти.

Водночас залишаються суттєві виклики: нормативна фрагментарність, дефіцит фінансових і кадрових ресурсів, відсутність єдиної системи обліку та моніторингу ефективності реабілітаційних програм. Ці проблеми знижують результативність реалізації вже ухвалених актів і вимагають посилення стратегічного управління.

Отже, подальший розвиток законодавства у сфері реабілітації має спиратися на принцип безперервності реабілітаційного процесу, інтеграцію цивільних і військових структур, запровадження єдиних стандартів якості послуг і розвиток міждисциплінарної підготовки кадрів. Тільки в такому разі реабілітація постане не як епізодичний захід, а як комплексна політика держави, спрямована на відновлення людського потенціалу, соціальної справедливості та національної стійкості.

Література

1. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>
2. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20>
3. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV (у ред. 2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>
4. Деякі питання надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб : Постанова КМУ від 29.11.2022 № 1338 (у ред. 2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-п>
5. Деякі питання направлення осіб для лікування за кордон : Постанова КМУ від 05.04.2022 № 411. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2022-п>
6. Воєнно-медична доктрина України : Постанова КМУ від 31.10.2018 № 910. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/910-2018-п>

Анотація

Шевцова А. В. Правове забезпечення системи реабілітації військовослужбовців в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. – Стаття.

У статті проаналізовано сучасні наукові та правові підходи до формування системи реабілітації військовослужбовців в Україні в умовах триваючої збройної агресії Російської Федерації. Доведено, що реабілітація військових і цивільних постраждалих є не лише медичною, а й правовою категорією, яка забезпечує реалізацію конституційних гарантій на життя, здоров'я та гідність людини. Простежено еволюцію національного законодавства від загальних норм соціального захисту до створення спеціальних правових механізмів, які регулюють надання медичної, психологічної та соціальної допомоги.

Особливу увагу приділено аналізу Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», а також урядових постанов № 1338 (про психологічну допомогу) і № 411 (про лікування за кордоном). З'ясовано, що сучасна нормативна система поєднує соціальні, медичні й психологічні елементи, але залишається фрагментарною, що зумовлює потребу її подальшого узгодження та гармонізації з міжнародними стандартами ВООЗ, НАТО та Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю.

У дослідженні підкреслено необхідність переходу від біомедичної до мультидисциплінарної людиноцентричної моделі реабілітації, яка поєднує медичні, психологічні та соціально-правові заходи. Наголошено, що реабілітаційна політика має розглядатися як елемент перехідного правосуддя і післявоєнного відновлення держави.

Зроблено висновок, що ефективна система реабілітації є невід'ємною складовою національної безпеки України. Її розвиток повинен базуватися на принципах безперервності, мультидисциплінарності та поваги до людської гідності, забезпечуючи реінтеграцію військовослужбовців і зміцнення соціальної стійкості суспільства.

Ключові слова: реабілітація військовослужбовців, медична та психологічна реабілітація, правове забезпечення, соціальна політика, міжнародні стандарти, Конвенція ООН, НАТО, людиноцентричний підхід.

Summary

Shevtsova A. V. Legal framework of the rehabilitation system for servicemen in Ukraine: current state, challenges and prospects for development. – Article.

The article analyzes contemporary scientific and legal approaches to the development of Ukraine's rehabilitation system for servicemen amid the ongoing armed aggression of the Russian Federation. It argues that the rehabilitation of military personnel and civilian victims should be regarded not only as a medical or social process but as a fundamental legal category ensuring the realization of constitutional guarantees to life, health, and human dignity. The evolution of national legislation is traced from general social-protection norms to the creation of special legal mechanisms governing the provision of medical, psychological, and social assistance.

Special attention is devoted to the analysis of the Law of Ukraine "On the Social and Legal Protection of Servicemen and Their Family Members," the Law of Ukraine "On Rehabilitation in the Sphere of Health Care," the Law of Ukraine "On the Rehabilitation of Persons with Disabilities in Ukraine," as well as governmental resolutions No. 1338 (on psychological assistance) and No. 411 (on treatment abroad). It is established that the current legal framework combines social, medical, and psychological dimensions but remains fragmented, requiring further harmonization with international standards of the WHO, NATO, and the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

The research emphasizes the need to shift from a biomedical to a multidisciplinary, human-centered rehabilitation model that integrates medical, psychological, and socio-legal components. Rehabilitation policy is viewed as an element of transitional justice and post-war recovery, reinforcing the legitimacy of state actions and social stability.

The article concludes that an effective rehabilitation system constitutes an essential component of Ukraine's national security. Its development must rest on the principles of continuity, interdisciplinarity, and respect for human dignity, ensuring the reintegration of servicemen and strengthening the social resilience of Ukrainian society.

Key words: rehabilitation of servicemen; medical and psychological rehabilitation; legal framework; social policy; international standards; UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities; NATO; human-centered approach.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

НАШІ АВТОРИ

Алендар Ю. І., аспірантка кафедри цивільного процесу Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бурик З. М., доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Бурик М. М., кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного управління та адміністрування Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Галуцько В. В., доктор юридичних наук, професор, голова Академії адміністративно-правових наук, професор Київського університету інтелектуальної власності та права

Двейрін Д. І., аспірант Київського університету інтелектуальної власності та права

Заліпаєв Ю. В., здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти кафедри адміністративного та господарського права Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Зінич Л. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Князь О. І., аспірант Київського університету інтелектуальної власності та права

Коваль Ю. О., аспірант кафедри публічного права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Ковальчук О. М., здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти кафедри адміністративного та господарського права Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Кривецький Ю. В., кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії, історії та філософії права Національної академії внутрішніх справ

Лапін Є. А., аспірант кафедри права Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

Лапшин С. А. кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Литвиненко В. М., кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри публічного та приватного права Національного університету «Чернігівська політехніка»

Макаров М. В., доктор філософії (PhD), науковий співробітник Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України

Наглюк К. О., студентка II курсу першого (бакалаврського) рівня юридичного факультету Національного університету «Чернігівська політехніка»

Отрадна О. О., докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Приходько В. І., аспірант Київського університету інтелектуальної власності та права

Ригіна О. М., доктор юридичних наук, доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, адвокат

Рябоконь Є. О., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Скалецька З. С., доцент, доктор правових наук (Республіка Польща), доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Степчук М. Р., аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки

Харченко Г. Г., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Цюра В. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Чемерис М. С., кандидат юридичних наук, докторант Державного податкового університету

Чернищук Н. В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри публічно-правових дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Шарафін О. В., аспірант кафедри публічного права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Шевцова А. В., доктор філософії в галузі права

ЗМІСТ

Ю. І. Алєндар Дотримання прав позивача при застосуванні частини 3 статті 154 ЦПК України	3
З. М. Бурик, М. М. Бурик, С. А. Лапшин Просторове планування як інструмент інтеграції транспортної та соціальної інфраструктури	10
В. В. Галунько Про декомунізацію категорії «державне управління» в адміністративному праві України	20
Д. І. Двейрін Принципи правового регулювання електроенергетичної безпеки в Україні	33
Ю. В. Заліпаєв Особливості розвитку адміністративно-деліктного законодавства щодо захисту права інтелектуальної власності	43
Л. В. Зінич Концептуальні підходи до визначення цифрового середовища як об'єкта адміністративно-правового регулювання	50
О. І. Князь Правове регулювання початкового та дозвільно-підготовчого етапів реалізації проєкту комерційної нерухомості в Україні	57
Ю. О. Коваль Принцип законності податкового права України як система	66
О. М. Ковальчук Обов'язки в структурі адміністративно-правового статусу адвоката	73
Ю. В. Кривицький Правова реформа як різновид суспільної реформи: концептуальні та теоретичні аспекти	80
Є. А. Лапін Правовий статус суб'єктів трудових правовідносин в умовах воєнного стану в Україні	94
В. М. Литвиненко, К. О. Наглюк Антикорупційні органи, які сприяють прозорості влади	103
М. В. Макаров Міжнародно-правовий захист мігрантів з України в державах Європейського Союзу	110
В. І. Приходько Нормативно-правове забезпечення публічного адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні	122

О. М. Ригіна

Адвокатське самоврядування в Україні: загальні історико-правові аспекти еволюції та теоретико-прикладні засади сучасного функціонування 133

З. С. Скалецька

Етичні та правові рамки використання штучного інтелекту для медичної діагностики: формування глобальних норм та роль міжнародних організацій..... 141

М. Р. Степчук

Міжнародні стандарти відшкодування шкоди, завданої нерухомості внаслідок воєнних дій: виклики для України 153

Г. Г. Харченко, В. В. Цюра, О. О. Отрадна, Є. О. Рябоконт

Особливості практики застосування негативного позову в Україні..... 165

М. С. Чемерис

Особливості правового регулювання президентських грантів 174

Н. В. Чернищук

Деонтологічний підхід до діяльності сучасного юриста відповідно до міжнародних стандартів..... 186

О. В. Шарафін

Парадигма діалогічності як світоглядно-методологічний фундамент пізнання правової природи медіації..... 194

А. В. Шевцова

Правове забезпечення системи реабілітації військовослужбовців в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку..... 201

CONTENTS

Alendar Yu. I. Counter-guarantee: observance of the claimant's rights when applying Part 3 of Article 154 of the Code of Civil Procedure of Ukraine	3
Buryk Z. M., Buryk M. M., Lapshyn S. A. The spatial planning as a tool for the integration of transport and social infrastructure	10
Halunko V. V. On the decommunization of the category of "public administration" in the administrative law of Ukraine.....	20
Dveirin D. I. Principles of legal regulation of electrical energy security in Ukraine.....	33
Zalipayev Yu. V. Peculiarities of the development of administrative tort legislation regarding the protection of intellectual property rights.....	43
Zinych L. V. Conceptual approaches to defining the digital environment as an object of administrative-legal protection	50
Kniaz O. I. Legal regulation of the initial and permitting and preparatory stages of the implementation of a commercial real estate project in Ukraine.....	57
Koval Yu. O. The principle of legality of tax law of Ukraine as a system	66
Kovalchuk O. M. Obligations in the structure of the administrative and legal status of an advocate	73
Kryvytskyi Yu. V. Law reform as a subtype of societal reform: conceptual and theoretical aspects	80
Lapin Ye. A. The legal status of the subjects of labour relations under martial law in Ukraine.....	94
Lytvynenko V. M., Nahlyuk K. O. Anti-corruption bodies that promote transparency of government	103
Makarov M. V. International legal protection of migrants from Ukraine in the member states of the European Union.....	110
Prykhodko V. I. Regulatory and legal support for public administration of forensic examinations in the field of intellectual property in Ukraine.....	122

Ryhina O. M.

Lawyer self-government in Ukraine: general historical and legal aspects of evolution and theoretical and applied principles of modern functioning..... 133

Skaletska Z. S.

Ethical and legal frameworks for the use of artificial intelligence in medical diagnostics: shaping global norms and the role of international organization..... 141

Stepchuk M. R.

International standards for compensating for damage to real estate caused by military action: challenges for Ukraine 153

Kharchenko H. H., Tsiura V. V., Otradnova O. O., Riabokon Ye. O.

Features of the practice of applying negatory action in Ukraine 165

Chemerys M. S.

Peculiarities of legal regulation of presidential grants..... 174

Chernyshchuk N. V.

Deontological Approach to the activity of the modern lawyer in accordance with international standards 186

Sharafin O. V.

The paradigm of dialogicality as a worldview and methodological foundation for understanding the legal nature of mediation..... 194

Shevtsova A. V.

Legal framework of the rehabilitation system for servicemen in Ukraine: current state, challenges and prospects for development..... 201

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Збірник наукових праць

Випуск 108

Українською та англійською мовами

Редактор-коректор І. Чудеснова
Технічний редактор А. Марєєва

Підписано до друку 31.12.2025. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Шкільна». Друк офсетний. Ум. друк. арк. 17,22. Зам. № 1225/1012
Наклад 100 прим. Вид. № 108

Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
Е-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.